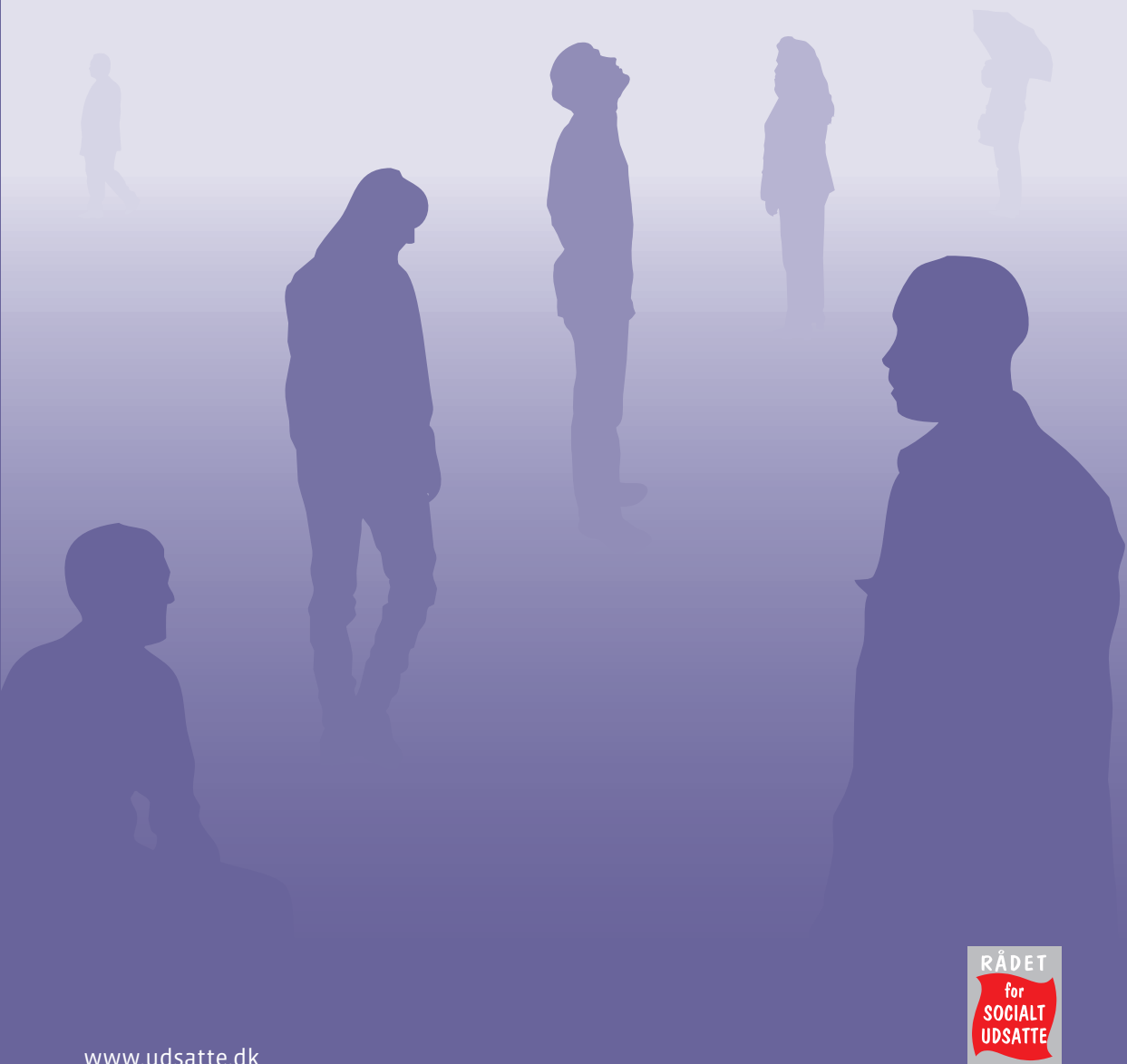

Udsat for forståelse

Antologi om socialt udsatte

Udsat for forståelse

– en antologi om socialt udsatte

Kolofon

Udgivet af:

Rådet for Socialt Udsatte

www.udsatte.dk

Antologien er redigeret af redaktionsgruppen:

Preben Brandt

Bjarne Lenau Henriksen

Karl Bach Jensen

Niels Christian Rasmussen (projektleder)

Forfatternes bidrag er skrevet før 1. marts 2009.

Udgivet i november 2009

Oplag: 1.000

Tryk og layout: Silkeborg Bogtryk

ISBN-nr: 978-87-754-6036-6 (trykt version)

ISBN-nr: 978-87-754-6037-3 (online version)

Publikationen kan bestilles hos:

Indenrigs- og Socialministeriet

Lovekspeditionen

Holmens Kanal 22

1060 København K

E-post: p-lex@ism.dk

Indholdsfortegnelse

Forord	5
Om forfatterne	6
1. Rådets indledende bemærkninger	8
2. Forståelser af begrebet social udsathed <i>Af Jørgen Elm Larsen, sociolog og professor</i>	17
3. Behandlingen af socialt udsatte historisk set <i>Af Birgit Kirkebæk, historiker, tidl. gæsteprofessor ved Oslo Universitet</i>	42
4. Solidariteten med sårbare og anderledes mennesker <i>Af Søren Juul, sociolog og lektor</i>	57
5. Taberollen <i>Af Stig Dalager, forfatter</i>	79
6. Virksomhederne og de socialt udsatte <i>Af Susanne Larsen, formand for Frivilligrådet og administrerende direktør i SAS Danmark indtil marts 2009</i>	85
7. Fra ”social klient” til ”uansættelig” - Hvad betyder ændringerne i beskæftigelsespolitikken for udsatte grupper? <i>Af Pernille Hohnen, antropolog og seniorforsker</i>	100
8. Socialt udsatte og fattigdom <i>Af Finn Kenneth Hansen, økonom og forskningsleder</i>	120
9. Social inklusion som konkurrencefordel i globalt perspektiv <i>Af Gert Tinggaard Svendsen, politolog og professor</i>	138
10. De udsatte og etikken <i>Af Uffe Juul Jensen, filosof og professor</i>	151
11. Rapport fra en lukket afdeling <i>Af Tore Jacob Hegland, tidl. professor</i>	161

Forord

Med denne antologi ønsker Rådet for Socialt Udsatte at bidrage til at udvide diskussionen af socialt udsatte og social udsathed til en større kreds. De socialt udsattes vilkår i vores samfund handler om meget mere end de åbenlyst socialt udsatte, som vi møder på gader, torve og pladser. Det handler også om dem i vort samfund, som har det ussel, men på en pæn og høflig måde.

Men mest af alt handler det om, hvordan vi som samfund forholder os til mennesker for hvem det af den ene eller anden grund og for en kortere eller længere periode ikke lykkes at leve som det store flertal. Vi vælger selv som samfund og borgere, hvordan vi reagerer over for en sådan situation, udstøder vi dem, eller prøver vi at integrere dem i samfundet. Til forskel fra mange andre samfund har vi i Danmark fx valgt, at ældre over 65 år skal sikres en indkomst svarende til fuld folkepension, uanset hvordan deres liv har været indtil da. Måske derfor ser vi meget få socialt udsatte ældre.

Derfor er diskussionen af socialt udsatte og deres vilkår noget, som vedrører os alle professionelle i arbejdsmarkeds-, social- og sundhedssektoren, virksomhedsledere og ansatte, naboer til institutioner og boliger for socialt udsatte, os, der møder socialt udsatte på vores vej og ikke mindst os alle som borgere med medansvar for den politik, der føres i vort samfund.

Den engelske socialforsker Peter Townsend har frit oversat udtrykt det således: "Et samfund skal måles på, hvordan det behandler de svageste".

Et rummeligt og integrerende samfund, som også giver plads til skæve eksistenser er et menneskeligt rigt samfund og måske ikke det ringeste samfund til at tage imod fremtidens udfordringer.

For at få belyst disse problemstillinger ud fra mange forskellige indfaldsvinkler har Rådet bedt en række forskere og debattører om hver at skrive et indlæg om socialt udsatte og social udsathed. Det har resulteret i ti spændende indlæg.

God læselyst!

Preben Brandt

Formand for Rådet for Socialt Udsatte, 2009

Om forfatterne

Stig Dalager

Stig Dalager er forfatter og dramatiker. Hans forfatterskab omfatter romaner, noveller, digte samt skuespil. Hans bøger er oversat til 21 sprog. I sit forfatterskab har han bl. a. beskrevet hjemløse og andre marginaliserede personers situation blandt andet i novellesamlingerne ”Tilfældige forbindelser”, 1998 og i ”Oktober”, 2002.

Finn Kenneth Hansen

Finn Kenneth Hansen er økonom og forskningskoordinator i Center for Alternativ Samfundsanalyse (CASA). Finn Kenneth Hansen har tidligere været ansat som forsker i SFI og er forfatter til en række bøger og rapporter om social eksklusion og fattigdom bl.a. ”Materielle og sociale afsavn i befolkningen”, SFI, 1990 og senest medforfatter til ”Konsekvenser af de laveste sociale ydelser – forsørgelsesgrundlag og afsavn”, 2009.

Tore Jacob Hegland

Tore Jacob Hegland var professor ved Aalborg Universitet, Forskergruppen Arbejds- og levemiljøer. Han har bl.a. skrevet bøgerne: ”Socialt støttende bofællesskaber – som alternativ til institutioner og institutionaliserede omsorgsformer”, 1988 og ”Fra de tusinde blomster til en målrettet udvikling”, 1994 om 80ernes forsøgs- og udviklingsarbejde på det sociale område. Tore Jacob Hegland døde i 2002. Hans enke Lissy Heland har givet tilladelse til genoptryk af hans artikel om egne erfaringer fra et ophold på en lukket afdeling.

Pernille Hohnen

Pernille Hohnen er antropolog og seniorforsker ved Det Nationale Forskningscenter for Arbejdsmiljø og har tidligere arbejdet som forsker på SFI. Hun forsker i, hvordan ændringer i velfærdssamfundet påvirker fattige og svage grupper i og udenfor arbejdsmarkedet og er forfatter til ”Den korteste vej til arbejdsmarkedet”, SFI 2007 og medforfatter til ”Udsathed og forbrug i de Nordiske velfærdsstater”, 2005.

Uffe Juul Jensen

Uffe Juul Jensen er filosof og professor i filosofi ved Institut for filosofi og idéhistorie, Aarhus Universitet. Leder af forskningscenter for Sundhed, Menneske og Kultur. Han har beskæftiget sig med etiske problemstillinger især inden for sundhedsområdet. Forfatter til en række bøger og artikler Kom-

pendium i medicinsk filosofi og videnskabsteori, 2006 og ”Sygdom og sundhedsbegreber” i rehabiliteringspraksis i ”Rehabilitering for Sundhedsprofessionelle”, 2009.

Søren Juul

Søren Juul er sociolog og lektor ved Roskilde Universitetscenter, Institut for Samfund og Globalisering. Han har bl.a. beskæftiget sig med udviklingen i solidariteten i samfundet, og hvordan borgeren oplever mødet det offentlige system. Forfatter bl.a. til bogen ”Modernitet, velfærd og solidaritet, 2002.

Birgit Kirkebæk

Birgit Kirkebæk er historiker, dr. pæd. og freelance forsker. Hun har i årrække været leder inden for omsorgen for personer med et psykisk handicap og beskæftiget sig med udviklingen i handicappedes vilkår. Hun var i en periode gæsteforsker ved Oslo Universitet 1995-2000. Hun har bl.a. skrevet bogen ”Da de åndsvage blev farlige”, 1993.

Jørgen Elm Larsen

Jørgen Elm Larsen er sociolog, phd og professor ved Sociologisk Institut, Københavns Universitet. Han beskæftiger sig bl.a. med velfærdstat og socialpolitik, social differentiering, magt og politik, social eksklusion og fattigdom. Forfatter bl.a. til bogen ”Fattigdom og social eksklusion, SFI, 2004.

Susanne Larsen

Susanne Larsen er formand for Frivilligrådet og var administrerende direktør i SAS Danmark frem til marts 2009. Hun har tidligere været personalechef i SAS og i den forbindelse bl.a. beskæftiget sig indgående med virksomhedernes sociale ansvar.

Gert Tinggaard Svendsen

Gert Tinggaard Svendsen er politolog, phd og professor ved Aarhus Universitet, Institut for Statskundskab. Han har i sin forskning især beskæftiget sig med social kapital, lobbyisme og miljø. Han er bl.a. forfatter til bogen ”Social Kapital”, 2006 sammen med Gunnar Svendsen.

1. Rådets indledende bemærkninger

Som nyfødt råd i 2002 begyndte Rådet straks at tænke over, hvad Rådets fadder, socialministeren, havde lagt i navnet ”Rådet for Socialt Udsatte”. Dåbsattesten, dvs. kommissoriet, gav en fornemmelse af, hvad det drejede sig om: ”ved de socialt udsatte grupper tænkes især på hjemløse, stofmisbrugere, prostituerede, sindslidende, alkoholikere m.fl.”

Andet steds i kommissoriet tales der om de svageste borgere, og borgere som på grund af andre alvorlige problemer befinder sig i udkanten af det sociale fællesskab.

Rådet havde ikke eksisteret mange uger, før det blev konfronteret med spørgsmålet, om Rådet skulle forholde sig til lovforslaget om indførelsen af starthjælpen og introduktionsydelsen til flygtninge, indvandrere og tilbagevendende danskere. Rådets konklusion var, at starthjælpen ville ramme mange, som måtte karakteriseres som socialt udsatte, svage eller i udkanten af det sociale fællesskab, samtidig med at lovforslaget ville bringe nye grupper i alvorlig risiko for at blive socialt udsatte. Derfor protesterede Rådet mod indførelsen af starthjælpen, dog forgæves.

Dermed var bolden givet op til den løbende diskussion i Rådet af, hvordan Rådet anskuer social udsathed og årsager hertil, og hvad der skal bringes i spil for at afbøde, afhjælpe eller forebygge social udsathed. I sit praktiske virke er Rådet undervejs blevet stillet over for en række dilemmaer og vanskelige spørgsmål.

Dette er baggrunden for Rådets ønske om at udgive denne antologi.

Formålet med antologien er at indkredse, hvad der i forskellige sammenhænge forstås ved at være socialt udsat, og præcisere begrebet. Målet er samtidig at skabe en øget forståelse af, at social udsathed skabes i et krydsfelt mellem den enkeltes adfærd og ressourcer, sociale vilkår, samfundets indretning samt omverdenens reaktioner og holdninger. Over tid ændres hvem der kommer til at fremtræde som socialt udsatte. Da udsathed således ikke er en naturskabt kendsgerning, åbner det mulighed for, at der kan ændres på tingenes tilstand. Denne antologi er et bidrag til at se udsathed i sin mangfoldighed og være øjeåbner for nye måder, hvorpå problemerne omkring social udsathed kan anskues, løses eller mindskes.

Rådet har derfor bedt forskellige fagpersoner og samfundsdebattører om at forholde sig til problemstillinger omkring socialt udsatte ud fra forskellige indfaldsvinkler. Yderligere har vi fået tilladelse til at bringe en artikel skrevet af nu afdøde professor Tore Jacob Hegland.

I alt 10 forskellige temaer er taget op i de følgende afsnit. Mange af dem sætter fokus på de problemstillinger, som Rådet selv har beskæftiget sig med, men også andre væsentlige temaer, som kan være relevante for alle, der arbejder med eller interesserer sig for socialpolitik og socialt arbejde i praksis, bliver sat på dagsordenen.

Hvem er de socialt udsatte?

En af de konkrete problemstillinger, som Rådet har skullet tage stilling til, er, hvem der skal karakteriseres som socialt udsatte. Er f.eks. alle sindslidende og alkoholikere socialt udsatte? Det er efter Rådets opfattelse ikke tilfældet. Mange sindslidende klarer sig i vores samfund, og det samme gælder ofte alkoholikere, som har gode kår i øvrigt. Det, der udgør det centrale ved social udsathed, er en kombination af flere problemer eller sårbarhedsstræk. Hvis man derfor både er sindslidende, misbruger og er kontanthjælpsmodtager, er risikoen for at være socialt udsat meget stor. Denne problematik tages op i **afsnit 2**. Her bruges begrebet social eksklusion, hvor kernen i begrebet er en ufrivillig ikke-deltagelse gennem forskellige typer af udelukkelsesmekanismer og processer, som det ligger uden for individets og gruppens muligheder at få kontrol over. Efter denne opfattelse er social eksklusion betegnelsen for en situation, hvor mennesker på en og samme tid er meget dårligt stillede eller ekskluderede på en række centrale livsområder.

Rådet har set det som sin kerneopgave at påpege, hvad der bør gøres for at hjælpe de grupper i samfundet, som har det allersværest. Næsten 2/3 af de i over hundrede forslag, som Rådet har fremsat siden 2002, handler om hjælp målrettet dem, som har allermest brug for hjælp. Men Rådet har ikke villet sidde og vente på, at nye socialt udsatte enkeltpersoner, familier eller grupper skulle dukke op. Derfor har Rådet også interesseret sig for hvilke tiltag, der kan forebygge social udsathed, og som derfor nødvendigvis må omfatte en bredere målgruppe.

Målrettet indsats eller en bredere forebyggende indsats

Rådet har stået over for den udfordring, i hvilket omfang Rådet skulle fremkomme med små skræddersyede forslag, der snævert sigter på forbedring af socialt udsattes vilkår, forslag der er grydeklare til den såkaldte satspulje, som hvert år fordeler ca. 500 mio. kr. til sociale projekter og lovinitiativer, der er målrettet socialt udsatte børn og voksne, ældre og personer med et handicap. Eller om Rådet skulle fokusere på forslag om at forbedre generelle velfærdsoordninger. Det vil sige, skal Rådet satse på flere "skæve huse" eller fremsætte forslag om, at den almennyttige boligsektor bliver bedre til at rumme socialt udsatte. Skal Rådet satse på at få udbygget ordningerne med julehjælp, som-

merferiehjælp, friplads til fritidstilbud for børn af socialt udsatte, bedre gælds-rådgivning og gældseftergivelsesordninger for socialt udsatte, eller skal Rådet arbejde for en højere børnefamilieydelse, en bedre sundhedsindsats, bedre boligforhold og kontanthjælp, dvs. de ydelser som kan forbedre familiernes situation og styrke deres robusthed og kapacitet til at klare sociale udfordringer, kort sagt de ydelser, der karakteriserer den universelle velfærdsstat.

I praksis har Rådet gået på to ben i denne sag, men vægtningen mellem de to indfaldsvinkler har løbende været til diskussion. Denne problemstilling om den universelle velfærdsstats rolle tages op i flere afsnit, bl.a. i **afsnit 2, 4, 8 og 10**.

Her bliver det vigtigt at indkredse årsager til social udsathed. Grundlaget for Rådets arbejde har været en opfattelse af, at social udsathed skyldes et samspil mellem personlige forhold og strukturelle forhold. Derfor har Rådet været på vagt over for lovgivningsændringer, som kan forringe rammerne for socialt udsatte og de grupper, som er i fare for at havne som socialt udsatte. I afsnit 2 er der en interessant diskussion heraf. De socialt udsattes sociale forhold er kun sjældent et resultat af en pludselig hændelse. Der er snarere tale om nogle processer, som fører socialt sårbare til at betrede bestemte stier i livet. Heri indgår:

1. socialt belastende familieforhold,
2. sociale begivenheder i personens eget liv og
3. placeringen i økonomiske, sociale og kulturelle hierarkier.

Fattigdom

Et meget centralt og derfor stadig tilbagevendende tema for Rådets arbejde har været fattigdom.

Fattigdommen har været stigende siden 2001 både målt med EU's og OECD's mål for fattigdom, henholdsvis 60 pct. og 50 pct. af medianindkomsten (indkomsten hos den person, der ligger midt i indkomstfordelingen). Det er Rådets synspunkt, at det er en helt uacceptabel udvikling. Rådet har derfor også konsekvent kritiseret alle de ændringer i lovgivningen, som har nedsat de sociale forsørgelsesydelse. Men et flertal i Folketinget har hidtil afvist at diskutere en dansk fattigdomsgrænse, dog med en dør forsigtigt på klem fra tidligere velfærdsminister Karen Jespersens side. Regeringen har konsekvent i stedet talt om lavindkomstproblemer. Dermed er diskussionen om økonomisk fattigdom blevet forsøgt drejet hen på alene at handle om kulturel fattigdom, det vil sige manglende kompetencer til at begå sig i samfundet. En nærmere beskrivelse af denne problematik findes i **afsnit 2**.

Et efter Rådets opfattelse helt urimeligt standpunkt er tænketanken CE-POS' forslag om at erstatte velstandsreguleringen (dvs. regulering af ydelser

efter lønudviklingen) af kontanthjælp og andre overførselsindkomster med en ren pristalsregulering. Det hævdes, at ingen bliver fattigere af denne grund. Men et stadig rigere samfund trækker gradvis lejderen, der giver adgang til deltagelse i samfundet, op. Alle de dårlige og billige lejligheder forsvinder, fordi befolkningsflertallet efterspørger en højere standard, busruterne på landet nedlægges, når stort set alle har bil, telefonboksene er forsvundet, fordi stort set alle har mobiltelefon. Også børnene forventes at være i besiddelse af en mobiltelefon, når der inviteres til børnefødselsdag. Det forudsættes, at skolebørn har en pc med netopkobling, når læreren sender opgaver eller beskeder ud til eleverne, og der fordres rutine i at bruge en pc, når man går til eksamen baseret på pc'ere. Så nytter det ikke at stå med en tiøre til telefonboksen og et viskelæder og en blyant, når man skal til eksamen. Når større grupper sækker agter ud økonomisk, fører det samtidig til en stadig voldsommere segregering på boligmarkedet. Fattigdom kan derfor over tid ikke alene diskuteres som et bestemt fastlåst levestandard, men må anskues i perspektivet af relativ fattigdom.

Modviljen mod at fastsætte en fattigdomsgrænse har samtidig medført, at nedskæringer i kontanthjælp m.v. ikke er blevet ledsaget af konkrete overvejelser, om det er muligt som starthjælps- eller kontanthjælpsmodtager at få råd til at afholde udgifter, som er helt nødvendige for at fungere i et rigt samfund. Ønsket om at forøge de økonomiske incitamenter til at arbejde har alene fået lov til at bestemme ydelsesniveauet. Derfor er størrelsen af indkomstoverførslerne frit i luften svævende i forhold til forsørgelsesbehovet. SU (statens uddannelsesstøtte) fungerer som en indirekte norm for ydelsernes størrelse, uanset at SU aldrig politisk er blevet anset for en fuld forsørgelsesydelse. Det er da også kun 2 pct. af de udeboende studerende, som alene lever af SU, jf. Rådets årsrapport 2006.

Problematikkerne omkring fattigdom er nærmere analyseret og diskuteret i **afsnit 2 og 8**.

Ordenes og begrebernes magt

Selve de begreber, vi bruger, når vi taler om socialt udsatte, har en afgørende betydning for, hvordan vi opfatter og forstår problemerne. I sig selv kan kategoriseringen som socialt udsat være med til at øge udsathed, f.eks. ved at friholde myndighederne fra at indfri de forpligtelser, man ville have, hvis vedkommende blev kategoriseret som en person med et anerkendt handicap. Hvis vi kalder målgruppen for Rådets arbejde for de svageste i samfundet, som er et af de begreber, der nævnes i Rådets kommissorium, leder det fokus hen på den enkelte person og nogle personlige egenskaber hos denne eller fraværet af nødvendige kompetencer. Det indebærer en betydelig risiko for

stigmatisering. Taler vi derimod om social eksklusion, flyttes fokus væk fra alene at handle om den pågældende til en konstatering af, at vedkommende rent faktisk er blevet udelukket med en åbning over for, at der kan være både individuelle og som strukturelle faktorer bag udelukkelsen. Det retter blikket mod de strukturelle faktorer som lovgivning og arbejdsmarkedets og den økonomiske politik og konjunktursituationens betydning for forekomsten af sociale problemer. Men set i forhold til de grupper, som eksplicit nævnes i Rådets kommissorium, har Rådet i sin praktiske handlen valgt at tolke begrebet socialt udsatte som personer, der er ramt af social eksklusion på flere dimensioner samtidig. Derfor har Rådet fokus på både individuelle og strukturelle faktorer som årsager til social udsathed. Problematikken med ordenes magt tages bl.a. op i afsnit **2, 7 og 10**.

Den historiske udvikling - inspiration fra andre gruppers kamp

Rådet har også været optaget af, om andre marginaliserede gruppers erfaringer kunne være løftestang for en forbedring af de socialt udsattes placering i samfundet. Tilbage i tiden blev de, vi i dag kalder socialt udsatte, sammen med personer med forskellige former for handicap anbragt i samfundets brokkasse.

Udviklingen af handicaporganisationer allerede fra 1911, hvor Dansk Blindesamfund blev oprettet af en gruppe blinde, den stadigt voksende forståelse for handicappedes situation og oprettelsen af Det Centrale Handicapråd (1980) er gået hånd i hånd. Den udvikling kan virke som inspiration for socialt udsatte. Er etableringen af Rådet for Socialt Udsatte - ganske vist med en forsinkelse på 22 år i forhold til Det centrale Handicapråd - et tegn på en fremtidig ligestilling mellem handicappede og socialt udsatte? Den i FN nyligt vedtagne handicapkonvention, som indeholder et mere åbent handicapbegreb, kan måske vise sig som løftestang for forbedringer af socialt udsattes situation. Bl.a. tydeliggør handicapkonventionen, at personer, der er eller har været ramt af en psykisk lidelse, bør anerkendes som borgere med en form for psykosocialt handicap, således at de er indbefattet af forbuddet mod diskrimination grundet handicap og af retten til inklusion og rimelig tilpasning, hvad angår arbejde, uddannelse, bolig mv.

Men usikkerheden melder sig, om samfundet helt vil opgive den sociale gabestok. Er det indvandrere og flygtninge - eller de uregistrerede arbejdssøgende fra Østeuropa - som bliver fremtidens nye "sigøjnere".

I **afsnit 3** er der en historisk beskrivelse af behandlingen af dem, som skiftende tider har betragtet som socialt udsatte, af den pris i form af formynderi, som undervejs har skullet betales for at blive socialt accepteret og få del i samfundets omsorg, og af de uomtvistelige resultater der er nået for

personer med anerkendte handicap med hensyn til samtidig at opnå omsorg og uafhængighed.

Arbejdsmarkedet

At give socialt udsatte en mulighed for at få et arbejde står højt på Rådets prioriteringsliste. En kvalitativ undersøgelse af brugerne af væresteder, ”Brugerundersøgelsen”, 2005, viste, at ønsket om at få et arbejde er stort hos alle grupper af socialt udsatte. Derfor er Rådet også fremkommet med en række forslag, der kan forbedre socialt udsattes muligheder på arbejdsmarkedet, jf. f.eks. Rådets småskrift ”Elementer til en aktivitets- og beskæftigelsesplan for socialt udsatte”, 2004.

Det er Rådets erfaring, at stort set alle, der kan arbejde, gerne vil arbejde. Men blandt kontanthjælpsmodtagerne er der en del, der er syge, nogle er på barsel, men har blot ikke ret til barseldagpenge, andre er ramt af komplekse sociale problemer, misbrugsproblemer m.v., som for kortere eller længere tid gør dem ude af stand til at arbejde. Andre er arbejdsløse. Diskursen i det offentlige politik har været alene at fokusere på arbejdsløshedsaspektet, som alene ses som resultatet af manglende arbejdsmarkedsrelevante kundskaber hos den enkelte og utilstrækkelig, især økonomisk, motivation for at arbejde. Det er fulgt op af skærpede rådighedsregler, skærpede sanktionsregler over den enkelte suppleret med en nedsættelse af ydelserne for meget store grupper af modtagere af forsørgelsesydelse måske ud fra en forventning om, at det kan lykkes nogen at smyge sig uden om de *individuelle* sanktioner i forhold til ikke at stå til rådighed m.v. Her slås alle over en kam.

Efterfølgende har man så erkendt, at det ikke var rimeligt at nedsætte hjælpen til gravide, personer med visse former for sindslidelser eller personer med meget ringe chancer for at få et job (matchgruppe 5), og disse er så blevet undtaget fra visse reduktioner i ydelserne. Men logikken og retfærdigheden på tværs i systemet er mere end tvivlsom. F.eks. undtages matchgruppe 5 fra at blive ramt af den såkaldte 300 (fremover 450) timers regel, mens de fortsat rammes af kontanthjælpsloftet. Systemet af forsørgelsesydelse har derfor nu udviklet sig til et kludetæppe af særbestemmelser og indviklede regler.

Ikke at være i arbejde kan efter Rådets opfattelse ikke alene tilskrives den enkeltes adfærd og egenskaber, men må ses i samspil med, hvordan arbejdsmarkedet, virksomheder og institutioner modtager eller afviser de socialt udsatte samt den generelle konjunktursituation.

Man må derfor ikke håbe, at den forventeligt større arbejdsløshed blandt kontanthjælpsmodtagere i forbindelse med den igangværende økonomiske krise vil blive tolket som svigtende personlig motivation for at arbejde. Problemer i forhold til arbejdsmarkedspolitikken behandles i **afsnit 4 og 7**.

Virksomhedernes rolle

Virksomhedernes rolle i forhold til de socialt udsatte, og i hvilket omfang virksomhedernes sociale ansvar kan udstrækkes til også at omfatte de socialt udsatte, tages op i **afsnit 6**. Her anføres også, hvilke betingelser der skal være til stede, for at virksomhederne kan påtage sig denne opgave.

Systemets forventning om at alle kan arbejde, og at alle, der vil arbejde, kan få et arbejde, skaber en konflikt i forhold til ringe kvalificerede og stærkt socialt belastede kontanthjælpsmodtagere. Denne problematik bliver der set indgående på i **afsnit 7**. Her tages også begrebet "arbejde" op til diskussion. Det vises, at der sker en polarisering af, hvad der er indholdet i et arbejde for en veluddannet - det handler om det hele liv og arbejdet som personlig udfoldelse - i forhold til blot at skaffe beskæftigelse til en socialt udsat eller måske blot at gøre den pågældende selvforsørgende, uanset om det indebærer et job eller ej.

Socialkapital og social inklusion

Der har i den socialpolitiske og økonomiske litteratur og rapporter fra OECD og EU og Socialministeriets socialpolitiske redegørelse 2001 "Socialpolitik som investering" været en erkendelse af, at sociale udgifter ikke blot skal anskues som en byrde og et måske nødvendigt onde for samfundet, som hæmmer den økonomiske vækst, men også anerkendes som en investering, som styrker samfundets evne til at sikre fremtidig velfærd og produktion. Den danske flexicurity (flexibility/security) model med et internationalt set forholdsvis højt socialt sikkerhedsnet og et i sammenhæng hermed meget fleksibelt arbejdsmarked ses som en del af forklaringen på det høje BNP pr. indbygger i Danmark. Spørgsmålet er, om integration af socialt udsatte grupper på tilsvarende vis ikke kun skal ses som målestok for solidaritet, men også kan ses som en positiv konkurrenceparameter i den globale konkurrence. Denne diskussion tages op i **afsnit 9**, hvor social kapital og social tillid i Danmark sammenlignet med andre lande bliver diskuteret.

Anerkendelse

Ud over at kæmpe med konkrete problemer som fattigdom, sygdom, et misbrug eller gæld må socialt udsatte også kæmpe med en oplevelse af manglende anerkendelse - ikke at være noget i egne øjne og ikke at være noget i andres øjne. Når det normale er, at man tjener sine egne penge, er det svært at være nødsaget til at leve af kontanthjælp. Selv om de sidste retsvirkninger af at modtage almindelig hjælp - som kontanthjælp hed tidligere - nemlig kravet om offentlig tilladelse, hvis man ville indgå ægteskab, blev ophævet i 1960, så har det ydmygende hængt ved lige siden.

Oprettelse af brugerorganiseringer på udsatteområdet op gennem 90'erne med hjælp og økonomisk støtte fra Socialministeriet har været et første skridt på vejen til anerkendelse for stofmisbrugere, hjemløse, værestedsbrugere og psykiatribrugere. Oprettelsen af Rådet for Socialt udsatte i 2002 kan også ses som et lille skridt i retning mod anerkendelse. Rådets sammensætning, som også indbefatter medlemmer, der selv har brugererfaringer fra udsatteområdet, er også et lille skridt på vejen. Rådet har med den årlige "Brugernes Bazar" forsøgt at give de socialt udsatte og deres organisationer en platform for at komme til orde over for de inviterede politikere og presse og offentligheden i almindelighed. Men hverdagen lader meget tilbage at ønske.

Mødet med andre borgere kan være ydmygende. Det er bl.a. temaet i **afsnit 5**, som indledes med en beskrivelse af en præst, som havde klædt sig ud som hjemløs for at forsøge at opleve, hvordan det er at være hjemløs. Som det fremgår af teksten, var det, der slog ham ud, ikke kulden, men oplevelsen af de ligegyldige blikke, han blev mødt med, da han med en fremstrakt hånd forsøgte at tigge. Som om han blot var "en tegning på en husmur". Mangelen på anerkendelse og selvværd står som to sider af samme sag. Samme tema er centralt i **afsnit 11**, hvor Tore Jacob Hegland som tvangsindlagt patient beskriver ydmygelsen ved ikke at blive taget alvorlig, ikke at blive orienteret om, hvilke beslutninger der træffes, og at der bliver handlet hen over hovedet på ham. Dette er også et af temaerne i **afsnit 4**, hvor mødet mellem systemet og den socialt udsatte analyseres. Her oplever den socialt udsatte, at hans eller hendes oplevelse af situationen ikke af sagsbehandleren regnes for noget og ikke inddrages i afgørelsen af sagen. Først den dag en lægeattest kan bekræfte en lidelse, bliver lidelsen eller problemet taget for gode varer. I stedet for en ideologisk farvet forforståelse af problemerne er der brug for, at den konkrete sociale dømmekraft bringes i anvendelse.

Anerkendelsen og selvværdet har også trange kår, når retorikken omkring de socialt udsattes beskæftigelse betoner, at målet er beskæftigelse, og at enhver kan komme i arbejde, og det så viser sig, at arbejdsmarkedet ikke står med åbne arme over for ledige med problemer. Dette behandles indgående i **afsnit 7**.

Afsluttende kommentar

Denne indledning kan forhåbentlig give et indblik i nogle af Rådets overvejelser om, hvordan socialt udsattes forhold kan forsvares mod forringelser eller forbedres, men den giver kun en mundsmag på indholdet i de øvrige bidrag i antologien. I Rådet har vi allerede fået stof til nye diskussioner og en uddybet forståelse af problemernes og udfordringernes karakter og inspi-

ration til nye initiativer. Det er Rådets håb, at antologien kan virke inspirerende for studerende, praktikere og politikere inden for social-, sundheds- og arbejdsmarkedsområdet i forhold til nye måder at tænke og agere på.

2. Forståelser af begrebet social udsathed

Af Jørgen Elm Larsen, sociolog og professor.

Indledning

Formålet med artiklen er at forsøge at indkredse, hvad der kan forstås ved begrebet social udsathed, og hvilke grupper der har særlige risici for at blive socialt udsatte i det danske samfund i dag¹.

Når man skal definere, hvad det vil sige at være socialt udsat, og når man skal forklare, hvorfor social udsathed opstår, befinder man sig i et minefelt. Der er især mange og varierende forklaringer på, hvorfor socialt udsathed opstår – spændende fra forklaringer hvor det enkelte individ er i fokus til forklaringer, hvor det er samfundets strukturer, der producerer social udsathed². Min påstand er, at ingen enkeltstående forklaring er tilfredsstillende, bl.a. fordi der ikke findes én bestemt vej til at blive socialt udsat eller én bestemt social mekanisme, der skaber social udsathed. I det følgende vil jeg forsøge at afdække, hvad det vil sige at være socialt udsat, og hvilke sociale forhold der kan skabe social udsathed.

Et første spørgsmål, man kan stille, er imidlertid, om social udsathed vedrører det normale eller det afvigende, og hvordan synet på og praktikken i forhold til normalitet og afvigelse historisk har været. Her i indledningen vil jeg kort opholde mig ved denne problematik, selvom det ikke er det egentlige ærinde med artiklen. Men jeg gør det for at advare mod fastlåste og ahistoriske opfattelser af, hvad der er normalt og afvigende, sygt og sundt, rigtigt og forkert osv. At sådanne ”sandheder” er historisk betingede og foranderlige, kan man forvise sig om ved for eksempel at studere Michel Foucaults værker om bl.a. ”Galskabens historie” (2003a), ”Klinikkens fødsel” (2000) og ”Overvågning og straf” (2003b). I det hele taget opkastes noget (fx fattigdom) først til et socialt problem, når nogle i samfundet udpeger et givent fænomen til at udgøre et socialt problem (Simmel 1908). Hvordan og

1. Artiklen bygger på tidligere arbejde i Larsen 2009a og 2009b, Larsen 2006, Larsen 2005, Larsen 2004a og 2004b, Larsen 2002. Jeg takker Morten Ejrnæs for konstruktive kommentarer til artiklen.

2. Jeg beskæftiger mig i artiklen primært sociale faktorer og ikke biologiske/genetiske faktorer i forhold til risici for social udsathed.

hvornår noget fremstår som et socialt problem har derfor både en historisk og moralsk dimension.

Der er imidlertid en tendens til, at vi ”normale” distancerer os fra den sociale udsathed ved at distancere os fra de socialt udsatte – ved at definere dem som anderledes eller som afvigende og altså ikke som en del af os (normale) selv. De gale, de kriminelle og de ”anderledes” i al almindelighed er dem, man kan distancere sig fra (og om muligt bure inde), og de kan være den modposition, der er med til at definere, hvem vi selv er, og hvad der er den rigtige kultur og levevis. Dette er en form for selvbeskyttelse og led i opretholdelse af selvidentiteten som værende ”normal”.

Historisk har holdningerne til socialt udsatte været dels fordømmende og dels forstående. De fordømmende antager ofte, at social udsathed primært skyldes personlige karakterbrister, og at tilstanden er selvforskyldt. De forstående placerer derimod primært skylden på samfundet og anser udsathed som et resultat af uretfærdige fordelinger og institutioner. Et interessant og socialpolitisk vigtigt eksempel på at pendulet svingede fra overvejende at være fordømmende til overvejende at være forstående overfor socialt udsatte, findes i Socialforskningsinstituttets første publikation fra 1960 om ”langvarigt forsorgsunderstøttede” (Friis og Warburg 1960). Langvarigt forsorgsunderstøttede – og den hermed forbundne fattigdom – blev primært tillagt askriptive og på forhånd definerbare træk ved de forsorgsunderstøttede (Andersen m.fl. 1987). Mens der i analysen af de langvarigt forsorgsunderstøttede fx anvendes patologiske begreber som karakterinsufficiens og intelligensdefekt, så ser man derimod i forordet, der er skrevet lige før bogens udgivelse, helt andre toner. Her lægges vægt på forebyggelse og revalidering, og ingen anses principielt uden for pædagogisk og socialfaglig rækkevidde. Det påpeges samtidigt, at ”normaliseringsforsøg” skal startes i den tidlige fase, inden det latente sociale trængsel udvikler sig til et manifest trængsel (Friis og Warburg 1960). Samme synspunkt fremhæves fx af Bent Rold Andersen på Socialpolitisk Forenings årsmøde i 1965, hvor han påpegede, at det var vigtigt at identificere særligt socialt, psykisk og på anden måde sårbare personer på et tidligt tidspunkt i deres livsforløb (Andersen 1966). Man kan nærmest tale om et paradigmeskifte i opfattelsen af social udsathed, som blev socialpolitisk vejledende i de kommende årtier: fokus på tidlig og forebyggende indsats og på revalidering af afvigere og socialt udsatte.

Denne pendulsvingning finder man også i en anden type af modsætning i opfattelsen af ”afvigeren”; nemlig som enten en patologisk eller en romantisk figur. I de mere romantiserende billeder af vagabonder og løsgængere (hjemløse), ses de som frie fugle, og de hyldes som oprørstyper mod det konforme og bornerte borgerlige liv.

Opfattelsen af marginalisering har således historisk vekslet mellem patologi og frihed (Järvinen 2009). Bauman overskrider dog denne dikotomi ved at beskrive ”den fremmede” (her forstået som hjemløse og andre socialt udsatte) som både hørende til og ikke hørende til vort eget hverdagsliv – og som en figur der både er stemplet og romantisk (Bauman 1991). Den fremmede (”hjemløse”) tilskrives en frihed, som reelt ikke besiddes, og som fører til en antagelse om, at den fremmede ikke vil inkluderes i normalsamfundet. Frihedsperspektivet indebærer dog, som Järvinen (2009) påpeger, altid en risiko for at tilskrive eksistensen på kanten af samfundet, som noget der helt og aldeles er selvvalgt, og ikke som noget der udgør et socialt problem, og som der derfor heller ikke kan gøres noget for at lindre eller afhjælpe. Romantikken ved livet som hjemløs kommer dog hurtigt til kort over for de barske realiteter, der fx viser, at hjemløses helbred og trivsel i Danmark er markant ringere end resten af befolkningens (Pedersen m.fl. 2008). Det er måske ikke alle, der vil eller kan leve et ”normalt” liv, men alternativet er ikke at overlade dem til deres egen (særegne) skæbne. Socialpolitisk er min pointe her blot, at man ikke skal bekæmpe socialt udsatte, men man skal så vidt det er muligt forsøge at bekæmpe de forhold og mekanismer, der skaber social udsathed. En inkluderende socialpolitisk diskurs og praksis må være rummelig over for forskellighed og andethed; det vil sige at udvise imødekommenhed over for, give omsorg og på anden måde hjælp til fx hjemløse og fattige, samtidig med at hjemløshed og fattigdom forsøges bekæmpet. Men der findes ingen endegyldig sandhed om, hvordan social udsathed opstår, hvad det vil sige at være socialt udsat, hvem der er socialt udsat, og hvordan social udsathed i praksis skal håndteres – så meget har historien da vist os, selvom vi måske ikke altid er lige gode til at tage ved lære af den. I resten af artiklen slipper jeg historikken og fokuserer alene på aktuelle forståelser af og tiltag i forhold til social udsathed.

Begrebet socialt udsatte

Det er ikke så enkelt hverken at definere social udsathed eller at forklare, hvordan social udsathed opstår. Dette skyldes, at der dels findes andre begreber med lignende indhold, dels at social udsathed ikke knytter sig til en bestemt livsfase, men af forskellige årsager kan opstå over hele livsforløbet, selvom barndomsfasen ofte tillægges særlig stor betydning.

Begrebet social udsathed knytter an til eller dækker over det samme fænomen som fx social sårbarhed, social udstødelse eller social eksklusion. Som modpol til disse tilstande anvendes begreber som fx social integration eller inklusion (Larsen og Mortensen 2009). Begrebet social marginalisering kan siges at beskrive en bevægelse mellem disse yderpunkter. I marginaliseringsfeltet kan man således bevæge sig begge veje; enten mod social inklusion eller

eksklusion, og der vil, som jeg kommer tilbage til, altid være tale om grader af inklusion og eksklusion.

Social udsathed er blevet en slags ”officiel” samlebetegnelse for sociale fænomener, der indebærer alvorlige sociale problemer, og som Rådet for Socialt Udsatte er blevet nedsat for at holde et særligt fokus på. I det følgende anvender jeg begreberne social udsathed og social eksklusion som synonyme, selvom jeg personligt foretrækker begrebet social eksklusion, fordi det efterhånden videnskabeligt set er blevet et rimeligt velafgrænset begreb og anvendes i international forskning (se Larsen 2005, Levitas m.fl. 2007). Da social udsathed ikke er et særligt præcist begreb, vil jeg forsøge at indkredse indholdet heri ved hjælp af begrebet social eksklusion.

I dansk sammenhæng er det bemærkelsesværdigt, at der er ganske få bud på, hvad social udsathed er for en størrelse. Når social udsathed omtales i politik og i embedsmandssprog, er der som regel ikke tale om en egentlig definition, men om en angivelse af de grupper som man mener begrebet dækker over, bl.a. hjemløse, sindslidende, stofmisbrugere og prostituerede. Socialt udsatte grupper omfatter imidlertid kun en del af problematikken vedrørende social eksklusion, men det er primært disse grupper, der fokuseres på, når der til EU afrapporteres om social eksklusion i Danmark (se fx Socialministeriet 2003). Men også i EU-sammenhæng, hvor begrebet social eksklusion anvendes, er der ofte fokus på risikogrupper eller risikofaktorer, snarere end på hvad begrebet indholdsmæssigt dækker over. Fx er arbejdsløshed og især langtidsarbejdsløshed den oftest omtalte faktor, og af andre vigtige faktorer nævnes lav indkomst, ringe job, hjemløshed, svagt helbred, ringe faglige kvalifikationer og kort skolegang, kønsulighed, diskrimination og racisme, handicap, alderdom, skilsmisse, stofmisbrug og alkoholisme og at være bosiddende i et socioøkonomisk belastet lokalområde (European Commission 2002). Anvendt på denne måde er social eksklusion et paraplybegreb for mange typer af risikofaktorer eller sociale fænomener, som kan have vidt forskellige konsekvenser, og som langt fra dækker samme persongrupper.

Den væsentligste grund til, at det er problematisk at definere social udsathed eller social eksklusion ved hjælp af risikogrupper eller risikofaktorer, er, at der jo netop er tale om risici og ikke nødvendigvis om faktisk social udsathed. Det er fx ikke alle prostituerede eller alkoholikere, der er socialt udsatte, selvom de har en større risiko for at blive det end andre.

Kernen i begrebet social eksklusion er en ufrivillig ikke-deltagelse gennem forskellige typer af udelukkelsesmekanismer og -processer, som det ligger uden for individets og gruppens muligheder at få kontrol over. Social eksklusion drejer sig overordnet set om mennesker, som på én og samme tid er meget dårligt stillede eller ekskluderede på en række centrale levekårsområder.

Der er tale om en ophobning af dårlige levekår og mangel på deltagelse inden for en række centrale områder i samfundet: For eksempel lav indkomst, ringe boligforhold eller ingen bolig, social isolation eller få sociale relationer, lav eller manglende faglig eller politisk deltagelse, få fritidsaktiviteter og dårligt helbred. Endvidere er der ofte tale om en proces, hvor der over tid kommer flere og flere dårlige forhold til. Omvendt vil en proces mod inklusion indebære, at man bevæger sig helt eller delvist ud af disse dårlige levekår.

Social eksklusion knytter sig i højere grad end det ”traditionelle” fattigdomsbegreb til spørgsmålet om deltagelse og ikke-deltagelse inden for områder, som er nødvendige for at tilvejebringe forskellige former for ressourcer, og/eller som opleves som meningsfyldte og centrale for en persons eller gruppes livskvalitet. Der er således også en klar forskel mellem fattigdom og social eksklusion. Den primære forskel er, at fattigdom vedrører begrænsede økonomiske og materielle ressourcer og de afsavn, som affødes heraf, mens social eksklusion *også* vedrører andre typer af sociale problemer, der besværliggør eller umuliggør en persons eller gruppes deltagelse inden for ét eller flere centrale områder i samfundet.

Social eksklusion indebærer på individniveau både fravær af materielle ressourcer og manglende mulighed for deltagelse. På det samfundsmæssige niveau indebærer social eksklusion svækkelse af social sammenhængskraft forårsaget af den måde, hvorpå institutionerne i samfundet regulerer adgang til goder, services, aktiviteter og ressourcer.

Risici for social udsathed

I princippet har alle en vis risiko for at blive udsat for fx ulykker eller alvorlig fysisk eller psykisk sygdom med deraf følgende risici for at få indskrænket både sine indtjenings- og deltagelsesmuligheder. Men som det vil fremgå senere, er sociale risici fortsat i dag ikke lige fordelt i den danske befolkning.

Der er mange faktorer, som kan forøge risikoen for social eksklusion, og der er for det enkelte individ forskellige veje eller stier til dårlige levekår og eksklusion. Social eksklusion drives frem af et komplekst samspil mellem demografiske, økonomiske, sociale og adfærdsmæssige faktorer, og disse kan være indbyrdes forbundne og gensidigt forstærkende. Et eksempel er følgende: På makroniveau vil en situation med store fødselsårge, der skal ud på et arbejdsmarked, der er præget af høj arbejdsløshed, vanskeliggøre unges overgang fra uddannelse til beskæftigelse. Hvis arbejdsløsheden på det lokale arbejdsmarked er særligt høj, vil det yderligere besværliggøre overgangen. Har den unge endvidere ingen eller en lav erhvervsuddannelse, bliver det tilsvarende vanskeligere. Har den unge dertil et stofmisbrug, forekommer der et miks af risikofaktorer på både makro-, meso- og mikroniveau, der

ikke kun gør overgangen til beskæftigelse meget vanskelig, men også indebærer betydelige risici for både fattigdom og social eksklusion. Politik spiller imidlertid også en rolle for, om sociale eksklusionsprocesser kan hæmmes. I ovennævnte tilfælde kan en aktiv beskæftigelses- og uddannelsespolitik, en boligpolitik der sikrer et tilstrækkeligt antal boliger til rimelige priser, en forsørgelsespolitik der sikrer de unge arbejdsløse en tilstrækkelig indkomst til at imødegå fattigdom og en lokalt forankret proaktiv misbrugspolitik være med til at imødegå de værste risici for fattigdom og social eksklusion blandt unge med problematiske levevilkår.

For den enkelte er der forskellige veje eller stier til dårlige levekår og eksklusion. Dårlig økonomi fører til begrænset deltagelse på en række områder – også i forhold til sociale relationer. Begrænsede sociale relationer – eller snævre sociale relationer – kan gøre det vanskeligere at finde et (nyt) job og dermed forbedre den økonomiske situation. Dårligt helbred kan reducere muligheden for at opnå et nyt arbejde, men arbejdsløshed kan også i sig selv påvirke helbredet i negativ retning. Bestemte former for livsførelse, for eksempel alkoholmisbrug, kan føre til arbejdsløshed og skilsmisse – eller arbejdsløshed kan føre til alkoholmisbrug og skilsmisse, eller skilsmisse kan føre til alkoholmisbrug og arbejdsløshed. Der er ikke nogen simpel og entydig sammenhæng mellem hvilke sekventielle hændelser og forløb, der frembringer dårlige levekår – og der er heller ingen kongevej ud af dårlige levekår.

Barndommen som roden til alt godt og ondt?

Opvækstvilkårene i barndommen tillægges ofte stor betydning for, hvordan det går os videre frem i livet, men hvilken viden findes der om betydningen af gode eller dårlige vilkår i barndommen for resten af livsforløbet? Det er en udbredt antagelse, at social udsathed som voksen primært skyldes forekomsten af en række risikofaktorer eller dårligheder i barndommen. Dette er blevet betegnet som den sociale arvs onde cirkel. Socialforskningsinstituttet og andre forskningsinstitutioner fik i slutningen af 1990'erne fra politisk hold til opgave at undersøge karakteren og konsekvenserne af den sociale arv. Udgangspunktet var spørgsmålet om, hvorfor der på trods af omfattende investeringer i uddannelse og velfærd fortsat eksisterede ulige livschancer i det danske samfund. Opgaven gik ud på at undersøge sammenhængen mellem børns opvækstbetingelser og ulige livschancer³.

3. Jeg refererer og citerer i det følgende især Niels Ploug (selv om mange andre har bidraget til resultaterne fra forskningsprogrammet), fordi han har været ankerperson og pennefører på store dele af sammenfatningerne af resultaterne fra programmet.

I forskningsprogrammet opfattes social arv som en række forhold, der kan betinge baggrunden for personers adfærd, og som dermed kan være med til at forklare udviklingsforløbet for en given person fx med hensyn til uddannelse, beskæftigelse og helbredsforhold (Ploug 2005: 14). Det pointeres imidlertid, at selvom der er positive statistiske sammenhænge mellem forskellige former for negative sociale belastninger i barndommen eller dårlige resultater i folkeskolen og manglende erhvervsuddannelse eller arbejdsløshed, så er der ikke tale om direkte årsagssammenhænge. Der er alene tale om risikofaktorer. Ploug er bevidst om, at begrebet social arv kan skabe en forestilling om noget, der direkte arves og dermed videreføres fra den ene generation til den næste, og at social arv på denne måde kan opfattes som så selvindlysende, at det – med et citat fra Bourdieu (1982: 167) – *”goes without saying because it comes without saying”*.

Social arv er imidlertid ikke et entydigt begreb, men dækker over flere forhold. Det dækker over mindst følgende tre forhold: a) overførsel af sociale problemer fra forældre til deres børn, b) forskellige risikofaktorer i barndommen og c) chanceulighed forårsaget af strukturelle vilkår i samfundet (se Ejrnæs 2003).

Netop fordi der alene er tale om risikofaktorer, advarer Morten Ejrnæs m.fl. (2006) imod at anvende begrebet social arv. Kritikken af begrebet social arv kan sammenfattes på følgende måde (Ejrnæs 2008): 1) Begrebet er upræcist og flertydigt. Intergenerationel mobilitet blandes sammen med risici for at få sociale problemer. 2) Forskningen tilrettelægges således, at risikoen kun fremstår som flerdoblinger – hverken som absolut risiko eller præventiv gennemslagskraft. 3) Begrebet fjerner fokus fra struktur, ulighed og fattigdom og erstatter det med fokus på forældres personlige problemer. 4) Socialrådgivere og pædagoger har urealistiske opfattelser af faktiske risici pga. forestillingen om direkte social arv, som dermed også stigmatiserer socialt udsatte. 5) Forskningen vedligeholder en myte om en syndebug, som er populær blandt politikere, og derfor til stadighed initierer forskning ud fra denne vinkel. Ejrnæs m.fl. (2006) anbefaler at erstatte begrebet social arv med begreberne chanceulighed og risikofaktorer i barndommen. Chanceulighed sætter fokus på strukturelt betingede uligheder frem for på antagelser om kausale virkninger af forældreproblemer for det senere livsforløb. De finder derfor begrebet social arv direkte skadeligt for socialforskning, socialpolitik og socialt arbejde, fordi arv af sociale problemer er undtagelsen og ikke reglen.

Denne kritik tilbagevises med, at *”Brugen af alternativer som foreslået af kritikerne som fx risikofaktorer eller chanceulighed ikke i samme grad [sætter] fokus på de generelle sociale og samfundsmæssige strukturers betydning for de problemer, som forskningsprogrammet har ønsket.”* (Ploug 2007a: 15). Heroverfor kan man imid-

lertid for det første indvende, at kritikkerne jo netop argumenterer for at sætte fokus på de generelle sociale og samfundsmæssige strukturer. For det andet har forskningsprogrammet i de empiriske studier især haft fokus på familie og kultur og i væsentlig mindre grad på de generelle sociale og samfundsmæssige strukturer (se senere). For det tredje kan denne brede anvendelse af begrebet social arv medføre, at social arv "... kan anvendes til at forklare alt eller intet" (Hjorth Andersen 2008: 120). Når det fremhæves, at begrebet skal sætte fokus på de mekanismer, der kan belyse sammenhængen mellem opvækst og intergenerationelle relationer, kan dette måske i virkeligheden bedre gøres ved ikke at anvende begrebet social arv, fordi dette begreb har nogle underforståede implikationer, som ikke holder: At sociale dårligheder arves eller overføres fra den ene generation til den næste (Hjorth Andersen 2008). Hvis man overhovedet skal tale om social arv, er det nok mere på sin plads at tale om positiv social arv (Larsen 1999) eller social opdrift (Ejrnæs m.fl. 2006). Fx viser Jæger m.fl. (2003), at selv de mindst begavede børn af ledende funktionærer klarer sig betydeligt bedre med hensyn til at opnå en god position på arbejdsmarkedet end de mindst begavede børn af ufaglærte arbejdere.

Social arv som kulturarv

Et af de største problemer, der igennem de senere år er opstået i forbindelse med anvendelsen af social arv – og som var indlejret i forskningsprogrammet fra starten – er den voldsomme fokus på familiekultur.

Ploug (2005: 16) skriver, at tidligere var negativ social arv forbundet med materiel og social forarmelse i form af fx fattigdom og deraf følgende dårlige bolig- og helbredsmæssige forhold, mens det i dag "ikke så meget er det materielle som det kulturelle, der er i centrum, når nutidens sociale ulighed skal beskrives og forklares... Det drejer sig om følelsen af at være uden for i et samfund, der stiller stadig større krav om menneskers evner til at mobilisere personlige kompetencer og træffe personlige valg." I dagens samfund og på dagens arbejdsmarked er der stadig mindre plads til dem, som ikke besidder disse evner. Ploug modificerer imidlertid ovenstående ved at skrive, at når kultur spiller en afgørende rolle i forklaringen, er det, fordi det er dét forskningsprogrammet har sat fokus på: "Derfor må det ikke tages som udtryk for, at materiel og økonomisk ulighed er uden betydning. Det er ganske veldokumenteret, at det betyder meget." (Ploug 2005: 18)

Her er Ploug omhyggelig med ikke at negligere de materielle og økonomiske aspekter ved ulighed. Men forskningsprogrammet har altså i praksis sat fokus på forældreproblemer og familiekultur, og senere bliver Ploug i Ugebrevet A-4 citeret for at udtale, at: "Omgangsform, vaner og kultur er afgørende for, hvordan børn klarer sig. Den nye undersøgelse [Larsen Olsen 2007] viser reelt betydningen af det, man kan kalde almen dannelse: At man kan forholde sig til

samfundet og til nogle problemer, som ikke er så lette at løse. Det er jo det, som de unge trænes i gennem samtaler med mor og far og gennem hele kulturen i hjemmet.” (Ugebrevet A4, nr. 1 2008).

Der er her en klar tendens til, at situationen i underprivilegerede familier opfattes som præget af kulturel ”fattigdom”, der skader børnenes uddannelsesmuligheder. Det er påviseligt, at disse former for kulturel kapital fremmer børns uddannelseskapaciteter, men risikoen er, at der ses bort fra materielle afsavn, som ellers er en del af grunden til den manglende kulturelle aktivitet (Andersen m.fl. 2008).

Opfattelsen af, at fattigdom ikke længere handler om materiel nød men om social og kulturel uformåenhed, blev tydeligt formuleret af velfærdsminister Karen Jespersen i bogen ”Opgør med den nye fattigdom” (1999). Heri er budskabet, at det er lykkedes at komme den materielle nød og fattigdom til livs, men at der derimod eksisterer nogle massive menneskelige, immaterielle problemer, som hun betegnede som ”den nye fattigdom”. I dagbladet Politikken skrev hun: *”I dag drejer det sig mere om at forbedre den indre end den ydre velfærd. Det handler om, at mange mennesker er ensomme og mangler selvværd og netværk, de er simpelthen ikke del af et fællesskab. Her er der tale om et fattigdomsproblem, som det offentlige ikke vil være i stand til at løse alene.”* (Jespersen 2000).

Det samme synspunkt forfægtes af en række andre politikere og samfundsdeltagere, der mener, at den økonomiske fattigdom er blevet afløst af social og kulturel fattigdom, der er præget af mangel på bærende normer. Fx udtaler Aia Fog fra Dansk Folkeparti følgende: *”Den økonomiske fattigdom er ved at blive afløst af en social og kulturel fattigdom, som handler om, at mange mangler de kompetencer, der skal gøre dem i stand til at manøvrere rundt blandt uddannelsstilbud og forsørge sig selv... Masser af børn mangler faste rutiner i forhold til at spise og sove, højtlesning, biografure, skovture og så videre. Forældrene magter simpelthen ikke at gøre børnene parate til samfundet og livet...”* Ugebrevet A-4, nr. 14 2007).

Martin Ågerup, direktør i den borgerlige tænketank CEPOS, udtaler samme sted, at: *”De fattige i dag er mennesker, som træffer valg, der fører til fattigdom... Det er vigtigt at forstå, at disse problemer ikke løses ved at øge overførselsindkomsterne, for der er ikke tale om økonomiske problemer, men problemer med at håndtere tilværelsen.”* (Ugebrevet A4, nr. 14 2007).

Den økonomiske fattigdom er altså ifølge disse blevet afløst af en social og kulturel fattigdom, som skulle forhindre dem, der er kulturelt fattige i at få uddannelse. Der fokuseres på forældrenes mangel på (fin)kultur eller menneskers egne uhensigtsmæssige valg og vaner (Andersen m.fl. 2008). I forhold til sådanne påstande om, at der ikke længere findes økonomisk fattigdom i Danmark, bør man hæfte sig ved, at bl.a. Det Økonomiske Råd, Arbejderbevægelsens Erhvervsråd og Red Barnet/SFI har påvist en

stigende økonomisk fattigdom siden begyndelsen af det nye årtusinde og ikke mindst blandt børn. Over for de mange påstande om, at økonomisk fattigdom ikke længere er af betydning, skriver Rådet for Socialt Udsatte i sin årsrapport fra 2007 (side 7), at der ikke tages hensyn ”... til de seneste års mange nedskæringer af kontanthjælp og indførelsen af starthjælpen. Der er derfor brug for en undersøgelse af virkninger af de aktuelle lave økonomiske ydelser for levekårene for socialt udsatte”.

Det er dog efter min opfattelse vigtigt at undgå en falsk modstilling mellem kultur og struktur, idet forholdene er forbundne. Den kultur eller habitus, man har, er påvirket af de socialt strukturerede vilkår, som man er opvokset og aktuelt lever under. Men hvis man mener, at ufaglærte arbejderfamiliers kultur er problematisk, fordi den ”forhindrer” børnene i selv at opnå en uddannelse, så bliver strukturelt betingede chanceuligheder reduceret til et spørgsmål om som individ og familie at vælge den rette kultur. ”Kultur” er ikke noget, som man tager af og på, som det passer én, men noget der er dybt indlejret i vores krop, tale og praktiske gøren og laden som følge af de erfaringer og påvirkninger, som vi har gennemlevet. Og det er at føje spot til skade at antage, at ufaglærte forældre bevidst ”vælger” en kultur, der skader deres børns fremtidsmuligheder.

Selvom jeg ovenfor har problematiseret Niels Plougs kulturalisering af nutidige chanceuligheder, så skal det tilføjes, at Ploug (2007a: 46) meget klart har pointeret, at selvom vi ved en hel del om statistiske sammenhænge mellem opvækstbetingelser og livschancer, så er der behov for at opnå en bedre indsigt i, ”*hvilke kausale mekanismer som har betydning for sammenhængen mellem opvækst og intergenerationelle relationer*”, fordi vi faktisk ved meget lidt herom. På den anden side er det desværre sådan, at det i socialvidenskaben ofte er meget vanskeligt at påvise en direkte kausalitet (Bradshaw m.fl. 2004, Levitas m.fl. 2007). En forbindelse eller statistisk sammenhæng mellem forskellige faktorer er oftest det, som socialvidenskaben kan påvise og sjældent kausale sammenhænge – direkte årsager og virkninger – mellem de forskellige risikofaktorer på makro-, meso- og mikroniveauet.

Ser vi bort fra selve begrebet den sociale arv, som nok – og beklageligvis især i forhold til den kulturaliserede variant heraf – ikke forsvinder ud af den socialpolitiske debat foreløbig, hvad ved vi så egentlig om social udsathed i barndommen?

Hvad karakteriserer et socialt udsat barn?

I SFI's sammenfatningsrapport af, hvad der karakteriserer socialt udsatte børn, anvendes begrebet social arv slet ikke. Her er det risikofaktorer, der er centrale til at definere, hvad der karakteriserer et socialt udsat barn. Men på samme måde som i forhold til voksne findes der imidlertid ingen særlige

præcise definitioner af, hvad social udsathed er hos børn. Det bedste bud, der findes, er, ”at social udsathed opstår, når risikofaktorer i bestemte kombinationer optræder over længere tid” (Ploug 2007b: 15).

Den eksisterende viden om risikofaktorer i barndommen kan opsummeres på følgende måde: For det første forøger risikofaktorer alene sandsynligheden for børns og unges fejludvikling, men de fleste børn, der udsættes for risikofaktorer, bliver ikke fejludviklet. Det er først, når der optræder flere risikofaktorer samtidigt, at der er en større sandsynlighed for fejludvikling. For det andet er der nogle risikofaktorer, der har større betydning for en negativ udvikling end andre, fx fødselsskader og social isolation. For det tredje er det ikke enkelte negative hændelser, men hyppige negative hændelser og antallet og karakteren af disse, der udgør en alvorlig social belastning, der kan få vedvarende negative konsekvenser for livsforløbet. For det fjerde er det afgørende, hvordan nærmiljøet og den person, der er udsat for negative hændelser, reagerer (Ploug 2007b).

Det er blevet fremført, at kollektive investeringer i form af især daginstitutioner for børn er en væsentlig faktor til at fremme børns sociale og læringsmæssige vilkår og for at skabe større chancelighed mellem børn fra forskellige sociale lag i samfundet (Esping-Andersen m.fl. 2002). Når fx børns sociale isolation – det vil sige en marginalisering eller udelukkelse fra børnefællesskabet – udgør en væsentlig risikofaktor for børns fejludvikling, er daginstitutioner, som bl.a. Esping-Andersen har peget på, så svaret på denne udfordring? Der er ikke mange undersøgelser i Danmark, der har fokuseret på dette, men Mai Heide Ottosen (2009) påpeger, at børn, der falder uden for de gængse normalitetsstandarder, kan have vanskeligheder med at blive integreret i børnehavens fællesskab. Men hun peger samtidigt på, at der vides meget lidt om, hvorvidt daginstitutionen faktisk kan gøre en forskel som socialpolitisk foranstaltning – især i forhold til de såkaldte risikobørn. Og de få undersøgelser, der fokuserer på, om pædagoger har tilstrækkelig viden til at spotte udsatte børn, udviser ikke entydige resultater, bl.a. fordi variationer i personaleresourcer, pædagogisk praksis og kommunikation med andre samarbejdsinstanser kan have en stor betydning for, om daginstitutionen kommer til at udgøre en kompensatorisk foranstaltning (Ploug 2007b: 28).

Grader af social udsathed

Det er af nogle blevet fremhævet, at kernen i social udsathed/eksklusion er, at de ekskluderede ”*lider af en sådan grad af multidimensionel underprivilegerethed, af en sådan varighed og forstærket af en sådan grad af materiel og kulturel degradering af det lokalområde, de lever i, at deres relationelle forbindelser til det omgivende sam-*

fund er afbrudt i en sådan grad, at der i et ikke ubetydeligt omfang er tale om noget irreversibelt.” (Room 1999: 171).

Jeg er enig i, at social udsathed eller eksklusion oftest er karakteriseret ved en proces. Det er sjældent, at et individ fra den ene dag til den anden går fra at have gode levekår til ekstremt ringe levekår. Det irreversible ved processen kan imidlertid diskuteres og må i hvert fald undersøges empirisk. Som udgangspunkt er det mere meningsfyldt at opfatte inklusion og eksklusion som processer, der kan gå begge veje, og hvor der mellem inklusionen og eksklusionen er et marginaliseringsfelt. Hjemløshed er fx ikke en fastlåst situation, men er for nogle et midlertidigt stadium mellem et tidligere hjem og et nyt hjem (Clapham 2005). Endvidere er det usandsynligt, at personer er totalt inkluderet eller ekskluderet. Fx kan omfattende inklusion i arbejdslivet føre til mindre deltagelse i fx sociale relationer og fritidsaktiviteter. Og socialt ekskluderede personer vil i et vist omfang deltage på forskellige felter – ellers er den sociale og fysiske eksistens ikke mulig.

Det kan derfor være hensigtsmæssigt at opdele social eksklusion i forhold til, hvor omfattende den er, og hvor koncentreret den er (Miliband 2006). Man kan således opdele den sociale eksklusion i (mindst) tre former: 1) Udbredt eksklusion hvor relativt mange er berørt af social eksklusion på forskellige enkeltområder – i Danmark fx i relation til deltagelse i politiske og faglige aktiviteter og i fritidsaktiviteter, hvor mange deltager i moderat omfang, men hvor kun få er meget aktive, 2) koncentreret social eksklusion – fx en geografisk koncentration i specifikke lokalområder eller bebyggelser i et lokalområde og 3) ”dyb” social eksklusion hvor relativt få er berørt af social eksklusion på flere forskellige og eventuelt overlappende områder – fx fattigdom, dårlige boligforhold, social isolation, dårligt helbred, manglende deltagelse i politik og fritidsaktiviteter. For at afgøre, om der forekommer dyb eller en omfattende grad af social eksklusion, må man altså empirisk kunne måle, om der forekommer en ophobning af inklusioner og eksklusioner.

Synligt og usynligt socialt udsatte

Empiriske studier af social eksklusion fokuserer som regel enten på specifikke og ofte ekstreme sociale problemer (for eksempel hjemløse sindslidende narkomaner) eller på manglende deltagelse på en række centrale områder i samfundet. De socialt udsatte forbindes i den offentlige og politiske debat oftest med de afvigelser og lidelser, der er synlige i det offentlige rum; i særdeleshed hjemløshed. Men social udsathed handler ikke alene om dem, som er synligt afvigende i gadebilledet. Den største del af socialt udsatte er usynlige (Larsen 2005, 2009b), fordi der ikke er et særligt fokus på disse grupper i det socialpolitiske system. Og de er netop usynlige, fordi der som regel er tale

om socialt og politisk set tavse mennesker, og fordi de færreste af dem har slagkraftige organisationer til at varetage deres interesser.

Jeg vil i det følgende kortfattet forsøge at opgøre omfanget af synlige og usynlige socialt udsatte.

I min egen undersøgelse (Larsen 2005) indgår langt hovedparten af de synligt socialt udsatte ikke. Dette skyldes, at der er tale om en survey-undersøgelse, der alene omfatter personer, som har eget hjem, og som overhovedet er villige til og evner at deltage i en sådan undersøgelse. Surveys vil derfor almindeligvis ikke omfatte de socialt mest sårbare grupper og herunder i særdeleshed de synlige socialt udsatte grupper, fx hjemløse, sindslidende og indsatte i fængsler og arresthuse. I undersøgelsen var der derfor fokus på de usynligt socialt udsatte⁴. Her blev andelen af socialt ekskluderede i 2000 opgjort til 2 pct. af den danske befolkning, hvilket var mere end en halvering siden 1976.

Arbejdsløse og førtidspensionister er betydeligt dårligere stillet levkårs-mæssigt end lønmodtagere, og hovedparten af disse arbejdsløse og førtidspensionister har en baggrund som ufaglærte arbejdere. Blandt ældre og gamle er det især tidligere ufaglærte arbejdere, som har den dårligste helbredstilstand, og som har sværest ved at imødegå en eksklusion i alderdommen. Kvinder har generelt set fra 1976 til 2000 taget et tigerspring med hensyn til forbedring af levkårene. Både mænd og kvinder har oplevet en betydelig fremgang i andelen af inkluderede, men hvor kvinder i 1976 haltede betydeligt efter mænd, har de i 2000 opnået ligestilling med hensyn til gode levkår (inklusion). Det gælder dog ikke for de kvinder, som er enlige mødre. Enlige mødre er én af de grupper i det danske samfund, som er allerringest stillet levkårs-mæssigt, og det gælder især for dem, som ikke har en erhvervsfaglig uddannelse, og som er på kontanthjælp. Det samme mønster finder man hos etniske minoritetsgrupper, som sammen med enlige mødre hører til blandt de ringest stillede grupper i det danske samfund.

Mens flertallet af danskerne generelt set har fået bedre levkår, er den levkårs-mæssige afstand mellem de ekskluderede og resten af befolkningen blevet større. Eksklusionen er blevet mere omfattende blandt dem, som tidligere var ekskluderet, mens de, som tidligere var inkluderet, i høj grad også har kunnet holde sig fri af eksklusioner på de forskellige områder på trods af en stigende

4. I undersøgelsen defineres social eksklusion empirisk på følgende måde: Et individ er socialt ekskluderet, hvis det kan karakteriseres af tre, fire eller alle fem af følgende forhold: Er relativt økonomisk fattig (i år 2000 inddrages også målet relativt fattig), har få eller ingen sociale relationer, har en ringe eller ingen deltagelse i faglige og politiske aktiviteter, har en ringe eller ingen deltagelse i fritidsaktiviteter og/eller har et dårligt helbred.

alder. I takt med at eksklusionen er blevet formindsket, er de ekskluderede i stigende grad karakteriseret ved både at have dårlige økonomiske forhold og dårlige levekår på de øvrige områder.

Et af undersøgelsens vigtigste resultater er påvisningen af, at der er en tæt sammenhæng mellem ens levekår tidligere i livet og ens aktuelle levekår. Har man én gang tidligere i livet været ekskluderet, så er sandsynligheden for aktuelt at været ekskluderet betydeligt større, end hvis man ikke tidligere i livet har været ekskluderet.

Når det drejer sig om *synligt socialt udsatte*, anses hjemløse ofte som kernegruppen blandt disse. Der knytter sig dog en betydelig usikkerhed til opgørelser af antallet af hjemløse. Tidligere forsøg på at opgøre antallet af hjemløse viser, dels at antallet af personer, som i kortere eller længere tid benyttede en hjemløshedsinstitution, i 2001 var på 8.341 personer på landsplan, dels at antallet af hjemløse ikke synes at have været stigende de seneste årtier (Friis 1981, Hansen m.fl. 1987, Fridberg 1992, Järvinen 2004).

Den seneste og faktisk første egentlige tælling af hjemløse i Danmark blev foretaget i 2007 og viste, at der på landsbasis er ca. 5.300 hjemløse (Benjaminen og Christensen 2007). Dette er et minimumstal, idet undersøgelsen ifølge forfatterne næppe har indfanget alle hjemløse. Undersøgelsen viste, at ca. 25. pct. er under 30 år, hvilket peger på, at der til stadighed sker en nytilgang til hjemløshedsgruppen. Næsten 70 pct. har et alkohol, hash/kat, narkotika eller medicinmisbrug, og 30 pct. af de hjemløse angives at have en psykisk sygdom. Næsten 20 pct. af de hjemløse har en anden etnisk baggrund end dansk, hvilket er en dobbelt så høj andel, som dem med anden etnisk baggrund end dansk udgør af befolkningen som helhed.

Ud over hjemløse anslog Socialministeriet i Socialpolitisk Redegørelse 2002 (Socialministeriet 2002), at der var ca. 14.000 stofmisbrugere, baseret på tal fra Sundhedsstyrelsen. Efterfølgende er dette tal af Sundhedsstyrelsen blevet opjusteret til 25.000 i 2007. Antallet af socialt udsatte alkoholmisbrugere blev anslået til mindst 25.000 og antallet af socialt udsatte sindslidende til ca. 22.000. Disse 2 skøn er ikke siden blevet ændret. Antallet af prostituerede blev skønnet til mellem 5.000-7.000. Servicestyrelsen har opgjort antallet af prostituerede til minimum ca. 4700 i 2006 (Servicestyrelsen 2007). Disse grupper fremhæves bl.a. i den danske "National Action Plan for Social Inclusion (2003-2005)" at udgøre de mest sårbare grupper i det danske samfund, som der vil være særlig fokus på i den danske handlingsplan for social inklusion (Commission of the European Community 2003). Rådet for Socialt Udsatte skønner (Rådet for Socialt Udsatte 2003), at disse grupper tilsammen udgør ca. 70.000 personer eller over 1 pct. af den danske befolkning, idet der er et ikke ubetydeligt overlap mellem de personer, der

indgår i de enkelte grupper, da nogle for eksempel både er sindslidende, stofmisbrugere og hjemløse.

Til sammen udgør de synligt og usynligt socialt udsatte/ekskluderede minimum 3 pct. af den danske befolkning. Dette er dog relativt set en lav andel af befolkningen sammenlignet med andelen af socialt udsatte eller ekskluderede i de fleste andre EU-lande.

Stiafhængighed

Karakteristisk for både synligt og usynligt socialt udsatte er, at deres sociale forhold ikke – eller i hvert fald sjældent – er et resultat af en pludselig hændelse, som fra den ene dag til den anden fører til social udsathed. Der er snarere tale om nogle processer på både makro-, meso- og mikroniveau, som skaber nogle betingelser og processer, der fører socialt sårbare til at betrede bestemte stier.

Jeg anvender begrebet *stiafhængighed* til både på makro-, meso- og mikroniveau at anskueliggøre de muligheder og begrænsninger (chancer og risici), som forskellige grupper og individer er indlejret i, når de bevæger sig gennem livet (Larsen 2005, 2009a og 2009b). For nogle vil sociale belastninger i varierende grad forekomme over det meste af livsforløbet – fra barndom til alderdom. Nogle vil alene opleve sociale belastninger i visse faser af livet – fx i barndommen, mens andre der har haft gode opvækstvilkår, som voksne kan komme ud i fx alkoholmisbrug, miste arbejde og kontakt til familie og dermed blive udsat for socialt belastende vilkår. Stiafhængigheden angiver, hvorledes tidligere livsomstændigheder i form af opvækstvilkår, skolegang, erhvervsuddannelse, familiedannelse, arbejdsmarkedsdeltagelse m.m. spiller ind på de aktuelle livsomstændigheder. Børns og unges – og senere voksne – socialisering og livsforløb foregår i et specifikt socialt rum, hvor der i varierende grad og afhængig af de specifikke sociale rum er forskelle mellem mennesker. Disse forskelle er betinget af bl.a. klasse, køn, etnisk tilhørsforhold og alder. Der er dermed forskel på, både hvad der reelt er, og hvad der forekommer at være muligt og ønskeligt i tilværelsen med hensyn til uddannelse, job, pardannelse osv. Disse forhold påvirker alle og oftest i samspil sandsynligheden for at blive eller ikke blive udsat for fattigdom og social eksklusion.

Stiafhængigheden foreslås således som heuristisk forståelsesramme for mindst følgende tre forhold. *For det første* de risici for levekårs-mæssige marginaliseringer der kan følge af at være vokset op under socialt belastende (familie)forhold. Der er en klar sammenhæng mellem social eksklusion og problematiske opvækstvilkår i barndommen, idet ekskluderede i langt højere grad end andre har oplevet en barndom, hvor forældrene for eksempel ofte eller af og til havde svært ved at skaffe tilstrækkeligt med mad (Larsen 2005).

Men som det tidligere er blevet påpeget, er det vigtigt at holde sig for øje, at selvom de med problematiske opvækstvilkår i familien har en meget højere risiko for dårlige levekår i voksenlivet, udgør de på et givet tidspunkt kun en mindre del af de socialt ekskluderede (Ejrnæs m.fl. 2006). Opvækstforholdene i familien er derfor i yderst begrænset grad prædikative for ens videre livsforløb. Derfor nytter det heller ikke udelukkende at fokusere på indsatser mod eksklusion i forhold til social arv problematikken, når langt hovedparten af socialt udsatte og ekskluderede netop ikke har deres oprindelse fra såkaldte problemfamilier. *For det andet* de risici for levekårmæssig marginalisering der er forbundet med en lang række af sociale begivenheder over livsforløbet og som ikke (nødvendigvis) har sin oprindelse i barndommen – fx alkoholisme, sindslidelse, langvarig sygdom eller alvorlige ulykker. De personer, der én gang i livet er blevet ekskluderet, har en betydeligt større risiko for at være ekskluderet igen på et senere tidspunkt i livet. De levekårmæssigt mest udsatte personer er derfor dem, som tidligere har været ekskluderet; det vil sige, at de på et eller andet tidspunkt i livsforløbet er blevet ført ind på eller har betrådt en sti, som det kan være svært at afvige fra i deres videre livsforløb. Stiafhængigheden afspejler sig også i dødeligheden, idet dødeligheden blandt dem, som var ekskluderet i 1976, alt andet lige i perioden 1976 til 1999 var langt større end blandt andre (Larsen 2005). *For det tredje* de risici for levekårmæssig marginalisering der kan være resultat af ens placering i de økonomiske, sociale og kulturelle hierarkier; fx har ufaglærte arbejdere generelt en lavere løn og mere risikable arbejdsmiljøforhold og dermed større risiko for tidligere nedslidning og samtidig lav eller ingen supplerende pension.

Risici for social udsathed udtrykker imidlertid ikke en automatik eller determinisme. Snarere kan man tale om chanceuligheder indenfor forskellige domæner af livet – eller stier der er større eller mindre chancer/risici for at blive ført ind på eller at betræde.

Overordnet set betragter jeg levekårsprofilerne for forskellige grupper og individer som specifikke samspil mellem forskellige positioner, dispositioner og handlingsmuligheder og -kapaciteter. Med position forstås placering i det sociale rum eller landskab. I en given kontekst vil der være forskellige typer af differentieringer mellem individer knyttet til etnisk gruppe, køn, klasser m.m., og til disse positioner vil der være knyttet civile, økonomiske, sociale, politiske og symbolske fordelings- og magtrelationer. I dagens Danmark er det ikke den enkeltstående position som mand eller kvinde, lavtuddannet eller højtuddannet eller indfødt eller indvandret dansker, der alene og i sig selv gør en person eller gruppe levekårmæssigt sårbar, men *intersektionaliteten* og dermed den potenserede ulighed mellem forskellige positioner, dispositioner og handlingskapaciteter. Dispositioner knytter sig til de typer af socialisering,

man har gennemgået over livsforløbet; det vil sige ens habitus. Socialiseringen kan imidlertid ikke alene betragtes ud fra fx et klasse- eller kønsperspektiv, fordi den også er betinget af ens øvrige omstændigheder og af hændelser i livet. Position og disposition danner udgangspunkt for handlingsmulighederne og -kapaciteterne. En position som for eksempel enlig mor gør én økonomisk sårbar, men enlige mødre, der er højt uddannede, har i lagt højere grad end ikke uddannede enlige mødre handlingsmuligheder i forhold til fx arbejdsmarkedsdeltagelse. Handlingsmulighederne er imidlertid ikke alene betinget af individuelle omstændigheder, men også af hvilke handlingsplatforme, som forskellige typer af netværk, organisationer og offentlige institutioner skaber eller stiller til rådighed for specifikke sårbare grupper.

Risikobiografier og farebiografier

Social eksklusion er i dag hverken vidt udbredt i den brede befolkning eller blandt bestemte socioøkonomiske grupper, og den er heller ikke i overvejende grad betinget af belastende opvækstvilkår i familien. Risiciene for social eksklusion er af varierende karakter og alvorlighed for den brede befolkning, for bestemte socioøkonomiske grupper og for bestemte sårbare individer. Det kan derfor være fornuftigt at skelne mellem kollektive, gruppebaserede og individuelle risikofaktorer. Kollektive risikofaktorer kan betragtes som faktorer, der på makro- og mesoniveau frembringer risici for fattigdom og social eksklusion. Langt hovedparten af befolkningen oplever fattigdom på et eller andet tidspunkt i deres livsforløb (Det Økonomiske Råd 2001), og mange vil også frivilligt eller ufrivilligt være socialt ekskluderet på enkeltområder. Disse risici er dog sjældent demokratiserede i den forstand, at alle individer i befolkningen i samme grad er udsat for sådanne risici og især ikke i forhold til varigheden af fattigdom og social eksklusion, men det er dog kun en lille del af *risikogrupperne*, som faktisk udsættes for langvarig fattigdom og dyb social eksklusion. Omvendt har disse risikogrupper en langt højere andel af ekskluderede end andre grupper, men dét at være enlig forsøger, arbejdsløs, førtidspensionist, at tilhøre en etnisk minoritetsgruppe eller at være ufaglært arbejder leder ikke af sig selv og uundgåeligt til fattigdom eller social eksklusion. Inden for hver gruppe med forøgede risici vil der være individer/husholdninger, som er særligt udsatte. De kan betegnes som *risikobiografier*. Risikobiografierne kan siges at være karakteriseret af en intersektionalitet (Christensen og Larsen 2008) mellem forskellige sårbarhedsskabende træk på gruppeniveau, fx en ufaglært enlig arbejdsløs mor på kontanthjælp med to eller flere børn, og som har en synlig anden etnisk baggrund end dansk. Hvis der dertil yderligere er individuelt sårbarhedsskabende træk til stede – fx stof- eller alkoholmisbrug, fysisk eller psykisk dårligt helbred, hjemløshed eller stor

gæld – eller kombinationer af sådanne risikofaktorer, er sandsynligheden for social eksklusion høj eller er faktisk indtrådt. Man kan karakterisere en sådan person som en *farebiografi*, det vil sige en person, som har et liv og et livsforløb (en biografi), vedkommende ikke længere kan eller har svært ved at styre og retningsgive, og hvor risikoen for social eksklusion er overhængende. En farebiografi vil imidlertid sjældent være produkt af en pludselig ophobning af sociale problemer, men er oftest resultatet af længerevarende negative processer, for eksempel i uddannelsessystemet, på arbejdsmarkedet og i familien – og hvor ”velfærdssystemet” ikke har set eller kunnet se marginaliseringsproblemer og/eller ikke har evnet eller ikke har haft politisk sanktioneret mulighed for at gribe ind i løbet af marginaliseringsprocessen.

Det er således kombinationen af en specifik individuel sårbarhed og den strukturelle placering i det sociale rum, der skaber en giftig cocktail, som indebærer alvorlige risici for social eksklusion. I denne forstand eksisterer classesamfundet stadig, men det er i en medieret form, hvor det bl.a. på grund af den dybe eksklusions meget begrænsede omfang fremtræder, som om det er individuelle karakteristika og omstændigheder, der betinger inklusionen eller eksklusionen (Larsen 2000). Det er så at sige ”ens egen” (særegne) fattigdom og sociale eksklusion og dermed ”ens egen” (særegne) skæbne (Beck og Beck-Gernsheim 2002). Dette udviskede billede af classesamfundet har den konsekvens, at distinktionen mellem inklusion og eksklusion i vid udstrækning har overtaget tidligere tiders fokus på klasser, ulighed og fattigdom (Andersen og Larsen 1998). Men et ensidigt fokus på en opdeling af befolkningen i en majoritet af inkluderede og en lille minoritet af dybt ekskluderede indebærer en risiko for at overse de uligheder og forskelle, der eksisterer blandt de inkluderede eller blandt dem, som befinder sig imellem inklusionen og eksklusionen, det vil sige i marginaliseringsfeltet. Denne midtergruppe (Larsen 2005) er i modsætning til de inkluderede karakteriseret ved at være ekskluderet på visse levekårsområder, men i modsætning til de ekskluderede er de ikke karakteriseret ved at være ekskluderet på mange områder på én gang. De, der befinder sig i midtergruppen, tilhører imidlertid i høj grad de samme grupper, som dem der er socialt ekskluderede; det vil sige enlige mødre, arbejdsløse kontanthjælpsmodtagere og etniske minoriteter – og blandt disse grupper i særdeleshed personer uden erhvervsfaglig uddannelse.

Social udsathed og socialpolitik

Socialt udsatte er ikke en ensartet gruppe af personer. Nogle er ensomme, nogle er langtidsarbejdsløse, nogle er sindslidende; nogle er hjemløse og andre er både sindslidende, misbrugere og hjemløse. De problemer, som de slås

med, og de behov, som de har i tilværelsen, varierer derfor også betydeligt. Derfor vil de behov for hjælp og støtte, som de har brug for, som regel også være ganske forskelligartede. I socialpolitisk sammenhæng kan det være relevant at anvende en skelnen mellem risikobiografier og farebiografier som udgangspunkt for overvejelser om den type indsats, der er påkrævet for at forbedre deres levekår og handlingskapaciteter. Der er hovedsageligt grund til at fokusere på brede og forebyggende politikker frem for en "ambulancepolitik", der samler folk op, når de levekårs-mæssigt er blevet kørt over. Det er antageligt kun en meget lille gruppe, som er omfattende ekskluderet over lang tid, og gruppen af usynligt socialt ekskluderede er blevet betydeligt mindre fra 1976 til 2000. Derimod forekommer der ikke den samme type positive udvikling i antallet af økonomisk fattige, og siden 2000 har der været en stigning i den økonomiske fattigdom i Danmark. En af grundene hertil er højst sandsynligt, at nogle af de i forvejen mest socialt udsatte grupper har oplevet nedsættelser af eller loft over kontanthjælpsydelse.

Det forhold, at selektionen til fattigdom og især social eksklusion på et givet tidspunkt er stærkt betinget af bestemte sociale og mere strukturelt bestemte baggrundsfaktorer, gør, at det især er disse faktorer, der bør fokuseres på: Det vil sige politikformer, der i bred forstand sigter mod at minimere de risici, som kan udløse fattigdom og social eksklusion.

Selvom vi ikke ved meget om de direkte årsager og virkninger, som skaber positive og negative levekårsprocesser for de enkelte individer, er der dog komparativ viden om, at velfærdsstater, der bredt og primært forebyggende investerer i både børn og voksne i form af daginstitutioner, uddannelse, sundhedsvæsen og social service og sikring, generelt skaber større lighed, større social kapital og tillid og bedre levekår for deres medborgere (OECD 2008). Og sådanne velfærdsinvesteringer er faktisk også med til at forøge og ikke formindske den økonomiske konkurrencedygtighed på det globale marked, fordi investeringerne frembringer en mere kompetent, velkvalificeret og fleksibel arbejdsstyrke.

Derudover er der naturligvis grund til at sætte ind med en ambulancepolitik over for de socialt udsatte i form af specifikke tiltag, som på forskellig vis kan afbøde de alvorligste virkninger af eksklusionen eller i bedste fald bringe dem tættere på inklusionen. Mulighederne for inklusion er ikke helt urealistiske især for nogle af de personer i de yngre aldersgrupper, som på et tidligere tidspunkt i livet har været ekskluderet (Larsen 2005). Håndteringen af farebiografier er dog socialpolitisk kompliceret og ambivalent. Kan en farebiografi inkluderes og på hvilken måde? Og skal inklusionen nødvendigvis alene opnås gennem tiltag, der sigter mod normalisering af den socialt udsatte (Larsen 2009b)? Den stærke fokusering, der i dag politisk er på løn-

net arbejde som nøglen til inklusion, risikerer at gøre ikke-lønarbejdende til andenrangsborgere, hvorved inklusionspolitikken paradoksalt nok risikerer at stigmatisere og yderligere ekskludere dem, som af den ene eller anden årsag står uden for arbejdsmarkedet. Der vil imidlertid være grænser for en politisk sanktioneret og understøttet ret til forskellighed, da økonomien og produktiviteten i samfundet er afhængig af, at majoriteten i samfundet dagligt gennemfører deres normalitetsarbejde: Det vil sige lever sundt, står op om morgenen og går på arbejde, tager vare på familie og venner, stemmer ved valgene og gerne deltager i frivilligt (socialt) arbejde i fritiden osv. Men hvis modkravet for social og økonomisk hjælp til socialt udsatte ubetinget og ensidigt består i, at de er aktive på arbejdsmarkedet, er socialpolitikken død, som formanden for Dansk Socialrådgiverforening, Bettina Post (2008), meget rammende skrev det i dagbladet Politiken i en nekrolog over socialpolitikken.

Litteratur

Andersen, B. R. (1966): "Forebyggelse af fattigdom", i Socialpolitisk Forening: *Fattigdom i et velstandssamfund*, Socialpolitisk Forenings småskrifter nr. 37. København: Socialpolitisk Forening.

Andersen, J. og Larsen, J. E. (1998): *From Social Class to Social Exclusion*. CID-Studies no. 21. Copenhagen: Copenhagen Business School.

Andersen, J., Ejrnæs, M. og Larsen, J. E. (2008): "Den forkætrede fattigdom", *Udenfor Nummer*, nr. 17, 9. årg.: 28-42.

Andersen, J., Henriksen, J. P., Larsen, J. E. og Abrahamson, P. (1987): *Fattigdommens Sociologi*. København: Forlaget Sociologi.

Bauman, Z. (1991): *Modernity and Ambivalence*. Cambridge: Polity Press.

Beck, U. og Beck-Gernsheim, E. (2001): *Individualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. London: Sage.

Benjaminsen, L. og Christensen, I. (2007): *Hjemløshed i Danmark 2007*. København: Socialforskningsinstituttet.

Bourdieu, P. (1982): *Outline of a theory of practice*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bradshaw, J., Kemp, P., Baldwin, S. & Rowe, A. (2004): *The drivers of social exclusion. A review of the literature for the Social Exclusion Unit in the Breaking the Cycle series*. London: Office of the Deputy Prime Minister.

Christensen, A-D. og Larsen, J. E. (2008): "Gender, Class and Family: Men and Gender Equality in a Danish Context", *Social Politics*, Issue I: 1-26.

Clapham, D. (2005): *The Meaning of Housing: A Pathways Approach*. Bristol: The Policy Press.

Commission of the European Communities (2003): *Joint Report On Social Inclusion – summarising the results of the examination of the National Action Plans for Social Inclusion (2003-2005)*. Brussels: Commission of the European Community.

Det Økonomiske Råd (2001): *Dansk økonomi, efterår 2001*. København: Det Økonomiske Råd.

Ejrnæs, M. (2003): "Social arv: et upræcist og skadeligt begreb", *Uddannelse. Undervisningsministeriets tidsskrift*, nr. 8: 28-35.

Ejrnæs, M. (2008): E-mail korrespondance med mig 15. december 2008 20:19.

Ejrnæs, M., Gabrielsen, G. og Nørrung, P. (2006): *Social opdrift – social arv* . 2. udgave. København: Akademisk Forlag, 2004.

Esping-Andersen, G., Gallie, D., Hemerijck, A., Myles, J. (2002): *Why we need a New Welfare State*. Oxford: Oxford University Press.

European Commission (2002): *Joint report on social inclusion*. Luxembourg: European Commission.

Foucault, M. (2003a): *Galskabens historie i den klassiske periode*. Frederiksberg: Det lille forlag.

Foucault, M. (2003b): *Overvågning og straf*. Frederiksberg: Det lille forlag.

- Foucault, M. (2000): *Klinikkens fødsel*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Fridberg, T. (1992): *De socialt udstødte*. København: Socialforskningsinstituttet.
- Friis, H. (1981): *Nederst ved bordet. Rapport om fattigdom og fattigdomspolitik i Danmark*. København: Socialforskningsinstituttet.
- Friis, H. og Warburg, E. (1960): *Langvarigt forsorgsunderstøttede*. København: Socialforskningsinstituttet.
- Hansen, F. K. m.fl. (1987): *De fattigste i Danmark*. København: Socialforskningsinstituttet.
- Hjorth Andersen, B. (2008): "Niels Ploug (red): Social arv og social ulighed", *Dansk Sociologi*, Nr. 3, 19. årg.: 119-122.
- Järvinen, M. (2009): "Mellem patologi og frihed – perspektiver på marginalisering", i J. E. Larsen og N. Mortensen (red.): *Udenfor eller indenfor. Sociale marginaliseringsprocessers mangfoldighed*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Järvinen, M. (2004): "Socialt udstødte", i J. E. Larsen og I. H. Møller (red.): *Socialpolitik*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Jespersen, K. (1999): *Opgør med den ny fattigdom*. København: L & R Fakta.
- Jespersen, K. (2000): "Her er det nye velfærdsprojekt". *Dagbladet Politiken*, 22. januar 2000.
- Jæger, M., Munk, M. D. & Ploug, N. (2003): *Ulighed og livsforløb*. København: Socialforskningsinstituttet.
- Larsen, J. E. (2009a): "Marginalisering og levekår", i J. E. Larsen og N. Mortensen (red.): *Udenfor eller indenfor. Sociale marginaliseringsprocessers mangfoldighed*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Larsen, J. E. (2009b): "Lige muligheder og socialt udsatte", i N. Holtug og K. Lippert-Rasmussen (red.): *Lige muligheder for alle. Social arv, kultur og retfærdighed*. Frederiksberg: Nyt fra samfundsvidenskaberne.

- Larsen, J. E. (2006): "Governing the spaces on the margin of society", i C. McDonald and G. Marston (ed.): *Reframing Social Policy: A Governmental Approach*. London: Edward Elgar.
- Larsen, J. E. (2005): *Fattigdom og social eksklusion. Tendenser i Danmark over et kvart århundrede*. København: Socialforskningsinstituttet.
- Larsen, J. E. (2004a): "The Politics of Marginal Space", i J. Andersen and B. Siim (eds.): *The Politics of Inclusion and Empowerment. Gender, Class and Citizenship*. London: Palgrave Macmillan.
- Larsen, J. E. (2004b): "De marginale rums politik", i H. S. Andersen og H. T. Andersen (red.): *Den mangfoldige by: Opløsning, oplevelse, opsplittning*. Hørsholm: Statens Byggeforskningsinstitut.
- Larsen, J. E. (2002): "Marginale mennesker i marginale rum", i M. Järvinen, J. E. Larsen og N. Mortensen (red.): *Det magtfulde møde mellem system og klient*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Larsen, J. E. (2000): "Klassebiografi og individuel biografi", i J. E. Larsen, J. Lind og I. H. Møller (red.): *Kontinuitet og forandring. Nye differentierings- og integrationsformer i samfundet?* København: Samfundslitteratur.
- Larsen, J. E. (1999a): *Social arv: Erfaringer fra engelske og amerikanske undersøgelser af "den sociale arvs onde cirkel" og af "ghettounderklassen"*. SFI: Arbejdspapir 19 om social arv. København: Socialforskningsinstituttet.
- Larsen, J. E. (1999b): "Fattigdom og social arv som konstruktion", *Social Forskning*, nr. 3: 72-81.
- Larsen, J. E. og Mortensen, N. (2009): *Udenfor eller indenfor. Sociale marginaliseringsprocessers mangfoldighed*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Levitas, R. (1998): *The Inclusive Society? Social Exclusion and New Labour*. London: Macmillan.
- Levitas, R., Pantazis, C., Fahmy, E., Gordon, D., Lloyd, E. og Patsion, D. (2007): *The multi-dimensional analysis of social exclusion*. Department of Sociology and School for Social Policy, University of Bristol.

- Miliband, D. (2006): *Social exclusion: The next steps forward*. London: ODPM.
- OECD (2008): *Growing Unequal? Income Distribution and Poverty in OECD countries*. Paris: OECD.
- Olsen, Lars (2007): *Den nye ulighed*. København: Gyldendal.
- Ottosen, M. H. (2009): "Sociale marginaliseringsprocesser i daginstitutionen", i J. E. Larsen og N. Mortensen (red.): *Udenfor eller indenfor. Sociale marginaliseringsprocessers mangfoldighed*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Pedersen, P.V., Christensen, A. I., Hesse, U. og Curtis, T. (2008): *SUSY UD-SAT. Sundhedsprofil for socialt udsatte i Danmark 2007*. København: Rådet for Socialt Udsatte.
- Ploug, N. (2007a): *Social arv og social ulighed*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Ploug, N. (2007b): *Socialt udsatte børn. Identifikation, viden og handlemuligheder i daginstitutioner*. København: SFI.
- Ploug, N. (2005): *Social arv. Sammenfatning 2005*. København: Socialforskningsinstituttet.
- Post, B. "Socialpolitikken er død. Nekrolog.", *Dagbladet Politiken*, 3. September 2008.
- Room, G. (1999): "Social Exclusion, solidarity and the challenge of globalization", *International Journal of Social Welfare*, 8: 166-174.
- Rådet for Socialt Udsatte (2003): *Sociale ydelser set i et fattigdomsperspektiv*. København: Rådet for Socialt Udsatte.
- Rådet for Socialt Udsatte (2007): *Årsrapport*. København: Rådet for Socialt Udsatte.
- Servicestyrelsen (2007): *Prostitution i Danmark*, København: Servicestyrelsen.
- Simmel, G. (1908): "Der Arme", i *Soziologie: Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Leipzig: Duncker og Humboldt.

Socialministeriet (2003): *Danmarks nationale handlingsplan til bekæmpelse af fattigdom og social udstødelse NAPincl 2003 / 2005*. København: Socialministeriet.

Socialministeriet (2002): *De udsatte grupper*. København: Socialministeriet.

Ugebrevet A-4, Nr. 1, 7. januar, 2008.

Ugebrevet A4, Nr. 14, 16. april, 2007.

3. Behandlingen af socialt udsatte historisk set

Af Birgit Kirkebæk, historiker, tidl. gæsteforsker ved Oslo Universitet.

Er handicaphistorien en succeshistorie i forhold til historien om de socialt udstødte? Er der tale om to forskellige historier, eller er der én historie, der handler om to forskellige former for stigmatisering? Historien om den samfundsmæssige behandling af socialt udsatte handler historisk set både om mennesker, der kom til at leve deres liv i ly af handicapanstaltens trygge ”ufrihed” og om mennesker, der kom til at leve deres liv i utryk ”frihed” – i hvert fald så længe de var på fri fod og ikke indsat til tvangsarbejde. Den polsk-jødiske filosof Zygmunt Bauman skriver følgende om forholdet mellem tryghed og frihed:

*”At gå ind for tryghed kræver altid at friheden ofres, mens friheden bare kan udvides på bekostning af trygheden. Men tryghed uden frihed er ensbetydende med slaveri (og i sidste instans en højst usikker form for tryghed, uden et islæt af frihed), mens frihed uden tryghed er ensbetydende med at være forvildet og overladt til sig selv (og i sidste instans en højst ufri form for frihed, uden et islæt af tryghed). For filosofferne er dette forhold en kilde til hovedpine, som der ikke findes nogen kendt medicin imod. Men det gør det også til noget konfliktfyldt at skulle leve sammen, siden både den tryghed, der ofres i frihedens navn, og den frihed, der ofres i tryghedens navn, har en tendens til at være **andres** tryghed eller frihed”.¹*

Set ind i denne artikels tematik var de ”u-værdige” fri for tryghed, men også fri for respekt og omsorg, mens de ”værdige” fik omsorg, men også en kontrolleret og overvåget tilværelse i anstaltsregi.

De værdigt og uværdigt fattige

Historien om de socialt udstødte og om de socialt accepterede (men internerede) handler i første række om behandlingen af de fattige. Hvordan skulle man som enkeltperson og som samfund forholde sig til mennesker, som ikke kunne klare sig selv? Skulle behandlingen af fattige være en privat sag, eller skulle der indføres et universalistisk princip, hvor fattigdomsproblemet blev

1. Zygmunt Bauman: Savnet Fellesskab. Cappelen Akademisk Forlag, Oslo 2000:53. Min oversættelse.

løst via skattesystemet. Spørgsmålet blev diskuteret i Danmark fra 1500-tallets slutning og frem til slutningen af 1800-tallet.²

Det, man diskuterede, var: Hvem er de fattige, hvem skal hjælpe de fattige, kan man tvinge nogen til at hjælpe de fattige, og hvad skal de fattige gøre til gengæld for hjælpen? Det var borgerskabet, der stod i centrum for denne diskussion. Hvad ville de få til gengæld for eventuelle økonomiske ydelser?³ Og var der forskel på fattige forstået på den måde, at nogle var mere værdige end andre til at modtage samfundets hjælp.

I Middelalderen (før 1500) var det kirken og privat godgørelse, som hjalp de fattige. Fattigdom blev anset for at være et grundvilkår. Men det blev ikke anset for at være selvforskyldt. Både fattige og rige var født ind i en Gudsplan. Ud fra dette var det de riges pligt at hjælpe de fattige. Tiggeri og fattigdom blev betragtet med sympati, fordi de fattige på grund af deres lidelser blev anset for at være tættere på Gud. Også Jesus havde været fattig. Til gengæld for de riges gaver til de fattige skulle de fattige bede for de riges sjæl hos Gud. Efter reformationen ændredes opfattelsen af, at gode gerninger i dette liv kunne hjælpe giveren i det næste. Gode gerninger kunne ikke hjælpe til frelse. Det kunne kun tro. Mennesket kunne intet stille op i forhold til Guds plan. Det bevirkede, at fokus blev flyttet fra giver til tigger. Var tiggeren værdig til at modtage gaver? Tiggeren kunne ud fra disse forestillinger ikke længere give noget til gengæld for ydelsen.⁴ I 1521 og 1522 kom der love, som gav adgang til at registrere tiggere og til at vurdere deres værdighed. Uværdige kunne jages bort. De værdige kunne få tiggertegn. Efter reformationen 1536 blev en del klostre omdannet til stiftelser for syge og andre, men der var på landsplan i alt kun ca. 600 pladser til rådighed på disse stiftelser.⁵

Protestantismen var kritisk overfor katolicismens godgørelse, som den fandt uden ”naturlig lov”. Naturlig lov betød, at mennesket selv kunne gribe

2. Seminar om ”Fattigdom og social forsyning i danske byer 1500-1900. Arrangeret af Dansk Center for Byhistorie, Dansk Komite for Byhistorie og Københavns Stadsarkiv den 6. oktober 2006 på Københavns Rådhus. Foredrag af arkivar, dr. phil. Peter Henningsen, Københavns Stadsarkiv. P.H. sagde i forbindelse med sit foredrag, at en ny formulering af den gamle skelnen mellem værdige og uværdige måske er det ”at stå til rådighed” eller ”ikke at stå til rådighed for arbejdsmarkedet”.

3. Ibid. Foredrag af lektor, ph.d. Søren Bitsch Christensen, Dansk Center for Byhistorie. SBC sagde, at det universalistiske princip blev etableret i slutningen af 1800-tallet og først slog igennem i Danmark i begyndelsen af 1900-tallet. Det endelige gennembrud kom i 1922 med aldersrenteloven, som gav lige hjælp til alle uden særlig vurdering.

4. Ibid. Foredrag af arkivar, dr. phil. Peter Henningsen, Københavns Stadsarkiv.

5. Ibid. Arkivar, ph.d. Jørgen Mikkelsen, Landsarkivet for Sjælland.

handlende ind i tilværelsen. Luther var af den opfattelse, at tiggeri skulle udryddes. Mange tiggere blev jaget ud af byen eller tvunget til tvangsarbejde. I København udnævntes der i 1539 fattigforstandere. Internationalt blev fattige i flere lande samlet i store hospitaler (almindeligt hospital) med henblik på kontrol og sortering i henholdsvis værdige og uværdige. I København blev Bremerholm oprettet som tvangsarbejdsanstalt, desuden var Christian den Fjerdes tugthus beregnet på fattige. I Danmark fik vi et "Almindeligt Hospital" i 1700-tallet. I 1780'erne blev der oprettet forskellige arbejdshuse i København. Den protestantiske etik og oprettelsen af arbejdsanstalter resulterede i en skærpet opfattelse af fattigdom og de fattige.

I 1700-tallet ændredes opfattelsen af de fattige på ny. Nu sås de fattige som personer, der skulle resocialiseres gennem opdragende og disciplinerende foranstaltninger. Der blev oprettet fattigvæsen. De uvillige blev indsat på tvangsarbejdsanstalter. Målet var, at alle skulle indpodes en arbejdetik og lære at arbejde. Der skete en kobling mellem tvungen opøvelse til arbejde og moralsk disciplinering. Økonomisk var fattigvæsenet afhængig af frivillige bidrag.

I 1800-tallet blev vurderingen af de fattige skærpet. Der blev indført en række repressalier, hvis man modtog fattighjælp. Folk skulle skræmmes fra at modtage fattighjælp, ved at de mistede valgret og valgbarhed, retten til at indgå ægteskab m.v.⁶

Omgangsforsørgelse var almindelig i 1700-tallet og ind i 1800-tallet i Danmark. En ordning på landet kunne være udlevering af madvarer fra visse gårde til visse personer. Der kom en ordning i 1803, hvorefter fattighjælp skulle ydes i naturalier, frem for i penge som kunne misbruges til druk og andet, men fattighjælpen blev alligevel praktiseret meget forskelligt ude i landet. Mod slutningen af 1800-tallet blev der de fleste steder ydet pengehjælp. I 1803 fik sognerådene hjemmel til at tvangsfjerne børn, som blev misrøgtet i fattige hjem. Børnene blev sat i pleje – nogle gange efter offentlig licitation. I 1824 kom en ægteskabsforordning, hvorefter folk kunne nægtes at indgå ægteskab, hvis de havde modtaget fattighjælp, som ikke var betalt tilbage. I perioden 1860 til 1880 blev der opført utallige fattighuse i Danmark. Fattighusene kunne udleje arbejdskraft. Der kom i det hele taget større kontrol med de fattige i 1800-tallet. Generelt kan man sige, at op gennem 1800-tallet betragtes alle fattige mere og mere som uværdige.

I alle typer anstalter reguleredes dagligdagen op gennem 1800-tallet. Det, der på den tid blev diskuteret, var, om fattigdom kunne udryddes gennem målrettet stigmatisering af modtagerne, eller om fattigdom skulle afhjælpes gennem et universelt system, hvis ide var, at alle både skulle yde og nyde.

6. Ibid. Foredrag af arkivar, dr. phil. Peter Henningsen, Københavns Stadsarkiv.

I 1700-tallet var tankegangen, at nogle fik meget af Gud, hvorved andre nødvendigvis måtte få mindre. Der var en *naturlig* ubalance i samfundet. Derfor havde de fattige en vis ret til at bede de mere velstillede om hjælp. Almisser og bøn blev set som forsikring mod ulykke og som tak til Gud. Den fattige skulle modtage gaven til Guds glæde, takke giveren og gå i forbøn for giveren gennem bøn ud fra en ide om, at man lærer bedst at bede under fattigdommens åg. Derfor virker den fattiges bønner bedre.

I protestantismen var der ikke tradition for denne opfattelse. Men folk reagerede fortsat mere ud fra gammel katolsk tro og opfattelse af gerningskristendom. Én ting var, hvad love og anordninger påbød befolkningen, noget andet var, hvordan befolkningen forholdt sig til de konkrete fattige. Trods statens forbud mod at give almisser blev befolkningen ved med at give til de fattige. Det kan forstås på baggrund af, at der ikke alene var fattige, men også en stor gruppe mennesker, der var potentielt fattigdomstruede. Det, der blev praktiseret af den almene befolkning, var en form for protestantisk gerningskristendom. Det var en almissekulturens gerningskristendom i praksis. Almissekulturen svandt hen i 1800-tallet. De gamle gensidige ”forsikringsordninger” forsvandt. Samfundet var under ændring. Verden blev på mange måder et sikrere sted at leve i, hvilket nedtonede de gamle måder at ”forsikre” sig mod ulykker på.⁷

Ikke at kunne – eller ikke at ville arbejde

I et skrift om Københavns Kommunes Forsørgelsesvæsen fra 1914 gives der et resume af ældre tiders behandling af fattige, som det så ud med forvaltningens øjne.⁸ Der står, at København i Middelalderen intet ordnet fattigvæsen havde, og at hjælpen derfor hvilede på almisser og betleri. ”*Den Maade, paa hvilken de fattige i Middelalderen hovedsagelig nød Understøttelse, var som nævnt Betleriet. Som Betleriet til alle senere Tider var ulovligt, kunde man sige om det, at det i denne Periode var lovligt, og man vil derfor forstaa, hvor demoraliserende det maatte virke, hvorledes det fremkaldte Dovenskab og Løsgænger, og i hvor høj Grad den besiddende Del af Folket maatte føle sig ilde stedt ved Overløb af disse fattige foruden af Klosterets Tiggermunke og Hospitalernes ”Bedere”. De mange ”stærke og karske”, der søgte almisse, skulle ”uddrives af Byerne, naar de ikke vil arbejde [...]*”.⁹

7. Ibid. Arkivar, cand.mag. Peter Wessel Hansen, Rigsarkivet: PWH har undersøgt fattigdomsproblemet set fra den almene københavnske befolknings side i slutningen af 1700-tallet.

8. Københavns Kommunes Forsørgelsesvæsen. I ældre Tider og i Nutiden. Københavns Kommunalbestyrelse, København 1914.

9. Ibid:4.

September 1708 kom den første fattigforordning for København. Formålet var *"en Gang for alle at befri København for Omløb af Løsgængere og Betlere, endvidere at angive, hvilke trængende der skulle nyde godt af Stadens Fattigunderstøttelse og paa hvilken Maade, dette skulde ske [...] Det paahvilede Direktørerne for de Fattiges Væsen at skaffe samtlige Syge Ophold og Kur, skaffe de forældreløse og umyndige Føde, Røgt og Lære, skaffe de fattige arbejdsdygtige Arbejde og til den Ende gøre Forslag om indretning af Manufakturer, og at tvinge de fattige, der vedblev med Betleri og Løsgænger og ikke vilde indordne sig under Institutionerne, til at falde til Føje ved haarde Arbejdsstraffe"*.¹⁰

Da de private bidrag til fattigforsorgen ikke slog til, indførtes der i 1762 for første gang en årlig skat beregnet på dette formål.¹¹

Det centrale omdrejningspunkt for bestræbelserne på at afvikle tiggeriet og for fattigforstandernes vurdering af de hjælpsøgende var arbejdet. Arbejde fik en særlig betydning efter reformationen. Arbejde blev hos Luther (1483-1546) *"ophøjet til at være "livets grundlag og nøglen til livet"*".¹²

Hospitaller for værdigt fattige, syge og handicappede

Ikke alle var i stand til at tigge, og ikke alle var i stand til at arbejde. De uarbejdsdygtige var syge og nedslidte ældre, kronisk syge, forældreløse børn og mennesker med forskellige former for handicap. De var uarbejdsdygtige af *værdige* grunde, og for dem begyndte man at tænke i anstaltsmæssig og hospitalsmæssig omsorg. Et godt eksempel på det er læge Harald Selmers lille bog om *"Almindelige Grundsætninger for Daarevæsnets Indretning"*, skrevet 1846.

I bogen beskriver han, hvordan *"afsindige"* blev behandlet, og hvilke myter deres tilstand var belagt med, og han argumenterede for at opfatte *"afsindige"* som syge frem for som onde. Syge skulle behandles, ikke blot uskadeliggøres gennem en inhuman indespærring i uhumske lokaler. *"Man har søgt at forebygge den Overlast, Samfundet kunde lide af de Afsindige, man har glemt at tænke paa den, de Afsindige kunne være udsatte for af Samfundet[...] Kort sagt: De Afsindiges Ret har hidtil kun været en Biting ved vort Daarevæsen, dets Hovedformaal derimod at bidrage til de Ikkeafsindiges Tarv, ved at gjøre det muligt at skaffe hine til Side uden alt for store eller idetmindste alt for iøjnefaldende Opoffrelser"*.¹³ Selmer skrev, at selv omsorg på *"sygehospitaller"* lod meget tilbage at ønske,

10. Ibid:9.

11. Ibid:18. Reskript af 10. April 1762.

12. Pædagogisk Opslagsbog. Christian Ejlers'Forlag. København og Oslo 1978:32.

13. Harald Selmer: Almindelige Grundsætninger for Daarevæsnets Indretning. Kjøbenhavn 1846:5-6.

dels fordi opsynspersonalet var ”ringe”, dels fordi direktionen tænkte mere på økonomi end helbredelse.

Selmer argumenterede for, at det ikke var de afsindiges sjæl, der var syg, men at årsagen skulle findes i legemet: *”thi vel er Afsindigheden en Sygdom; men den er en legemlig Sygdom, uagtet den formentlig ytrer sig ved sjælelige Symptomer”*.¹⁴ Netop fordi der var tale om syge mennesker, der af ”værdige” grunde måtte ligge andre til byrde, fandt Selmer det både uretfærdigt og uansvarligt at behandle dem efter *”Politiets og Fattigvæsenets Grundsætninger”*. [...] *”Thi de Afsindiges Anbringelse i Tvangs- og Straffeanstalter er baade inhuman og uretfærdig, fordi de kun have Skinnet af moralsk Slethed, og deres Opsætsighed mod den lovlige Orden ikke er andet end en Virkning af blinde Naturkræfters Spil, og fordi deres Sammenblanding med Forbrydere og slette Subjekter strider mod den Agtelse for Ulykken, det Offentlige ligesaa lidt som den Private kan tilsidesætte uden at sætte en Plet paa sig selv”*.¹⁵

På det tidspunkt, hvor Selmer skrev sin bog, begyndte man i Danmark at skelne mellem åndssvage og sindssyge. For begge grupper blev der argumenteret for, at ophold og behandling på særlige hospitaler (anstalter) var et nødvendigt led i deres behandling. Nogle ville kunne helbredes, andre ville kunne oplæres til at arbejde. For blinde, døve og vanføre blev der oprettet særlige oplærings- og undervisningsanstalter for udviklingsdygtige, mens de, der blev anset for at være ikke-udviklingsdygtige, fortsat henviset til hjemmenes omsorg eller fattiggård. Til forskel herfra kunne plejekrævende åndssvage anbringes på åndssvageanstalt, hvis nogen kunne og ville betale for deres ophold.

På åndssvageanstalterne klassificerede man de indlagte patienter i tre grupper: Underviselige, arbejdsføre og asylister. Asylisterne var opgivet behandlingsmæssigt og skulle alene have omsorg og pleje. Når man dykker ned i arkivalierne efter disse anstalter, er det svært at se forskel på deres hverdag og så den hverdag, Selmer beskriver som et eksempel på inhuman behandling af sindslidende¹⁶: *”Og nu Lemmeafdelingen, denne store Slamkiste, som er overfyldt af forskjelligartede Bestanddele, hvor de mest frastødende Elementer ere forenede i et Liv, hvis Standpunkt er Sikkerhed mod Hunger og Kulde, og til hvis frygtelig beklumrede Stuer Sygehospitalet kun er et overgangsled for en stor Del af Hovedstadens Afsindige [...]”*.¹⁷

14. Ibid:15.

15. Ibid: 20-21.

16. Se om det i Birgit Kirkebæk: Uduelig og ubrugelig. Åndssvageasylet Karens Minde 1880-1987. Forlaget SocPol, Holte 2007.

17. Harald Selmer: Almindelige Grundsætninger for Daarevæsenets Indretning. Kjøbenhavn 1846:9.

Selvom anliggendet var human, og asylisterne blev betragtet som værdige, var hverdagen præget af en tæt sammenstuvning af patienter og af disciplinerende kontrol, som også tilværelsen på tvangsarbejdsanstalterne var det.

Fattighjælps virkninger

Hvis et menneske modtog fattighjælp, medførte det *”paa forskellig Maade en Forringelse af hans Retsstilling, ligesom han til en vis Grad bliver Fattigvæsenets Myndighed undergivet”*, skriver K.K. Steinke i sin håndbog om forsørgelsesvæsen fra 1918.¹⁸ Der var erstatningspligt, hvis hjælpen var ydet ud fra en fejlagtig forudsætning. Fattigvæsenet havde ret til registrering af den pågældendes ejendele med henblik på at få sine udlæg retur, hvis den pågældende ville sælge disse ejendele. *”Enhver staar, saalænge han modtager Fattighjælp, men heller ikke længer, under Fattigvæsenets Tilsyn og Kontrol”*, skriver Steincke. Mænd, der ikke havde betalt underholdsbidrag til hustru og børn *”Kan i fornødent Fald ved Politiets Hjælp indlægges i en Forsørgelsesanstalt”*.¹⁹ Hvis man begik en lovovertrædelse, mens man modtog fattighjælp, var man strafansvarlig og kunne hensættes i fængsel eller tvangsarbejdsanstalt. Det blev gentagne gange præciseret fra myndighedernes side, at der ikke måtte anvendes korporlig straf på Tvangsarbejdsanstalterne, men at cellestraf kunne benyttes over for opsætsige.²⁰ Præciseringen tyder på, at der i praksis var blevet anvendt straffemetoder, som myndighederne ikke fandt passende.

I et cirkulære fra Justitsministeriet 1893 pålægges det samtlige amtmænd at sørge for, at der blev opført tvangsarbejdsanstalter i alle amtsråds kredse: *”ved § 33 i Lov om det offentlige Fattigvæsen af 9de April 1891 er det foreskrevet, at der senest inden 5 Aar efter Lovens Ikrafttræden skal til Brug for hver Amtsraadsreds og de i Forbindelse med samme staaende Købstæder findes mindst én bekvemtbeliggende Tvangsarbejdsanstalt af passende Størrelse”*.²¹ De mennesker, der kom på tvangsarbejdsanstalt, var dømt for løsgængeri og betleri (Lov af 3. marts 1860), for udbredelse af venerisk smitte (Lov af 10. april 1874) og for vold mod sagesløs person (Lov af 11. maj 1897). Også Lov om Tilsyn med frem-

18. K.K. Steincke: Haandbog i Forsørgelsesvæsen. Anden gennemsete udgave. G.E.C. Gads Forlag, København 1918: 99.

19. Ibid:101.

20. Fattigvæsen og Alderdomsunderstøttelse m.m. Samling af Love og ministerielle Skrivelser 1893-1897. G.E. C. Gad, Kjøbenhavn 1898:21 jf. K.K. Steincke: Haandbog i Forsørgelsesvæsen. Anden gennemsete udgave. G.E.C. Gads Forlag, København 1918:102.

21. Fattigvæsen og Alderdomsunderstøttelse m.m. Samling af Love og ministerielle Skrivelser 1893-1897. G.E. C. Gad, Kjøbenhavn 1898:45.

mede og rejsende af 15. maj 1875 gav mulighed for at indlægge mennesker på tvangsarbejdsanstalt.²²

At blive hindret i at indgå ægteskab på grund af modtaget fattighjælp var alene gældende for mænd, der ansås for at være forsørgeren. Andre virkninger af fattighjælp var, at fattighjælpsmodtageren mistede valgret og valgbarhed, ikke kunne oppebære alderdomsunderstøttelse eller hjælpekasseunderstøttelse, ikke kunne modtage hjælp til oprettelse af husmandsbrug eller få tildelt legater. Tilbagebetaling af fattighjælp gav den pågældende de almindelige borgerlige rettigheder tilbage.

Værdig, men farlig og vagabonderende

At være rejsende uden fast ophold og erhverv blev anset for at være forbundet med betleri og andre lovovertrædelser. De vagabonderende var farlige elementer, som burde oplæres til regulært arbejde. Inden for åndssvageforsorgen, hvor mennesker var anbragt af ”værdige” grunde, blev vagabondering set som et led i den pågældendes sygdom. Eksempelvis blev mange af de kvinder, der i perioden 1923-1961 var anbragt på Sprogø, betegnet som potentielt farlige, fordi de ikke havde fast arbejde, fordi de havde for mange kærester og stod i fare for at smitte med kønssygdom, eller fordi de havde eller kunne tænkes at få ”uægte” børn. Disse kvinder fik hjælp af åndssvageforsorgen. Hjælpen bestod i oplæring, pleje og omsorg, men også i kontrol, disciplinering og fremmedbestemmelse. Trygheden var der, men det var friheden kvinderne eftertragtede, når de på flugt fra anstalten vagabonderede.²³ Det samme gjaldt de mænd, der i perioden 1911-1961 blev indsat på anstalten på Livø.²⁴ Selvom de var klassificeret som åndssvage og dermed værdige til modtagelse af hjælp, så oplevede de sig ikke værdige som person. De havde det stigma påhæftet, at de aldrig ville kunne blive ”som os”. I forhold til ”uværdige vagabonderende” uden diagnose var de ringere stillet med hensyn til identitet. Det var ikke muligt for dem at arbejde sig ud af diagnosen, mens det i heldigste fald var muligt for fattighjælpsmodtageren og tvangsarbejderen at returnere til det almindelige samfund efter udstået straf og tilbagebetalt fattighjælp.

22. Ibid: 152.

23. Jf. Birgit Kirkebæk: Letfærdig og løsagtig. Kvindeanstalten på Sprogø 1923-1961. Forlaget SocPol, Holte 2004.

24. Jf. Birgit Kirkebæk: Defekt og deporteret. Livø-anstalten 1911-1961. . Forlaget SocPol, Holte. Andet oplag 1998.

De biologisk defekte

Fra slutningen af 1800-tallet og op gennem første del af 1900-tallet var det samfundsmæssige fokus rettet mod sammenhængen mellem et menneskes arvelige udstyr og dets adfærd. Utilpasset adfærd, lovovertrædelser og vagabondering blev nu anset for at være en arvelig og uoprettelig brist, som bredte sig i befolkningen, fordi ”dårlige arveelementer” blev spredt gennem det, der blev opfattet som en uhæmmet reproduktion i de nederste lag af befolkningen. Et eksempel på det er historien om Laura Mathilde Steffensen, der i 1923 blev placeret på Kvindeanstalten Sprogø.

Selv om Laura var god til sit arbejde, slog defekten ifølge journalnotaterne igennem. På Sprogø blev hun beskrevet som ”seksuelt raa”, opfordrende til homoseksualitet. Dette udsagn kom til at spille sammen med den indlæggende læges vurdering, som gik på, at Laura var ”hensynsløst uartig”. Begge vurderinger citeres flittigt i journalen igennem og kom til at spille en rolle i overlægens argumentation for, at Laura burde steriliseres. Den mest alvorlige begrundelse findes dog i overlægens beskrivelse af pigens mor, der opfattes som ”typisk aandsvag”. Hun havde født 6 ”uægte” børn og havde holdt til sammen med mandfolk i et haveskur. Laura havde haft ophold i et antal af plejehjem, før hun blev placeret på børnehjem. Børnehjemmet skrev, at hun ved ankomsten var i en forfærdelig forfatning, fyldt med utøj og sår. Laura opholdt sig på børnehjemmet til efter konfirmationen. Børnehjemmet prøvede at anbringe hende i plads, men det gik ikke. I februar 1921 blev hun anbragt hos Kvindehjelpen i Aarhus. Grunden, til at det ikke gik i pladsen, var ”hendes Urenlighed”. Problemet var, at Laura led af ufrivillig vandladning – også om dagen. Laura var senere i flere perioder i kontrolleret familiepleje. Det vil sige, at hun blev prøvet i arbejde hos forskellige småbønder, som fik penge for at have hende. Selv tjente hun intet, men fik kost og logi. Hun søgte flere gange anstalten om at måtte blive gift med mænd, hun havde mødt, men fik hver gang afslag. Senere stak hun af, men havde svært ved at klare sig og vendte til sidst tilbage til anstalten og bad om hjælp.

Lauras historie er en historie om et menneske, som blev underlagt den tids professionelle skøn om, hvad der var bedst for hende. Det gjaldt afslag på hendes ansøgninger om ægteskab, og det gjaldt hendes anmodninger om at blive udskrevet af anstalten. Selv om hun var steriliseret, blev ægteskab ikke tilladt, da hendes kærester ikke levede op til anstaltens kvalitetskrav, men snarere understøttede opfattelsen af, at ”krage søger mage”. Laura bevarede i lang tid sit modstandspotentiale, men hun blev løbet over ende af fattigdom og sygdom. Da hun efter flugt i 1950’erne syg og nedbrudt vendte ”hjem” til Den Kellerske Anstalt, fik hun hjælp. Efter en professionel bedømmelse endte historien forholdsvis lykkeligt. Laura vidste i nødens stund, hvor hun

”hørte til”. Hun var taknemmelig for hjælpen. Klarede sig senere i egen lille lejlighed og supplerede sin invaliderente med at sy hulsøm.²⁵

De farlige ”anderledes”

Den samfundsmæssige udskillelse af ”anderledes” som farlige for det samfundsmæssige projekt kræver på den ene side en afklaring af, hvem ”de farlige” er, og hvad faren består i. På den anden side en afklaring af, hvad den faglige opgave hos de fagkyndige var. Endelig er der forskellige kategorier og grader af ”farlighed” forbundet med vurderingen af, om de pågældende kunne siges at være værdige eller uværdige til at modtage hjælp fra samfundet på trods af deres uformåenhed.

Et godt eksempel på den problematik er diskussionen om, hvordan man samfundsmæssigt skulle behandle fattige gamle, og om det var rimeligt, at de efter et langt livs slid skulle være tvunget til at tage mod fattighjælp med alle de deklaserede virkninger, der var forbundet med det. Der var allerede i 1848 ansatser til, at fattighjælp kunne ydes uden fattighjælps virkning til særlige grupper – her familier, hvis forsørgere gjorde militærtjeneste. Loven af 8. marts 1856 om frie fattigkasser, *”var et forsøg på at gennemføre organiseret understøttelse uden det tab af borgerlige rettigheder, der fulgte med understøttelse fra det offentlige fattigvæsen”*.²⁶ Fattigloven af 9. april 1891 fik som noget nyt indføjet *”en bestemmelse om, at fattighjælp til visse syge og handicappede ikke skulle have fattighjælpsvirkning”*.²⁷

Vedtagelsen af ”Lov om alderdomsunderstøttelse til værdigt trængende udenfor Fattigvæsenet” af 9. april 1891 blev en markering af værdighedsbegrebet. Men der skulle ifølge loven meget til, før denne værdighed blev tillagt en person. Den gamle måtte ikke have modtaget fattighjælp, og han skulle i de sidste ti år havde været medlem af en sygekasse *”eller efter kommunalbestyrelsens skøn på anden måde havde søgt at sikre sig imod at falde det offentlige til byrde, f.eks. ved passende indskud i en alderdomsforsørgelseskasse”*.²⁸ Den pågældende måtte heller ikke være fundet skyldig i betleri, løsgængeri eller andre vanærende handlinger. Trangen til hjælp måtte ikke være selvfor-skyldt gennem ødselhed eller misbrug. Alderdomsloven angik alene mænd, idet kvinder ikke var forsørgelsespligtige. Dog kunne kvinder, der var enker,

25. Jf. Birgit Kirkebæk: Letfærdig og løsagtig – kvindeanstalten Sprogø 1923-1961, kap. 13.

26. Nete Balslev Wingender: Gammel og fattig. Skøn og ret i den tidlige alderdomsforsorg 1891-1922. Jurist- og Økonomforbundets Forlag, Randers 1994:9.

27. Ibid:25.

28. Ibid:16.

fraskilte eller fraseparerede, opnå understøttelse under samme betingelser, der var gældende for mænd.

”Det var de kommunale myndigheder, der skulle vurdere, om ansøgeren var værdig og trængende til alderdomsunderstøttelse [...] hvilket [...] skete med stor nidkærhed”, skriver den danske historiker Nete Balslev Wingender.²⁹ Der blev foretaget et skøn, som skulle overveje forpligtelsen i forhold til værdighedsbegrebet. Samtidig blev de ”værdige” opfattet som lige så farlige for samfundets harmoni, økonomi og udvikling som ”de uværdige”, simpelthen fordi de ikke kunne arbejde til det fælles bedste.

Er de værdiges historie en succeshistorie?

På mange måder kan velfærdssamfundets udvikling og den dermed forbundne sikring af udsatte gruppers rettigheder siges at være en god historie, hvad angår mennesker med funktionsnedsættelser. De er til en vis grad sikret behandling, undervisning og omsorg. Der arbejdes teoretisk og i praksis på disse gruppers inkludering i samfundet. Der er i forhold til funktionshæmmede fokus på barrierer for samfundsmæssig deltagelse, på hjælpemidler, på udviklingen af faglige specialer og ekspertise, på rettigheds- og ligeværdighedsaspekter. Men samtidig med at mennesker med funktionsnedsættelser ligger i top i værdighedshierarkiet, kan de siges at ligge i bund i ”ønskværdighedshierarkiet”, hvad fostervurderinger og det stigende antal sene aborter tyder på.³⁰ Mennesker med funktionsnedsættelser er nok indtænkt som værdige, men ikke nødvendigvis medtænkt. Materielt set er de ikke økonomisk og politisk jagtet på samme måde som indvandrere, flygtninge og kontanthjælpsmodtagere er det, men de selv og deres interesseorganisationer skal hele tiden kæmpe for at bevare den opnåede standard og udvikle den tidssvarende.

Uværdighedsbegrebet bliver i dag typisk taget i brug over for indvandrere og flygtninge, kontanthjælpsmodtagere og andre socialt udsatte grupper, der mistænkes for at ville snyde sig til goder og nasse på det danske samfund. Med arkivar Peter Henningsens ord kan der måske i begreberne ”at stå til rådighed” eller ”ikke at stå til rådighed for arbejdsmarkedet” ses en ny formulering af den gamle skelnen mellem værdige og uværdige.³¹

29. Ibid:20.

30. Jf. artiklen i Jyllands-Posten 23. juni 2008:4: Helle Tougaard: Hvor går grænsen for et værdigt liv?

31. Seminar om ”Fattigdom og social forsyning i danske byer 1500-1900. Arrangeret af Dansk Center for Byhistorie, Dansk Komite for Byhistorie og Københavns Stadsarkiv den 6. oktober 2006 på Københavns Rådhus. Foredrag af arkivar, dr. phil. Peter Henningsen, Københavns Stadsarkiv.

Anerkendelse versus afhængighed

”Tanken om menneskeværd kommer til udtryk i et forbud mod at lade et menneskes hjælpeløshed mindske dets livs betydning”, skriver den danske filosof K.E. Løgstrup.³² I hans optik er der ingen skellen mellem værdige og uværdige. Alligevel foregår der en stadig kamp om anerkendelse. Anerkendelse forstår den tyske filosof Axel Honneth som en udvikling i tre stadier: I familiens følelsesmæssige anerkendelsesforhold bliver det menneskelige individ anerkendt som et konkret behovsvæsen. I det borgerlige samfund bliver individet anerkendt som en abstrakt rettighedsperson, og i en statslig sammenhæng bliver individet anerkendt som et konkret alment subjekt, der er socialiseret i sin særegenhed.³³ Ser vi på mennesker med forskellige former for handicap, er det tydeligt, at der stadig skal kæmpes for rettigheder og retten til at være afhængig og alligevel medtænkt. For mennesker med svære bevægelseshandicap uden intellektuel reduktion har der i lang tid eksisteret ordninger, der søger at indfri de tre elementer i anerkendelsesbegrebet. Det drejer sig om hjælp til bolig, bil, selvansatte hjælpere i forbindelse med arbejde og uddannelse og adgang til førtidspension. Her søges afhængigheden ophævet i videst muligt omfang ved at tænke ligestilling og ligebehandling som en samfundsmæssig forpligtelse. De nævnte ordninger søges nu af handicaporganisationerne kæmpet nedad i det hierarkiske system, der stadig består mellem forskellige handicapgrupperinger.

I forhold til mennesker, der er socialt udsatte af andre grunde end handicap, ligger det fortsat meget svagt med hjælp og støtte. De bliver ikke anerkendt som konkrete, almene subjekter, staten er forpligtet på, og de har sjældent kraft og styrke til at kæmpe for egne rettigheder. Der er tale om to grupperinger og to ”friheder”, der peger i hver sin retning: Hvor de socialt udsatte med det gamle uværdighedsstempel er frie, afhængige og *ikke* anerkendte, er visse dele af gruppen af mennesker med handicap frie, afhængige og anerkendte.

De ufrie og de andre

Det er forbundet med ufrihed at være underlagt andres vurdering. Vurderende instanser har i tidens løb været læger, kommunalbestyrelser, politi, socialrådgivere, sagsbehandlere, psykologer og pædagoger. Heller ikke de har stået frit, men har været bundet til arbejdsstedets krav og logik, diverse lov- og cirkulærebestemmelser og deres eget faglige skøn. De ”farlige” var

32. Svend Andersen: Løgstrup. Forlaget Anis, København 2005:81.

33. Axel Honneth: Kamp om anerkendelse. Hans Reitzels Forlag, Gylling 2006

i 1708 tiggerne. Det foranledigede regler for tiggeri, kontrol med tiggerne og ansættelse af mennesker, som kunne regulere tigger(u)væsenet. I 1891 var "de farlige" gamle mennesker, som havde vist sig uværdige til at modtage alderdomsunderstøttelse. Kommunalbestyrelsens opgave var at sortere, vurdere og klassificere ansøgere og at udskille "uværdige". I forhold til Forsorgsloven af 1933 skulle der på samme måde sorteres, vurderes og klassificeres. På det tidspunkt stod menneskets arvelige udstyr i centrum for en debat om samfundets "undermålere" og den andel i befolkningens degenerative deroute, deres reproduktion afstedkom. Især mennesker på grænsen mellem åndssvaghed og sinkeområdet var i søgelyset. Nu gjaldt vurderingen disse menneskers arvelige udstyr med henblik på at hindre deres reproduktion. Sunde fattige skulle have hjælp, mens "degenererede" så vidt muligt skulle interneres og steriliseres.³⁴ Bistandsloven fra 1976 og Serviceloven fra 1998 giver efter et fagligt skøn mulighed for hjælp efter visse regler. Der arbejdes med individualisering af hjælp efter et skønsprincip (bistandslov) og med inddragelse af borgeren i alle afgørelser (serviceloven). Med serviceloven er institutionsbegrebet nedlagt, og de tidligere klienter er gjort til borgere, men meget tyder på, at det ændrede vokabular ikke har ændret forholdet mellem ansatte og "udsatte" nævneværdigt – hverken i forhold til dem, der er så "frie", at vi lader dem sejle deres egen sø, eller så "trygge", at vi styrer deres liv for dem.

34. Jf. Sterilisationslovene af 1929 og 1935 samt åndssvagebogen 1934.

Litteratur

Andersen, S. (2005): *Løgstrup*. Forlaget Anis, København.

Bauman, Z. (2000): *Savnet Fellesskab*. Cappelen Akademisk Forlag, Oslo.

Clausen, H., Kirkebæk, B. og Sætersdal, B. (1998): *Fortelling, konstruksjon og mennesker med funksjonshemming*. Tano Aschehoug, Otta, Norge.

Fattigvæsen og Alderdomsunderstøttelse m.m. (1898): Samling af Love og ministerielle Skrivelser 1893-1897. G.E. C. Gad, Kjøbenhavn.

Henningsen, P. (red) (2005): *Patrioter og fattigfolk. Fattigvæsenet i København ca. 1500-1850*. Københavns Stadsarkiv og Københavns Kommune.

Honneth, A. (2006): *Kamp om anerkendelse*. Hans Reitzels Forlag, Gylling.

Kirkebæk, B. (1985): *Abnormbegrebet i Danmark*. Upubliceret licentiatafhandling, Danmarks Lærerhøjskole.

Kirkebæk, B. (1993): *Da de åndssvage blev farlige*. Forlaget SocPol, Holte.

Kirkebæk B. (1997/1998): *Defekt og deporteret. Livø-anstalten 1911-1961*. Forlaget SocPol.

Kirkebæk, B. (2001): *Normaliseringens periode. Dansk åndssvageforsorg 1940-1970*. Forlaget SocPol, Holte.

Kirkebæk, B. (2004): *Løtfærdig og løstagtig. Kvindeanstalten Sprogø 1923-1961*. Forlaget SocPol, Holte.

Kirkebæk, B. (2007): *Uduelig og ubrugelig. Åndssvageasylet Karens Minde 1880-1987*. Forlaget SocPol, Holte.

Københavns Kommunes Forsørgelsesvæsen. I ældre Tider og i Nutiden. (1914). Københavns Kommunalbestyrelse, København.

Pædagogisk Opslagsbog. (1978). Christian Ejlers'Forlag. København og Oslo.

Selmer, H. (1846): *Almindelige Grundsætninger for Daarevæsenets Indretning*. Kjøbenhavn.

Steincke, K.K. (1918): *Haandbog i Forsørgelsesvæsen*. Anden gennemsete udgave. G.E.C. Gads Forlag, København.

Tougaard, H. (2008): Hvor går grænsen for et værdigt liv? *Jyllands-Posten* 23. juni 2008.

Wingender, N.B. (1994): *Gammel og fattig. Skøn og ret i den tidlige alderdomsforsorg 1891-1922*. Jurist- og Økonomforbundets Forlag, Randers.

I afsnittet om fattigdom har jeg taget afsæt i Seminar om ”Fattigdom og social forsorg i danske byer 1500-1900” arrangeret af Dansk Center for Byhistorie, Dansk Komite for Byhistorie og Københavns Stadsarkiv den 6. oktober 2006 på Københavns Rådhus. Jeg har refereret til foredrag af arkivar, dr. phil. Peter Henningsen, Københavns Stadsarkiv, foredrag af lektor, ph.d. Søren Bitsch Christensen, Dansk Center for Byhistorie, foredrag af arkivar, ph.d. Jørgen Mikkelsen, Landsarkivet for Sjælland og foredrag af arkivar, cand.mag. Peter Wessel Hansen, Rigsarkivet.

4. Solidariteten med sårbare og anderledes mennesker

- en kritisk diskussion af træk i velfærdspolitikken og i velfærdsinstitutionerne.

Af Søren Juul, sociolog og lektor.

Et samfunds moralske kvalitet kendes på graden af solidaritet med de dårligt stillede. Det vil mange socialt sindede politikere kunne blive enige om. Vores nuværende¹ statsminister, velfærdsministeren og beskæftigelsesministeren bekymrer sig alle for solidariteten med de svage og taler ved højtidelige lejligheder om den sociale sammenhængskraft. Ingen fra oppositionen er uenige. Også de går ind for et sammenhængende og socialt inkluderende samfund. Det er imidlertid uafklaret, hvad de forskellige toneangivende politikere lægger i begreberne: Hvad skal vi forstå ved solidaritet og sammenhængskraft i et individualiseret, pluralistisk og differentieret samfund? Formålet med artiklen er at sætte dette spørgsmål på dagsordenen. Artiklen falder i to dele. I den første argumenterer jeg for et normativt solidaritetsideal, der handler om anerkendelse og retfærdighed. I den anden gennemfører jeg med afsæt i idealet en kritisk diskussion af forhold i velfærdspolitikken og i velfærdsinstitutionerne.

1. Om behovet for et reformuleret solidaritetsideal

Nogle vil sikkert spørge, om solidaritet ikke er et bedaget begreb, som tiden er løbet fra. Min overbevisning er, at hvad der savnes mere end noget andet i den nuværende situation, er en solidaritet, der kan gøre det muligt for alle mennesker at virkeliggøre deres muligheder under hensyn til fællesskabet. Den solidaritet, der efterlyses, er imidlertid forskellig fra den lejrtenkning, der historisk har præget arbejderbevægelsens solidaritetsformer. Arbejder-solidariteten var en solidaritet mellem "os" over for "dem", det ubrydelige sammenhold mellem ligestillede, som kun ved at stå sammen kunne begrænse de uretfærdigheder, som følger af den kapitalistiske markedsøkonomi.

Den aktuelle finanskrise antyder, at der stadig er brug for en solidaritet, der kan dæmme op for kapitalismens grådighed. Det er imidlertid tvivlsomt, om den os/dem solidaritet, som præger arbejderklassens solidaritetsformer, kan

1. Kapitlet færdiggjort i februar 2009 før omdannelsen af Velfærdsministeriet til Indenrigs- og Socialministeriet.

skabe sammenhængskraft i et individualiseret og pluralistisk samfund, hvor det kan være svært at finde ud af, hvem vi og de andre egentlig er. De sociale skillelinjer er afgørende forandret og drejer sig i dag om meget andet end social klasse, herunder etnicitet og køn og en mangfoldighed af individuelle belastninger (Mørck 2005).

Det blev i Danmark velfærdsstatens opgave at integrere de mange forskellige dagsordener og behov i et fælles samfund, og med velfærdsstatens udvikling blev Danmark måske et af de mest harmoniske og sammenhængende samfund i hele verden. Alligevel har velfærdsstaten ikke været i stand til at løse alle sociale problemer, og vi har i de senere år været vidne til nye former for social udstødelse, som ikke alene drejer sig om materiel fattigdom og derfor ikke lader sig løse af velfærdsstatens materielle omfordelingspolitikker.

Karakteristisk for mange af de sårbare og anderledes mennesker, der i dag befinder sig uden for eller på kanten af samfundet, er, at de har svært ved at tilpasse sig det moderne, strømlinede samfunds krav om funktionsduelighed og succes. Deres problemer drejer sig ikke alene om materiel fattigdom men mere fundamentalt om at klare det moderne liv og den eksistentielle usikkerhed, der knytter sig til det. Friheden til at vælge har i den moderne kultur en tendens til at slå over i individuelle belastninger (jf. Honneth 2003, Taylor 2002). Desuden er der tale om en forvaltet frihed, og samfundets individer må lære at administrere friheden i overensstemmelse med fremherskende forestillinger om det gode liv (jf. fx Villadsen 2003, Mik-Meyer 2004), hvis de skal gøre sig håb om at opnå anerkendelse fra samfundet.

Det er ikke overraskende, at normløshed kombineret med stram socialadministrativ styring fører til, at nogle af de mest sårbare og anderledes mennesker vender normalsamfundet ryggen og vælger at leve i subkulturer eller parallelsamfund. Men måske er nogle af de problemer, som viser sig tydeligst hos samfundets mest marginaliserede, et symptom på bredere fejludviklinger i den moderne kultur. Væksten i forbruget af lykkepiller og i den moderne tids folkesygdomme som angst og depression antyder i hvert fald, at der er noget afgørende galt i det danske samfund, selv om danskerne i talrige komparative undersøgelser er blevet betegnet som verdens lykkeligste folk (Inglehart & Klingemann 2000).

Solidaritet: Et spørgsmål om anerkendelse?

Solidaritet og samfundsmæssig sammenhængskraft er et spørgsmål om samfundets evne til at dæmme op over for sårbarhedsskabende træk i den moderne kultur og inkludere sårbare og anderledes mennesker i fællesskabet. Den solidaritet, jeg efterlyser, drejer sig om anerkendelse af det enkelte menneske som moralsk autoritet og som juridisk person, dvs. som et menneske

med krav på at blive set og hørt og med rettigheder på lige fod med alle andre. Jeg følger her den tyske filosof Axel Honneth, der har udviklet en teori om anerkendelse som den formelle betingelse for, at et menneske kan udvikle et positivt selvforhold (Honneth 2006). Det er ifølge Honneth i kraft af gensidige anerkendelsesrelationer, at individet finder sig selv. Dette er samtidig betingelsen for et fuldt integreret samfund, da et positivt selvforhold er forudsætningen for, at mennesker kan deltage som ligeværdige medlemmer af sociale fællesskaber.

Honneth skelner mellem tre forskellige anerkendelsesbehov, der alle må tilfredsstilles, hvis et menneske skal kunne udvikle et positivt selvforhold (Honneth 2006:127ff):

1. Den første form for anerkendelse drejer sig om *kærlighed* og angår de menneskelige primærrelationer, fx mellem mor og barn og mellem nære venner. Af denne anerkendelse følger en selvtillid, som sætter mennesket i stand til at handle, kommunikere og indgå positivt i sociale fællesskaber.

2. Den anden form for anerkendelse er den *retlige*, der består i universel retlig ligebehandling af alle og enhver. Af denne anerkendelse følger en selvagtelse, som opstår, når mennesker på lige fod med andre indrømmes mulighederne for at stille krav og deltage i en social livsform.

3. Den tredje form for anerkendelse er *social værdsættelse*. Hvor den retlige anerkendelse er en anerkendelse af forskellige borgere som ligeværdige rets personer, er den sociale værdsættelse en anerkendelse af de værdier, den enkelte borger tilskriver sig selv. Denne anerkendelse er ikke begrænset til "our kind of people" men drejer sig om værdsættelse af den til enhver tid værende anden, også når den anden adskiller sig fra "os".

Til de tre former for anerkendelse svarer tre former for krænkelser, som truer med at nedbryde den personlige identitet. Honneth taler om *kropslige krænkelser*, *krænkelser af rettigheder* og *krænkelser af livsformer* (Honneth 2006:175ff). Da krænkelser fører til personlighedstab, skade og lidelse, bliver et solidarisk samfund et samfund, der minimerer krænkelserne og så vidt muligt anerkender den enkeltes visioner og drømme. Et menneske, som vi ikke mener, bør anerkendes, fratager vi reelt al værdi eller værdighed, og vi kunne lige så godt dræbe et sådant menneske. Det ville ikke have nogen eksistensberettigelse. På den anden side er det klart, at ikke alt, hvad et menneske ønsker, bør anerkendes. Socialarbejdere bør fx ikke imødekomme ønsker fra borgerne, som de ikke er berettigede til, eller som ville krænke andre menneskers muligheder for at opnå anerkendelse.

Men hvad vil det så sige at møde den anden med anerkendelse? Hvad skal vi forstå ved et anerkendende samfund, en anerkendende velfærdspolitik og en anerkendende social praksis? Honneths teori giver ikke præcise

svar på sådanne spørgsmål. At gøre det ville også være i modsætning til selve anerkendelsestanken, der mere er et etisk princip end en anvisning på, hvordan det gode liv bør leves. Ikke desto mindre præciserer anerkendelsesteorien, hvad solidaritet i mellemmenneskelige relationer helt grundlæggende drejer sig om, nemlig at synliggøre den anden og betragte vedkommendes værdier og egenskaber som betydningsfulde, også når de afviger fra ens egne (Honneth 2003a). Overført til samfundsniveau betyder det, at et solidarisk samfund anerkender mennesker i al deres forskellighed og anstrenger sig for at inkludere dem i det fælles samfund. I dette perspektiv kan solidaritet og sammenhængskraft ikke dreje sig om assimilation eller om homogenisering. Snarere bliver sammenhængskraft et spørgsmål om gensidig anerkendelse mellem forskellige individer og fællesskaber, som på trods af diversiteten føler sig hjemme i det fælles samfund og værdsætter hinanden som betydningsfulde for den fælles praksis.

Solidaritet handler også om retfærdighed

Eftersom anerkendelsesbehovet er fælles for alle, bør alle have de samme betingelser for at opnå anerkendelse. Derfor handler solidaritet også om retfærdighed. Solidaritet drejer sig i det nuværende samfund ikke mindst om, hvordan forskellige gruppers anerkendelseskrav kan koordineres på en socialt retfærdig måde. Hvad skal eksempelvis prioriteres, når/hvis en etnisk gruppes krav kolliderer med værdier, som det større samfund går ind for (jf. diskussionen om tørklæder, arrangerede ægteskaber og lignende i det offentlige rum)? Indebærer ytringsfrihed en moralsk ret (eller pligt) til at sige alt om anderledes tænkende, også når det krænker de andres følelser og identitet? Ville det i nogle situationer være rigtigt at indrømme ”de andre” en vis særstilling, også selv om det indebærer et brud med nogle af de principper, vi selv går ind for? Hvor skal grænserne i givet fald gå?

Honneths teori er blevet kritiseret for ikke at sige noget om sådanne spørgsmål. (Fraser & Honneth 2003). Nu er det næppe muligt at udvikle en teori, der en gang for alle kan afgøre, hvad der bør prioriteres i konkrete situationer. Teorien kan være med til at afklare, hvad der bør tages i betragtning i de moralske overvejelseres rationelle procedure, men den kan ikke fortælle os, hvad der bør vægtes, når forskellige anerkendelseskrav er i konflikt med hinanden. Alligevel kan en normativ solidaritetsteori ikke stille sig tilfreds med at konstatere, at anerkendelse er en grundbetingelse for, at et menneske kan realisere sig selv. Den må også kunne sige noget om, hvordan forskellige typer af anerkendelseskrav skal bedømmes.

Rainer Forst, der som Honneth er en ledende repræsentant for nyere kritisk teori i Tyskland, har i bogen *Contexts of Justice* (Forst 2002) udviklet en

differentieret teori om retfærdighed, der på afgørende vis supplerer Honneths teori. Selv om heller ikke Forst leverer præcise svar på praktiske spørgsmål, udvikler han en teori om, hvordan forskellige typer af anerkendelseskrav kan retfærdiggøres. Hans pointe er, at mennesker lever i forskellige typer af fællesskaber (etiske, retlige, politiske og moralske), og at anerkendelseskrav, som fremsættes i de forskellige kontekster, kræver forskellige begrundelser (Forst 2002:230ff).

Etiske fællesskaber (fx en etnisk gruppe eller en klasse) er konstituerende for den enkeltes identitet og bygger ifølge Forst på fælles værdier og forståelser af, hvad der er godt for ”os”. Anerkendelseskrav fremsat på dette niveau må kunne retfærdiggøres over for de andre medlemmer af fællesskabet, men kan ikke gøre krav på at være gyldige for medlemmer af andre etiske fællesskaber.

Retlige fællesskaber er noget helt andet. Når mennesker som retspersoner stiller krav om rettigheder, er det ikke en appel om at blive anerkendt for deres særlige værdier og egenskaber. Retten er etisk neutral og favoriserer ikke bestemte forestillinger om det gode liv. Retskrav må derfor begrundes med, at man reelt ikke nyder de samme rettigheder som andre medlemmer af retsfællesskabet.

Som deltagere i et *politisk fællesskab* er mennesker ikke bare retspersoner, men deltagere i et fælles politisk projekt, og som sådan er de ansvarlige overfor hinanden og det fælles bedste. Anerkendelseskrav på dette niveau drejer sig om medborgerlige deltagelsesmuligheder og må kunne retfærdiggøres med henvisning til, at ens muligheder for at deltage er begrænsede. Medborgerskab handler om, at alle medlemmer af et politisk fællesskab har reelle muligheder for at gøre sig gældende uafhængigt af deres etisk-kulturelle oprindelse.

Moralske spørgsmål drejer sig ikke om, hvad der er godt for mig eller os, hvad der er rigtigt ifølge loven, eller hvad der er ønskeligt for et politisk fællesskab. Spørgsmålet er her, hvordan man har pligt til at handle over for alle og enhver. Moralske anerkendelseskrav er en appel til universelle pligtnormer, der beskytter mennesker, hvor etiske, retlige og demokratiske normer ikke slår til.

Solidaritet drejer sig i dette perspektiv både om anerkendelse af etiske livsformer, rettigheder, medborgerlige deltagelsesmuligheder og universelle moralprincipper. Et samfund, der anerkender dets borgere på alle disse områder, er solidarisk.

Men hvad skal prioriteres, når anerkendelseskrav fremsat inden for de forskellige kontekster kolliderer? I sidste ende mener heller ikke Forst, at dette spørgsmål kan besvares med en generel formel. Det må afgøres gennem kon-

krete etiske, retlige, politiske og moralske diskurser, der i det mindste delvis kan karakteriseres som anerkendelseskampe (Forst 2002:275ff). Med Forsts teori har vi således ikke fået et definitivt begreb om retfærdighed. Hans sondring mellem forskellige normative kontekster fører imidlertid frem til et differentieret solidaritetsbegreb, der understreger, at solidaritet ikke bare indebærer en pligt til at anerkende de mennesker, vi er mest forbundne og fælles med. Solidaritet bygger også på menneskers evne til at træde ind i den andens verden og udvise tolerance og åbenhed over for dem, der ikke tilhører "our kind". Demokratiets ethos består netop ikke i at fremme bestemte visioner om det gode liv men i at give *alle* mennesker de samme muligheder for at gøre sig gældende i samfundet.

Ved at kombinere indsigter fra Honneth og Forst definerer jeg solidaritet som et ideal om en *retfærdig anerkendelsesorden*, der kan være retningsgivende for den kritiske samfundsforskning og for mennesker i deres moralske motive-rede kampe og bestræbelser. Et solidarisk samfund foretager i dette perspektiv en reflekteret og velafbalanceret prioritering, når konkrete anerkendelseskrav krydser hinanden, og i denne proces kan Forsts differentieringer være en analytisk hjælp. Hvad der i sidste ende bør prioriteres må imidlertid fortolkes af en dømmekraft i den konkrete situation, og idealet må vise sin berettigelse ved, om det i praksis gør det muligt at tematisere og kritisere fejludviklinger i samfundet på en overbevisende måde. I mine kritiske fortolkninger nedenfor fungerer det formulerede solidaritetsideal som ledetråd og fortolkningsramme. Det er op til læseren at afgøre, om det er i stand til at udpege væsentlige problemer, og om fortolkningerne er overbevisende.

2. Fra forsørgelse til New public management

Velfærdsstatens udvikling gennem 1960'erne og 70'erne var i høj grad et produkt af social ingeniørkunst udført i en alliance mellem socialdemokratisk ledede regeringer og de sociale ingeniører med Socialforskningsinstituttet og Socialpolitisk Forening i spidsen (Christensen og Petersen 2003). I denne periode blev der gennemført en række vigtige sociale reformer i overensstemmelse med det overordnede mål: At skabe et universelt og heldækkende socialt trykkesystem med en høj dækningsgrad i forbindelse med indkomstbortfald. Selv om Socialdemokratiet var en ledende kraft, blev de fleste reformer gennemført som brede forlig, og ideologien om velfærdsstaten var mere eller mindre fællesgods for hele det politiske og administrative establishment i denne periode.

Velfærdsstatens udvikling var imidlertid ikke uden problemer, og i deres iver for at lægge det gode liv til rette har velfærdsstatens sociale ingeniører konstrueret et standardiseret og gennemforvaltet samfund med snævre ram-

mer for skæve og anderledes mennesker. Derfor var den krise, som velfærdsstaten løb ind i ved slutningen af 1970'erne, langt mere end en økonomisk/finansiell krise.

Kritikken udmøntede sig i en række nye tendenser eller overskrifter. Fælles for dem var, at tiltroen til, at statens institutioner kunne løse problemerne i samfundet, havde fået et skud for boven. Det samme gjaldt tiltroen til centrale styringsmekanismer som planlægning og generel lovgivning. Nye ideologiske vinde kom ind fra vest (fra nyliberalismen i USA og England) og bidrog til en omfattende ændring i diskursen om velfærd.

Som økonomisk teori repræsenterer nyliberalismen et opgør med den socialdemokratiske krisemanagement-politik og baserer sig på et helt andet samfunds- og menneskesyn. Hvor arbejdsløsheden tidligere var blevet forstået som resultat af dårlige konjunkturer og lav efterspørgsel efter arbejdskraft, bliver arbejdsløshedens årsager nu knyttet til egenskaber ved den ledige selv, fx manglende motivation og/eller kompetencer (Goul Andersen 2003:21).

Nye økonomiske og ideologiske strømninger sætter sig naturligvis ikke uden videre igennem i praktisk politik, men det er, som Jacob Torfing skriver, alligevel bemærkelsesværdigt, hvordan de nye diskurser relativt gnidningsfrit fører til ”et sporskifte” i velfærdsstaten (Torfing 2004:9). At der virkelig var tale om et sporskifte understreges af, at de nye diskurser ikke bare satte sig spor hos liberalistisk orienterede partier men langt ind i Socialdemokratiet. Det var faktisk Ritt Bjerregård, der som socialminister i 1980 (kun fire år efter vedtagelsen af Bistandsloven) som den første formulerede bruddet med ”socialstaten”. Ved Sammenslutningen af Sociale Udvalgs årsmøde i maj 1980 sagde ministeren bl.a.:

”Vi har fået opbygget et af verdens bedste sociale sikringsssystemer ved at bevilge mange penge, men nu kommer vi ikke længere ad den vej (...). Der er hverken fornuft eller rimelighed i at give sociale ydelser til folk, der selv kan betale, for bagefter at kræve de samme penge plus administrationsomkostninger op hos de selv samme mennesker (...). Vi belaster den sociale solidaritet ved at uddele sociale ydelser til alle og enhver. Den fulde folkepension til alle er for mig at se en af den slags ydelser.” (Citeret efter Plovsing 1990:81)

De borgerlige mindretalsregeringer, der i 1982 afløste den socialdemokratiske mindretalsregering, forstærkede den nyorientering i velfærdspolitikken, der allerede var påbegyndt, og siden er en mangfoldighed af nye rationaler og styringsformer kommet til. Op gennem 1990'erne talte man meget om New Public Management, der handlede om nye former for ledelse og markedsførelse. Udgangspunktet var, at de offentlige institutioner var ineffektive: Bureaukratiet regelstyret og hierarkisk og den offentlige sektor omkostnings-

tung og uflexibel, med svag ledelse. Vejen frem var derfor øget konkurrence og markedsorientering, synlig professionel ledelse, kontraktstyring og fokus på output.

De nye reguleringsformer er på kollisionskurs med det solidaritetsideal, jeg forfægter i nærværende artikel. Det betyder ikke, at jeg er imod markedet eller imod resultatorientering. En velfærds politik, der alene er forankret i effektivitetsberegninger, kontrol og sanktioner, bliver imidlertid en forhindring for anerkendelse og retfærdighed. Hvor politikken i velfærdsstatens guldalder byggede på et ideal om at skabe bedre levekår for borgerne, hvor ufuldstændige opfattelserne af betingelserne for det gode liv end måtte være, er den nye velfærds politik og dens forvaltning snævert styret af nytteetiske betragtninger. Kvalitet er det, der virker, kan måles og kvantificeres. Det, der kan gøres til genstand for samfundsmæssig styring og planlægning. I dette klima er der ikke meget, der tyder på, at anerkendelsestanken har autoritet i praksis. Taberne bliver især sårbare og anderledes mennesker, der har svært ved at leve op til de formulerede mål for performance.

Noget for noget

Det ville være en forenkling at fremstille det som om den nye velfærds politik alene er forankret i økonomiske rationaler, og hvis vi skal tro Anders Fogh Rasmussen, er kampen om velfærdsstaten ikke en kamp, der først og fremmest skal føres på økonomiske argumenter (Fogh Rasmussen 1993 og 2003). I Fogh Rasmussens perspektiv er indskrænkninger af den offentlige sektor i høj grad et moralsk projekt, der handler om at genindsætte mennesket i dets tabte værdighed (Fogh Rasmussen 1993:222).

Efter at statsministeren i Weekendavisen den 17. januar 2003 havde blæst til kulturkamp, kom regeringen i februar 2004 med principprogrammet "Noget for noget" (Beskæftigelsesministeriet 2004), udgivet og forhandlet af alle ministerierne. Der er tale om et program, som på fornemste vis kombinerer økonomisk kontrakttænkning og moralske argumenter. I forordet hedder det bl.a.:

"Noget for noget" handler om at gøre op med konsekvensløsheden uden at dræbe ildsjælene og uden at sætte egoisme i system. Vi ønsker ikke et kynisk samfund, hvor man kun giver, hvis man får noget igen. Men vi lever i dag i et samfund, hvor det i mange situationer er ligegyldigt, om man bare lige skraber sig igennem, eller om man virkelig sætter sig op og skaber noget stort og banebrydende. Derfor skal vi påskønne og belønne dem, der gør en forskel.

"Noget for noget" kan også være en sanktion overfor dem, der blæser på de fælles regler (...). Der findes allerede en række sanktioner for dem, der ikke vil leve op til samfundets krav og lovens ord. Derfor handler dette oplæg i høj grad om, hvordan man

kan belønne dem, der kan og vil. Samtidig kan vi med gode eksempler vise vejen for dem, der vil, men ikke kan" (Beskæftigelsesministeriet 2004:3).

Der er tydeligvis tale om en belønnings- og straftankegang, som ikke kun bygger på etisk neutrale effektivitetsprincipper, og Anders Fogh Rasmussen er her godt i gang med at føre tankerne fra sin tidligere bog om "minimalstaten" ud i livet. Han så det her som sin moralske pligt at gøre op med det "slavesind", som velfærdsstaten har avlet i befolkningen og genindsætte mennesket i dets tabte værdighed. Midlet er at præmiere "de ypperste" og straffe "nyderne", der er usolidariske med fællesskabet (Fogh Rasmussen 1993:34). Det solidaritetsbegreb, der her er i spil, er naturligvis helt anderledes end det, jeg har argumenteret for. "Noget for noget" klinger måske nok lidt af gensidig anerkendelse, men i realiteten drejer det sig mere om disciplinering. Der er næppe tvivl om, at taberne bliver dem, der har svært ved at præstere noget "ypperligt" eller bare leve op til normalsamfundets krav².

Principperne i "Noget for noget" -tænkningen synes at være fremherskende både i den politiske og økonomiske styring og i den dominerende socialadministrative forskning. Når der i Velfærdskommissionens rapport: *Fremtidens velfærd – vores valg* (Velfærdskommissionen 2006) tales om "ubalancer i den sociale kontrakt" (begrebet fremtræder 12 gange på de første 10 sider), er det udtryk for en "noget for noget" -tankegang. At kontrakttænkningen udtrykker regeringens forståelse af forholdet mellem stat og borger fremgår klart af følgende indlæg af Claus Hjorth Frederiksen bragt i Berlingske Tidende den 20. september 2006:

"Det danske samfund er bygget på en ret-og-pligt-aftale. En aftale, der gælder mellem staten og borgerne og i sidste ende også som en slags loyal pagt mellem de enkelte danskere. Som borger har man ret til en tryk og ordentlig tilværelse, hvor staten hjælper én i en lang række sammenhænge gennem hele livet. Det gælder når man skal have passet sine børn, når man går i skole og uddanner sig, og når man bliver ældre og har behov for omsorg og assistance i dagligdagen. Det er ens ret som borger i Danmark. Og det er en ret, de fleste af os gør alt, hvad vi kan, for at værne om. Til gengæld har man så pligt til at gøre sit yderste for at bidrage til den fælles kasse. Og det gør man uden sammenligning enklest ved at tage et arbejde, og derpå præstere det bedste man kan, hver eneste dag. Så enkelt tror jeg i virkeligheden, det kan siges. Vi har alle sammen pligt til at yde det bedste og gøre det i så mange år som muligt. Det er det ansvar, der følger med i velfærdskontrakten." (Frederiksen 2006).

2. Mine kritiske kommentarer indebærer ikke den opfattelse, at det altid er forkert at stille krav til mennesker – og i nogle tilfælde er det muligvis også godt for dem selv. Grundlæggende vil jeg dog ud fra det formulerede solidaritets- og anerkendelsesideal betvivle, at disciplinering er den rigtige medicin mod eksklusionsprocesser i velfærdsstaten.

Kontrakttænkningen bygger på stærke moralske overbevisninger om, hvad der er ret og rimeligt, og er et element i en bredere moralsk ansvarliggørelsesstrategi. Nu forholder det sig bare sådan, at en kontrakt sædvanligvis er noget, der indgås mellem frie og ligeværdige personer, og kontraktterminologien i velfærdspolitikken skjuler det forhold, at relationen mellem borger og stat ikke er frivillig, og at det er forbundet med sanktioner, hvis borgerne handler på måder, der strider mod statens prioriteringer³. En sådan politik ligger fjernt fra mit solidaritetsbegreb, der ikke handler om at styre og disciplinere men om så vidt muligt at understøtte borgerens mulighed for at stræbe efter sin vision om det gode liv.

Fra socialpolitik til beskæftigelsespolitik

Det politikområde, hvor forandringerne i velfærdsideologien har sat sig tydeligst igennem og har fået de største konsekvenser, er social- og beskæftigelsespolitikken. Vi er med Torfings formulering gået fra ”Welfare” til ”Workfare”, hvilket indebærer, at tidligere former for passiv forsørgelse er blevet erstattet af en aktiv-linje, der i stigende grad gør modtagelse af offentlige ydelser betinget af pligten til at arbejde. Det endelige udtryk for dette værdiskifte var socialreformen i 1998, hvor Bistandsloven blev afløst af Lov om Social Service og Lov om Aktiv Socialpolitik. Efter år 2000 er det nye paradigme i velfærdspolitikken blevet yderligere cementeret med Lov om Aktiv Beskæftigelsesindsats i 2003 og reformerne ”Flere i arbejde” (2002) og ”En ny chance til alle” (2005).

Ifølge Torfing har Danmark imidlertid fulgt sin egen i international sammenhæng relativt humane vej til ”workfare” (Torfing 2004:41), og indtil år 2000 er det rigtigt, at ”workfare” i Danmark ikke har medført en generel reduktion i størrelsen af de sociale ydelser. Det gælder imidlertid ikke beskæftigelsespolitikken, som den har udviklet sig efter år 2000, og alle de nyere reformer (fx ”udlændingepakken”, ”Flere i arbejde” og ”En ny chance til alle”) fokuserer stærkt på incitamentsproblemer. Det samme gælder rapporten fra Regeringens Velfærdskommission, *Fremtidens velfærd – vores valg* (Velfærdskommissionen 2006).

Hovedparten af initiativerne retter sig mod alle borgere, men reformerne sigter dog særskilt på at forbedre flygtninge, indvandrere og efterkommeres

3. Niels Åkerstrøm Andersen har vist, at denne kontraktliggørelse mellem stat og borger i dag gennemsyrrer praktisk socialt arbejde, hvor handleplaner i stigende grad har fået kontraktens form. Nogen helt almindelig kontrakt er det imidlertid ikke, da formålet fra forvaltningens side er at myndiggøre borgeren. Med Åkerstrøm Andersens formulering: *Forvaltningen vil, at borgeren vil noget med sig selv* (Åkerstrøm Andersen 2003:96).

integration gennem beskæftigelse. Mantraet, om at det skal kunne betale sig at arbejde, gentages hårdnakket i alle beskæftigelsespolitiske udmeldinger fra regeringen, selv om det har været vanskeligt at dokumentere nogen beskæftigelseseffekt af fx starthjælpen og kontanthjælpsloftet (Hansen & Hansen 2004), og selv om undersøgelser fra Den Alternative Velfærdskommission viser, at langt de fleste ledige ønsker at arbejde, også når de økonomiske incitamenter er små (Fx Jensen 2005, Hansen 2005).

Den afgørende begrundelse for omlægningerne i social- og beskæftigelsespolitikken er således næppe økonomisk, men snarere hvad der anses for ret og rimeligt (jf. Markussen 2007). Således understreger regeringen, at det er *"en hån mod både de ledige og de beskæftigede, hvis ikke det kan betale sig at arbejde"* (Beskæftigelsesministeriet 2002a:23). Beskæftigelsesministeren henviser til de mange familier *"(...) der står tidligt op hver dag for at gå på arbejde og knokler for at få arbejds- og privatliv til at hænge sammen, og betaler deres skat uden at kny"* (Beskæftigelsesministeren i P1 Morgen den 2.11 2007). Tiltagene er dog også til de lediges eget bedste, så også svage kontanthjælpsmodtagere kan få et liv med arbejde, og velfærdssamfundet må, som beskæftigelsesministeren formulerer det, kendes på, *"hvordan det behandler sine svageste"* (Beskæftigelsesministeriet 2002:3). Konsekvent beskrives arbejdet altså som vejen til det gode liv. I denne forbindelse nævnes også hensynet til den opvoksende generation: *"(...) Også de lidt svagere skal have en chance for et liv med arbejde. Især fordi vi ved, hvad det betyder for børn, at forældrene har et arbejde og er tilfredse med deres liv"* (Beskæftigelsesministeriet 2002:5).

Den politiske moralisme, der gennemsyrrer den nyeste beskæftigelsespolitik, har fortrængt tidligere idealer om helhedssyn, forebyggelse, revalidering og forsørgelse og ligger fjernt fra et solidaritetsideal, der handler om anerkendelse af menneskers individuelt valgte livsveje. Den bygger på et menneske- og samfundssyn, der opfatter menneskelig frihed og værdighed som helt igennem knyttet til den enkeltes evne til selvforsørgelse. I den forstand er der, på trods af de smukke formuleringer om hensynet til de svage, tale om disrespekt for det svage liv.

Ofrene for regeringens ansvarliggørelsesstrategi, som deles af store dele af oppositionen, er alle de sårbare og anderledes mennesker, der ikke kan leve op til arbejdsmarkedets krav. Det er mennesker, som reelt ikke har nogen arbejdsevne i behold, som er for syge, nedslidte, bange og socialt dårlige til at klare det, eller bare ikke kan holde det ud. Det kan godt være, at endemålet for mange af dem alligevel skal være arbejde, men forestillingen om at økonomiske tilskyndelser vil betyde, at langvarigt sygemeldte springer ud af deres sygesenge, og at de psykisk syge tager sig selv i nakken og skaffer sig et job, er helt urealistisk, fordi problemet er, at de ikke kan arbejde, eller

at arbejdsmarkedet er lukket for dem. Hvis arbejde skal være et realistisk perspektiv for sårbare og anderledes mennesker, er der brug for en udvidelse af arbejdsbegrebet og for en bredere forståelse af, hvad der kan anerkendes som samfundsnyttigt arbejde.

Beskæftigelsesdiskursens dominans

Selv om ansvarliggørelsesdiskursen har været dominerende i den politiske retorik og på afgørende vis har sat sig spor i beskæftigelseslovene, ville det være fortegnet at fremstille det, som om den var enerådende. Samtidig med det nyliberale fokus på pligter, sanktioner og incitamentsstrukturer har der været en modgående diskurs, som har drejet sig om borgerinddragelse og retssikkerhed, og stort set alle synes at være enige om, at borgerinddragelse er et efterstræbelsesværdigt gode (Høilund 2006:27). Sagen er bare, at principper om brugerinddragelse og retssikkerhed i praksis kommer til kort i konkurrence med økonomi- og planlægningsnormer og en politisk retorik, der trækker i en anden retning.

Dele af socialretten sigter eksplicit på at beskytte borgeren mod myndighedsovergreb og gøre det muligt for ham eller hende at forfølge sin vision om det gode liv. Det gælder navnlig Retssikkerhedsloven, sagsbehandlingsreglerne i forvaltningsloven, lov om offentlighed i forvaltningen, og ombudsmandens principper om god forvaltningsskik (Høilund 2006:58). De nævnte love sigter på at understøtte borgerens identitet ved at understrege, at enhver forandring må ske under hensyn til borgerens selvopfattelse. Således har de meget til fælles med det solidaritets- og anerkendelsesideal, jeg forfægter.

Det er imidlertid alt andet end klart, hvordan principperne i Retssikkerhedsloven spiller sammen med den nyeste lovgivning på beskæftigelsesområdet, og spørgsmålet er, om brugerinddragelse overhovedet kan forenes med hurtig formidling af job, sanktionspolitikken og jagten på en resterhvervs-evne, som borgeren ikke selv mener at være i besiddelse af. Lovgivningen synes ganske enkelt at trække i forskellige retninger, hvilket gør det vanskeligt for frontmedarbejderne i velfærdsinstitutionerne at prioritere.

Selv om stort set alle er enige i intentionerne i Retssikkerhedsloven, viser en række undersøgelser, at den ikke virker i praksis (fx Ejler et al. 2004, Høilund & Juul 2005). En undersøgelse fra Rambøll Management, der eksplicit drejer sig om, hvordan Retssikkerhedslovens § 4 i praksis efterleves, kommer frem til, *"at der blandt den politiske ledelse og forvaltningsledelsen er et begrænset fokus på, hvordan styring af borgernes medvirken i egen sag, skal forvaltes i kommunerne"* (Ejler et al. 2004:77). Om sagsbehandlingernes forvaltning af loven hedder det, *"at deres fortolkninger af, hvordan den skal udmøntes i praksis er stærkt forskellige"* (Ejler et al. 2004:81).

Hvor det i praksis kniber med socialrådgivernes og forvaltningsledelsens sans for borgerens retssikkerhed, peger en undersøgelse fra Socialforskningsinstituttet på, at sagsbehandlerne gennemgående lever op til intentionerne i beskæftigelseslovgivningen og har fokus på den korteste vej til beskæftigelse (Stigaard et al. 2006:14f). Langt de fleste sagsbehandlere bruger ifølge rapporten ensartede kriterier og lægger vægt på at drøfte konkrete job, ligesom der fokuseres mere på jobmuligheder her og nu end på at forbedre de lediges beskæftigelseschancer på længere sigt.

Min antagelse er, at både ledere og sagsbehandlerne i de sociale institutioner i fraværet af en stærk socialfaglig etik og en veludviklet sans for retlig regulering, forholdsvis modstandslost har underlagt sig Beskæftigelsesministeriets incitamentsorienterede metodetænkning, der tilbyder en let opskrift på de problemer, som forvaltningen står overfor. Brugerinddragelsesdiskursen har langt sværere ved at sætte sig igennem i den institutionelle praksis, fordi den fremstår som diffus og upræcis og ikke følges op af konkrete metodeanvisninger.

Kampen om den institutionelle dømmekraft

Generel lovgivning og politik er i omsætningsleddet genstand for fortolkning og udmøntes derfor ikke altid på samme måde. Det er dømmekraften, der vælger ud og bliver bestemmende for, hvad der prioriteres i den konkrete situation. Derfor er det væsentligt at finde ud af, hvad det er for en dømmekraft, der i dag er til stede i de sociale institutioner. Dømmekraftbegrebet kan ses som min måde at tale om magten på og har mange lighedspunkter med den magtopfattelse, vi finder hos Michel Foucault og Pierre Bourdieu.

I et Foucault-perspektiv er den vigtigste magt i moderne velfærdsdemokratier ikke den magt, som nogle direkte udøver, men den magt, der fungerer som en diskret kontrol i det stille og får mennesker til at tænke og forstå sig selv og deres problemer på en bestemt måde (Foucault 1980, 1991). På lignende måde taler Bourdieu om en praktisk sans eller et doxa på et specifikt felt, som fungerer som den eneste naturlige måde at forholde sig til virkeligheden på. Et sådant doxa hænger altid sammen med symbolsk vold, som betegner de milde og usynlige former for vold, som mennesker ikke bliver påtvunget men snarere vælger, fordi de har legitim autoritet (Bourdieu 1982:192).

I lighed med Foucaults og Bourdieus begrebsdannelse forstår jeg magt og viden som snævert forbundet. Dømmekraftbegrebet er i min fortolkning et hermeneutisk begreb (jf. Gadamer 2004), der på den ene side understreger, at medarbejderne i velfærdsinstitutionerne handler i historisk konkrete sammenhænge, som sætter grænser for, hvad det er muligt for dem at tænke og

gøre, og på den anden side indrømmer dem muligheden for at forholde sig reflektivt til institutionaliserede praktikker og tænkemåder.

Den dømmekraft, der dominerer i institutionerne, er imidlertid ikke konstant, men noget der kæmpes om, og store dele af den offentligt politiske retorik kan ses som det politiske niveauets forsøg på at styre den dømmekraft, der er til stede i institutionerne. Et godt eksempel er en pjece til beskæftigelsesmedarbejderen, udgivet af Beskæftigelsesministeriet i maj måned 2005. I pjecen præciseres det nøje, hvordan redskaberne i visitationsværktøjskassen skal forvaltes. Pjecen, der er personligt rettet fra beskæftigelsesministeren til beskæftigelsesmedarbejderen, er et forsøg på at få denne til at forstå og forvalte sin opgave i overensstemmelse med de politiske prioriteringer. I denne anstrengelse appelleres der også til socialfaglige værdier og til idealet om brugerinddragelse. Disse idealer spændes imidlertid ureflekteret for den beskæftigelsespolitiske målsætning:

”Indsatsen skal tage udgangspunkt i den enkelte borgers ønsker og forudsætninger, men også i arbejdsmarkedets behov – og være målrettet mod et job. (...) Formålet med visitationen er ud fra et helhedssyn at vurdere den lediges beskæftigelsespotentiale og jobchancer. Med den systematiske visitation fastholdes et fokus på de lediges ressourcer og muligheder. Visitationen er med til at fastholde et beskæftigelsessigte for alle ledige, også de ledige, der er på kanten af arbejdsmarkedet. (...) Formålet med det individuelle kontaktføreløb er gennem systematisk kontakt mellem beskæftigelsesmedarbejder og borger at finde frem til, hvad der bringer borgeren tættere på arbejdsmarkedet. I kontaktføreløbet bliver borgeren aktivt inddraget som ansvarlig for at forbedre sin situation. (...) Desuden sikrer kravene til det individuelle kontaktføreløb, at indsatsen altid hviler på et kvalificeret og dokumenteret grundlag. (...) En vurdering af beskæftigelsespotentialet skal ske på baggrund af dialogguiden. Og vurderingen skal dokumenteres. Det skal fremgå, hvilke af dialogguidens såkaldte opmærksomhedspunkter (arbejdsmarkedsperspektiv, kompetencer, sociale forhold, økonomi, netværk samt helbred), der har været afgørende for vurderingen.” (Beskæftigelsesministeriet 2005:8ff)

Her italesættes værdier som helhedssyn, systematik og dialog, som noget, der altid spiller harmonisk sammen med en snævert jobrettet indsats. Der reflekteres ikke over, om dialogguidens opmærksomhedspunkter er samstemmende med borgerens perspektiver, og selv om det hedder, at indsatsen skal tage udgangspunkt i borgerens ønsker, fremstår det uklart, hvad det betyder, hvis disse ikke ”matcher” de politiske målsætninger om ”den korteste vej” til arbejdsmarkedet. Citatet antyder således, at det i praksis mere drejer sig om at ansvarliggøre den enkelte end om at lytte til og understøtte vedkommendes visioner. Meget tyder på, at denne politiske retorik er rejst ind i velfærdsinstitutionerne og har forandret medarbejdernes selvforståelse og praksis til skade for mange dårligst stillede mennesker.

Beskæftigelsesfixering og krænkelser

For at undgå misforståelser må jeg endnu engang præcisere: Jeg er ikke imod arbejde eller imod, at borgere, der er i stand til at forsørge sig selv, har pligt til at gøre det – hvad de allerfleste også ønsker! Jeg skal heller ikke benægte, at arbejde i mange tilfælde kan understøtte integrationsprocessen. En institutionel dømmekraft, der fører til en jagt på en resterhvervsevne, som borgeren ikke selv mener at være i besiddelse af, er imidlertid langt fra det solidaritetssideal, jeg forfægter.

At jagten på en resterhvervsevne kan opleves krænkende af mennesker, der hellere end gerne ville arbejde, men er for syge eller dårlige til det, fremgår af flere interview med dårligt stillede mennesker i min egen og Peter Høilunds tidligere undersøgelse. Hør hvordan en 37-årig kvinde med alvorlige helbredsproblemer og en langvarig kontakt til det sociale system formulerer det:

”Det gennemgående har været, at socialrådgiverne ikke har taget mig alvorligt eller har lyttet til mig. Først nu, hvor det er konstateret, at jeg har ledegigt i hænderne, og hvor jeg selv kan læse det i papirerne fra sygehuset, tror de på mig. Nej, jeg føler ikke, at der er blevet lyttet til mig, hverken når det gælder mine børn eller mine muligheder på arbejdsmarkedet. Jeg fik faktisk én på hovedet første gang jeg mødte min nuværende sagsbehandler, og gik tudende hjem. Hun sagde op i mit åbne ansigt, at det eneste, der havde gjort, at jeg ikke for længe siden var blevet sparket ud på arbejdsmarkedet, var, at jeg var alene med mine tre børn. Hvad så med al min sygdom og alle lægepapirerne, spurgte jeg jo så. Det slog faktisk benene væk under mig, så jeg tænkte: ”De tager dig ikke en skid seriøst”. (citeret efter Høilund & Juul 2005:34)

Denne kvindes uretsbevidsthed synes ikke at komme af ingenting. Hun fortæller i interviewet, at der ikke er noget, hun hellere vil, end at arbejde, men at hun er for syg til at klare sig på det almindelige arbejdsmarked. Derfor har hun efter flere mislykkede aktiveringsforsøg og arbejdsprøvninger ansøgt om at komme i fleksjob. Men på trods af klare anbefalinger både fra egen læge og fra kommunens jobkonsulent tager man på kommunens sygedagpengekantor ikke kvindens opfattelse for gode varer. Ansøgningen om fleksjob afvises, og på anbefaling af kommunens lægekonsulent visiteres hun til endnu en bred arbejdsprøvning – en afgørelse som kvinden imidlertid anker og får medhold i. Kvindens fremstilling underbygges af de foreliggende sagsakter, og i det lys er det ikke overraskende, at hun føler sig som kastebold mellem forskellige kommunale foranstaltninger. Hun lægger da heller ikke fingrene imellem, når hun udtaler sig om kommunen:

”Nu er jeg bare kørt træet i systemet. Det virker som om det hele drejer sig om at køre dig ned psykisk. Og det bliver du. Du opgiver simpelt hen til sidst og lader stå til, for hvad fanden skal du gøre? Du løber panden mod en mur hver gang... Du kommer

ikke igennem med noget som helst. Lige meget hvad du gør, så banker du panden mod en mur. Du får ingen støtte og ingen forståelse – du er bare et stykke papir med et navn, og du skal bare losses ud på arbejdsmarkedet. Så er alting godt. Skide være med, hvordan du selv har det.” (citeret efter Høilund & Juul 2005:35)

Kvindens krænkelserfaringer skyldes i min fortolkning, at forvaltningen ikke har set hende, som hun ser sig selv. Hun har som samtalepartner været usynlig, og hendes forventning om at blive behandlet som et moralsk tilregneligt menneske er blevet skuffet. Dette kommer måske allertydeligst frem i kvindens beskrivelse af en telefonsamtale mellem hende og sagsbehandleren:

”Jeg kan huske, da jeg ringede til hende, samme dag jeg havde fået konstateret gigten. Jeg vrælede og vrælede, og syntes bare, at hele min verden var styrtet i grus. Og så snakkede jeg med hende og sagde det, som det var. Og så kan jeg huske, at hun sagde: ”Ja, ja, Helle, men det behøver jo ikke at betyde, at du skal sidde med hænderne i skødet, vel. Det betyder jo ikke, at du ikke kan arbejde.” Så flippede jeg bare helt ud og sagde: ”Ja, ja men så find mig da for Helvede et arbejde, jeg kan klare. Hvad er det, du vil have, jeg skal lave? Hvad er det, du vil?” (citeret efter Høilund & Juul 2005:36)

Sådan som kvinden refererer samtalen, forekommer socialarbejderen meget lidt sensitiv, og kvindens udsagn mere end antyder, hvor ensidigt store dele af det sociale arbejde i dag er orienteret mod arbejdsmarkedet. Kvindens fortælling er nærmest prototypisk for, hvordan mange dårligt stillede borgere oplever det og viser, hvor alvorligt det kan være, hvis beskæftigelsesfokuseringen i praksis ”overrunder” hensynet til det enkelte menneske.

Dømmekraft i mødet mellem system og borger

Pointen med ovenstående fortælling er ikke, at det alt sammen er socialarbejdernes skyld. De diskurser om beskæftigelse, selvansvarlighed og ubalancer i ”velfærdskontrakten”, som dominerer i det offentlige rum, trænger ind i samfundets institutioner og præger den institutionelle dømmekraft, dvs. de fremherskende problemforståelser og tænkemåder. Den institutionelle dømmekraft påvirker igen den dømmekraft, der er i spil, når en socialarbejder sidder over for en borger. Som medarbejder i en institution socialiseres man ind i en verden af meninger, uanset om man vil det eller ej. Det betyder ikke, at socialarbejderens dømmekraft er helt determineret, og i mødet trækker hun også på sin faglige viden og indsigt, når hun forholder sig til de problemer, som borgeren søger hjælp til. Det er imidlertid min overbevisning, at beskæftigelses- og ansvarliggørelsesdiskursen har sat sig dybe spor i mange socialarbejderes hoveder på en sådan måde, at det i dag er muligt at sige og gøre ting, som havde været utænkelige for 20-30 år siden. Dette underbyg-

ges af en række undersøgelser, som fra forskellige vinkler har peget på det samme: At mange socialarbejdere mere eller mindre ureflekteret har overtaget politiske og institutionelle prioriteringer (fx Carstens 1998, Mik-Meyer 2004, Villadsen 2003, Høilund & Juul 2005).

Hvis det ligger fast, at endemålet altid er selvforsørgelse, er det klart, at socialarbejdernes opgave er at skyde borgernes visioner ned, når disse går i en retning, som efter socialarbejderens vurdering ikke fører til selvforsørgelse. Hør, hvordan en af de interviewede socialarbejdere formulerede det i min egen og Peter Høilunds undersøgelse:

"I massevis af situationer drejer det sig om at skyde borgernes urealistiske visioner ned, for vi hjælper dem jo ikke ved altid at give efter, når de kommer og vil have det ene eller det andet. Jeg synes under ingen omstændigheder, vi skal give ydelser til folk, som de reelt ikke er berettigede til. Det er en misforstået omsorgsrolle i min faggruppe, som jeg synes tager ansvaret fra borgeren. Vi har lært borgeren, at man har ret til meget, og ikke pligt til så meget, og det er noget, vi i dag slås meget med, i hvert fald når man som jeg har den holdning, at vi deler ansvaret. Jeg har ansvaret for at kende lovgivningen og gøre opmærksom på, hvad de har ret og pligt til, og de har ansvaret for at gøre det, de skal." (citeret efter Høilund & Juul 2005:98)

Jeg skal skynde mig at understrege, at jeg er enig med den interviewede socialarbejder i, at man ikke skal give ydelser til mennesker, som de ikke er berettigede til. Jeg er også enig i, at socialarbejderen ikke skal understøtte dem i alt, hvad de kommer med, og det er slet ikke det, anerkendelse drejer sig om. Men så hører enigheden også op, og ud fra det her formulerede solidaritetsideal kan et solidarisk møde aldrig handle om at "skyde borgernes urealistiske visioner ned". Det solidariske møde bygger tværtimod på, at der så vidt muligt handles i fortrolighed og fælles forståelse med borgeren, at der tages udgangspunkt i borgerens fortælling, og at socialarbejderen inden for de foreliggende rammer anstrenger sig for at træffe en god og retfærdig afgørelse og kommunikere den til borgeren på en sådan måde, at han eller hun forstår den. I mit perspektiv er det slet ikke tilstrækkeligt, at socialarbejderen kender lovgivningen og gør opmærksom på, hvad borgeren har ret og pligt til. Det er kun det første skridt. Den gode afgørelse fordrer, at hun er i stand til at omsætte lovgivningen etisk og retfærdigt i den konkrete situation. Det forudsætter "gode vaner" og en veludviklet etisk sans.

Den dømmekraft, som kommer frem i citatet, er en dømmekraft, som fint matcher den hegemoniske beskæftigelsesdiskurs og de for tiden dominerende institutionelle prioriteringer. Det er en dømmekraft, der opfatter relationen til borgeren som en kontrakt, der er kommet i ubalance og må genoprettes, så borgeren kan lære at rettigheder modsvarer af pligter. Den citerede socialrådgiver er langt fra enestående, og flere af de interviewede socialarbejdere i

vores tidligere undersøgelse fremfører i overensstemmelse med tidens mantra om, at arbejde er løsningen på stort set alle sociale problemer, at der bør være et arbejdsrettet formål med enhver social samtale. Jagten på output og målelige resultater præger i nogle tilfælde den sociale dømmekraft i en sådan grad, at tilstedeværelsen af en plan synes at være vigtigere end borgerens mulighed for at være arkitekt i sit eget liv:

”Det er så hamrende vigtigt, at der hele tiden er en plan, for jeg finder det utænkeligt, at nogen kunne få lov at være på kontanthjælp i 14 år, hvis der hele tiden havde været en plan om, hvor det hele skulle føre hen. Så planer ser jeg som et ekstremt vigtigt redskab. Det er så vigtigt, at socialarbejderen kan se vejen, for hvis socialarbejderen ikke kan, er der jo ikke noget mærkeligt i, at borgeren heller ikke kan og bliver i tvivl om, hvad det hele skal føre frem til. Det gør, at nogle bliver opgivende og står af.” (citeret efter Høilund & Juul 2005:106)

Bortset fra at jeg er enig med socialarbejderen i, at det er urimeligt, at et menneske er på kontanthjælp i 14 år, måtte jeg med afsæt i det solidaritetsideal, jeg har argumenteret for, formulere mig helt anderledes. Citatet understreger betydningen af, at socialarbejderen kan se vejen. Jeg ville understrege betydningen af, at borgeren så vidt muligt understøttes i sin vision om det gode liv, ligesom jeg ville fremhæve vigtigheden af, at planer altid udarbejdes i samarbejde og fortrolighed med borgeren og tager udgangspunkt i hans eller hendes visioner.

Når socialarbejderen ”ved”, at alle der har den mindste erhvervssevne, har bedst af at komme hurtigst muligt ud af systemet og i arbejde, er det klart, at oplysningen af sagerne alene drejer sig om kortlægning af arbejdsevnen. Når det *gøres* til en sandhed, at det gode liv er betinget af arbejde, ophøjes denne påstand til et uomgængeligt faktum (noget der ikke kan være anderledes), som derfor ikke kan være genstand for dømmekraft. Vurderingen af arbejdsevnen er derimod et eksempel på noget, ”der kan være anderledes” og derfor må afgøres af en social dømmekraft. Mange socialarbejdere anlægger imidlertid en hård vurdering, antagelig influeret af institutionelle procedurer og en politisk signalgivning, der fortæller, at de skal.

Ud fra det her forfægtede solidaritetsideal må et socialt arbejde, der vil kunne kalde sig solidarisk, sigte på at understøtte menneskelig opblomstring. Herved forstås den proces, hvor igennem borgeren ud fra sin egen selvforståelse udvikler en velfungerende identitet. Dette ville være et gode for den enkelte såvel som for samfundet. Et demokratisk samfund kan ikke bestå på længere sigt uden et demokratisk ethos, som gør det muligt for de fleste at udvikle sig til velfungerende samfundsborgere. I dette perspektiv bliver godt socialt arbejde ikke bare en aktivitet, der støtter den enkelte til et bedre liv. Det har også det videregående formål at understøtte udviklin-

gen af velfungerende samfundsborgere. Dette kommer ikke af sig selv men forudsætter anerkendelseskampe om, hvilke værdier der skal være fremherskende i institutionerne og i samfundet. Man kan godt kalde det ”en kulturkamp”, forstået som en kamp om menneskers tankeverden. Med det formulerede solidaritetsideal har jeg angivet, hvad retningen bør være for denne kamp.

Opsummering

Med moderniteten og velfærdsstatens udvikling er der skabt helt nye betingelser for identitet og inklusion. Hvor dette i førmoderne samfund og i modernitetens barndom var noget, der fulgte af medlemskabet af en afgrænset stand eller social klasse, er identitet og inklusion i det nuværende samfund betinget af, at den enkelte anerkendes som et ligeberettiget medlem af retsfællesskabet og for sine særlige egenskaber. På den ene side indebærer det en opskrivning af menneskenes muligheder for at realisere deres særlige individuelt valgte livsveje. På den anden side vanskeliggøres det af en moderne anerkendelsesorden, der favoriserer bestemte livsveje på bekostning af andre.

Dårligt stillede menneskers uretfærdighedsfølelser fjernes ikke af materielle omfordelingspolitikker, fordi de ikke udelukkende skyldes økonomisk fattigdom. Den største udfordring for velfærdspolitikken er derfor at skabe anerkendelsesmuligheder og dermed identitets- og deltagelseschancer for alle. Det ser jeg som kernen i en solidarisk velfærdspolitik. En sådan udvikling kommer imidlertid ikke af sig selv men forudsætter samfundsmæssige anerkendelseskampe på mange niveauer: 1) Om de grundlæggende værdier og det menneskesyn, der skal være fremherskende i den moderne kultur. 2) Om værdiorienteringen og indholdet i velfærdspolitikken. 3) Og om den dømmekraft, der skal være førstefilosofi i velfærdsinstitutionerne og bestemmen- de for, hvordan lovgivning og metoder i praksis omsættes over for borgeren.

Det alvorligste problem for mange dårligt stillede mennesker er i dag, at de føler sig nedværdiget, stigmatiseret og usynliggjort i mødet med velfærdsstatens institutioner og ikke oplever, at der er rettigheder, der beskytter dem (jf. Høilund & Juul 2005). Det fører til tab af selvværd og selvagtelse og svækker deres deltagelsesmuligheder i samfundet. Et samfund, der krænker og ekskluderer bestemte befolkningsgrupper, er hverken solidarisk eller retfærdigt.

Litteratur

- Beskæftigelsesministeriet (2002): Regeringen: Flere i arbejde. København.
- Beskæftigelsesministeriet (2002a): Regeringen: Flere i arbejde – et debatoplæg. København.
- Beskæftigelsesministeriet (2004): Noget for noget. København.
- Beskæftigelsesministeriet (2005): Pjece til beskæftigelsesmedarbejderen. København.
- Bourdieu, P. (1982): *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Carstens A. (1998): *Aktivering, klientsamtaler og socialpolitik*. København. Hans Reitzels Forlag.
- Christiansen, N.F. & Petersen, K. (2004): *Velfærd med vilje – men hvis? I: Ploug, N. et al. (red.): Den danske velfærdsstats historie*. København: Socialforskningsinstituttet.
- Ejler, N. et al. (2004): *Undersøgelse af retssikkerhedslovens §4*. København: Socialministeriet.
- Fogh Rasmussen, A. (1993): *Fra socialstat til minimalstat. En liberal strategi*. København: Samleren.
- Fogh Rasmussen, A. (2003): *Værdikamp: I: Weekendavisen*, 17.januar.
- Forst, R. (2002): *Contexts of Justice – Political Philosophy beyond Liberalism and Communitarianism*. Berkeley: University of California Press.
- Foucault, M. (1980): *Truth and Power. I: Power/Knowledge. Selected Interviews and other writings 1972-77*. Harvester Wheatsheaf: Hempel Hempstead.
- Foucault, M. (1991): *Governmentality. I: Burchel, G. et al., The Foucault Effect. Studies in Governmentality*. Chicago: University of Chicago Press.

Fraser, N. & Honneth, A. (2003): *Redistribution or Recognition – a Political Philosophical Exchange*. London: Verso.

Frederiksen C. H. (2006): *Vedligeholdelse af velfærdskontrakten*. Berlingske Tidende. 20. september. (www.bm.dk/sw15002.asp).

Gadamer, H.G. (2004): *Sandhed og metode. Grundtræk af en filosofisk hermeneutik*. København: Systime.

Goul Andersen, J. (red.) (2003): *Marginalisering og velfærdspolitik*. København: Frydenlund.

Hansen, F.K. & Hansen, H. (2004): *Starthjælp og introduktionsydelse. Hvordan virker ydelserne?* København: Center for Alternativ Samfundsanalyse.

Hansen, H. (2005): *Kan indvandrere og flygtninge "sultes i arbejde"?* I: Rapport nr. 1 fra Den Alternative Velfærdskommission: *Velfærdssamfundets fremtid*. København: Socialpolitisk Forlag.

Honneth, A. (2003): *Den individuelle friheds patologier. I: Behovet for anerkendelse – en tekstsamling*. Willig, R. (red.). København: Hans Reitzels Forlag.

Honneth, A. (2003a): *Usynlighed – om "anerkendelsens" erkendelsesteori. I: Behovet for anerkendelse – en tekstsamling*. Willig, R. (red.). København: Hans Reitzels Forlag.

Honneth, A. (2003b): *Foragtsens sociale dynamik. I: Behovet for anerkendelse – en tekstsamling*. Willig, R. (red.). København: Hans Reitzels Forlag.

Honneth, A. (2006): *Kamp om anerkendelse – sociale konflikters moralske grammatik*. København: Hans Reitzels Forlag.

Høilund, P. & Juul, S. (2005): *Anerkendelse og dømmekraft i socialt arbejde*. København: Hans Reitzels Forlag.

Høilund, P. (2006): *Social retfærdighed. Udkast til en retslære for socialt arbejde*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.

Inglehardt, R. & Klingemann, H. D. (2000): *Genes, Culture, Democracy and*

Happiness. I: E. Diener & E. H. Sun (red.). Subjective well-being across Cultures. Cambridge, MA: MIT Press.

Jensen, P.H. (2005): Hvad er velfærd? I: Jensen, P.H. et al. (red.): Velfærdssamfundets fremtid. Den Alternative Velfærdskommission (rapport nr. 1). København: Socialpolitisk Forlag.

Markussen, A.M.N. (2007): At genindsætte mennesket i sin tabte værdighed (speciale). Roskilde Universitetscenter.

Mik-Meyer, N. (2004): Dømt til personlig udvikling. København: Hans Reitzels Forlag.

Mørck, Y. (2005): Intersektionalitet og diversitet: Fadimasagen. I: Henning Bech og Anne Scot (red.): Kultur på kryds og tværs. Forlaget Klim. Århus.

Plovsg, J. (1990): Socialpolitik i velfærdsstaten. København: Handelshøjskolens Forlag.

Stigaard, M.V. et al. (2006): Kommunernes beskæftigelsesindsats. København: Socialforskningsinstituttet.

Taylor, C. (2002): Modernitetens ubehag. Autencitetens etik. Århus: Forlaget Philosophia.

Torfig, J. (2004): Det stille sporskifte i velfærdsstaten. En diskursteoretisk beslutningsprocesanalyse. Århus: Aarhus Universitetsforlag.

Velfærdskommissionen (2006): Fremtidens velfærd – vores valg. København.

Villadsen, K. (2003): Det sociale arbejde som befrielse. I: Järvinen, M. & Mik-Meyer, N. (red.): At skabe en klient – institutionelle identiteter i socialt arbejde. København: Hans Reitzels Forlag.

5. Taberrollen

Af Stig Dalager, forfatter.

Det vil være en dristig påstand, at nogen frivilligt vil påtage sig taberrollen. Med mindre man gør som en præst i København, der er tæt på de hjemløse, har gjort og åbent har fortalt om: At man blot for én dag, i et forsøg på at opleve hvordan det er at være hjemløs, stiller sig op blandt de hjemløse på Kultorvet eller på Strøget og figurerer hjemløs. Man er altså ikke hjemløs, men man forsøger i det mindste ved at tage sig ud som én at komme så tæt som muligt på at være én. Man indgår i et selvbestaltet eksperiment med taberrollen for at se, hvor besværlig den er, og hvor længe man er i stand til at holde den ud på baggrund af et liv, der er privilegeret. Man har de bedste hensigter, man har indlevelsen i de hjemløses situation som forudsætning og måske samtidig en gedulgt forestilling om, at det vel trods alt ikke kan være så svært at være henvist til gaderne, herbergerne og overnatninger i opgange, altså at leve på bunden. Man tænker måske først og fremmest på de fysiske vilkår, som kan være slemme nok, og ignorerer, selvom man måske burde vide bedre, det der ifølge de store fortællinger især udgør et menneske.

Men da de store fortællinger har det med at gå i glemmebogen, kan det være, at man heller ikke ænser dem eller måske ligefrem forkaster deres indhold. I en såkaldt postmoderne tid har der under alle omstændigheder været sat mange spørgsmålstegn ved gyldigheden i de store fortællingers billeder på den menneskelige tilstand.

Lad os derfor se, hvordan det gik præsten i den lille fortælling om at eksperimentere med rollen som hjemløs i autentiske kulisser. Efter eget udsagn holdt han kun til ”rollen” i ca. fire timer, så blev det for meget, så fik han nok og vendte tilbage til sin trygge og forholdsvis veldefinerede rolle som præst. Hvad var det, han fik for meget af? Og hvorfor fik han nok?

Var det kulden, regnen eller de ydre omstændigheder, der slog ham ud eller måske noget helt andet, noget mindre håndterligt?

I den første del af den lille fortælling befinder præsten sig, (for-)klædt som hjemløs, blandt en mindre gruppe hjemløse på Kultorvet og skal på et tidspunkt på toilettet. Han opsøger altså flere nærliggende caféer og restauranter med det ene formål at få adgang til et toilet. Men det sprog og blik han bliver mødt med, fortæller ham ikke alene, at han ikke er velkommen, men også at han – det sted, han så rent faktisk kommer ind – kun er velkommen på det yderste af et hår. Blot ved at skifte ham er det samme menneske, der er vant til at blive mødt med venlige blikke, ikke længere velkommen i fællesskabet.

I den anden del af den lille fortælling befinder den forsøgsvist hjemløse sig nu på Strøget og i en typisk figur som tiggende med fremstrakt hånd. Mange passerer ham med ligegyldige blikke, som om han blot er en tegning på en husmur eller ikke eksisterer, og blandt dem, der skyndsomt stopper op og smider en mønt hen til ham, er der en overbærenhed eller overfladisk medlidenhed i blikket, som til hans egen overraskelse rammer ham. Den fortæller ham mindst tre ting: Han er ikke deres ligebyrdige, han er en outcast, og ved blot at smide en mønt hen til ham og haste videre bekræfter man hans mangel på status. Han er med andre ord ikke værd at ofre mere end en henkastet mønt på. Men måske er det, at man overhovedet ikke bliver set i en akt, hvor man på en ydmygende måde henvender sig til de forbipasserende og demonstrativt beder om hjælp, det værste. Denne klare fornemmelse af ikke at eksistere i den andens blik.

I både den jødiske, kristne og muslimske tradition har det, man kunne kalde ”mødet med den anden”, spillet en stor rolle. Et af kernestykkerne i Det ny testamente er netop opfordringen til at se på den anden, den fremmede og ”den fattige” som en ligeværdig og - med inspiration fra den jødiske Tora - at elske den næste som sig selv. Både i Det ny testamente og i Koranen handler flere lignelser og sauraer om den enkeltes (moralsk-religiøse) forpligtelse til at have et særligt øje for de fattige og de fremmede, men også om hvor vanskeligt det er at honorere denne forpligtelse. De fleste kender fra Det ny testamente lignelsen om den barmhjertige samaritan. I denne er to af pointerne, at to ud af tre passerer den nødstedte uden at have et øje for ham, og at den, der standser op for at hjælpe, ikke er den mest oplagte, eller den der i kraft af ydre status forventelig vil gøre det, men en mand der tilhører den samaritanske befolkningsgruppe, som man i datidens Judæa betragtede med stor skepsis. Det er altså langt fra altid den, der har det i munden, og som har positionen til det, som også har evnen til at handle. Næstekærligheden har sit udspring fra de mest uforudsigelige kilder, især måske hos den som ejer evnen til at se og ikke mindst tilskyndelsen til at se verden med de andres øjne. Præsten i ovennævnte lille fortælling fra den virkelige verdens København gjorde et velment forsøg, som viser hvor svært det er, når de andres øjne er de hjemløses, fordi det blik, som de hjemløse ofte mødes med, er storbykølighedens ignorerende eller blot overfladisk venlige. Det blik der endnu en gang bekræfter den hjemløse i, at han eller hun er ”udenfor”, udgrænset eller ikke værd at ofre opmærksomhed og signalerer: Taber.

Taber bliver man først og fremmest gennem de andres blik på én, men naturligvis også fordi man selv i et dansk velfærdssamfund af den ene eller anden grund kan havne i en udsat situation, hvor man står uden bolig og tilstrækkelige økonomiske midler til at opretholde en slags normal eksistens.

At det danske velfærdssamfund ikke er i stand til at sikre alle en bolig og indirekte i det 21. århundrede stadig overlader det til halvprivate organisationer at "samle op på" de mennesker, der falder igennem nettet, er i sig selv både en fortsat gåde og i sidste ende en falliterklæring. Men konsekvenserne og indebyrden af taber-rollens tilstedeværelse rækker videre.

På det mere symbolske plan bekræfter den fortsatte eksistens af den sociale taberrolle forestillingen om, at et samfunds materielle velstand og økonomiske rigdom ikke er tilstrækkelig til at ophæve et åbenlyst ældgammelt samfundsmæssigt behov for at udgrænse og definere bestemte individer eller grupper som tabere. I et samfund som det danske, hvor økonomisk succes og karriere og materielt anlagte statussymboler spiller en vigtig rolle for den enkelte og som en samfundsmæssig parameter for et "vellykket liv", ligger det lige for, at taberrollen bliver givet til den, der af den ene eller anden grund ikke er i stand til at honorere de massivt indbyggede forventninger om succes på disse forudsætninger. I det stort anlagte og komplicerede samfundsmæssige spil, der set fra oven ligner en guddommelig komedie, men set fra neden ofte en personlig tragedie for netop "taberen", bliver den mest synlige instans og kontrast, som de succesfulde kan definere sig i forhold til, den hjemløse på gaden. Han eller hun bliver i sin helt synlige udsathed ikke kun et advarselstegn om, hvor dårligt det *kan* gå, hvis man snubler i sin egen succes, men også et tegn på, *hvor* meget succes man selv har.

Mange har svært ved – selv i fantasien – at forestille sig en menneskelig og samfundsmæssig tilstand, hvor sådanne tegn er unødvendige, og at et liv kunne baseres på andre forudsætninger end karrierens og succes'ens. Tilpassetheden til den vante vinder/taber opspaltning er så omfattende, at man er parat til at købe forestillingen om, at taberne selv er "skyld i deres tilstand", og at det blot er et spørgsmål om "vilje", hvis man vil hæve sig opover taberrollen. Selv har man intet ansvar for taber-rollen, den er nærmest et naturfænomen på linje med regnvejret.

Imod ganske udbredte holdninger og ansvarsfralæggelser af den type taler en lang jødisk tanke- og filosoftradition baseret på *den* udsathed, som diaspora-jøderne siden den før-middelalderlige tid levede under i Europa. Udsathed og de fordomme de europæiske jøder ofte frem til katastrofen under Anden Verdenskrig blev mødt med, har frem til vores tid tvunget de jødiske tænkere til at gøre sig nogle overvejelser om, hvad det er, der er på spil imellem mennesker, og hvornår og hvorfor der finder en ansvarsfralæggelse sted, når fordommene tager over. Men deres tanker rummer også forestillinger om, hvad det er, der aktiverer det, man kunne kalde fornemmelsen af etisk ansvar samt af det selvværd og den sociale anerkendelse, som er nødvendig for, at det enkelte individ kan føle, at det har en plads i verden og en identitet.

Undertiden kan det have en mening at sætte sagen på spidsen. Når vi taler om taberrollen, som pådattes individet udefra, så er det vanskeligt at forestille sig en mere grell taberposition end den, en jødisk dreng blev udsat for i Auschwitz. I filmatiseringen af nobelpristageren, den ungarsk-jødiske forfatter Imre Kertész's roman "De skæbneløse" er der en central scene med stor symbolsk rækkevidde for filmens og romanens skildring af mennesker i de yderste afkroge af civilisationen.

Den jødiske dreng Geörgy er under Anden Verdenskrig havnet i kz-lejren Buchenwald, hvor han ligesom tusinder af andre forsøger at udholde lejrens daglige ydmygelser og klare sig igennem på et minimum af føde under sultniveau. Uerfaren og uforberedt som han er på dette jødiske helvede, agerer han som et jaget dyr og sluger med det samme alt, hvad der minder om føde, som han overhovedet kommer i nærheden af og får på den måde meget forbigående stillet den værste fysiske sult, alligevel er han naturligvis ulykkelig. Nu giver en af de mere erfarne og ældre indsatte ham det råd altid at gemme lidt af det sparsomt udleverede brød på sig til morgendagen. Geörgy er mystificeret og forstår ikke, hvad den ældre indsatte mener. Da siger den erfarne fange: "Dit selvværd er vigtigt, lige så vigtigt som brød og suppe". Det vil sige: Har du altid et lille stykke brød på dig, så står du ikke totalt nøgen og ydmyget over for overmagten.

På baggrund af den jødiske lidelseshistorie er det ikke underligt, at tanken hos jødiske filosoffer om selvværdets og den menneskelige anerkendelses betydning står centralt, ofte som to sider af samme sag. Også i forbindelse med taberrollen og fordommene i de mellem menneskelige forhold er det værd at bruge lidt opmærksomhed på, hvad der tankemæssigt er på spil hos flere af de jødiske filosoffer.

Hos den østrigsk-jødiske Martin Buber (1878-1965) står jeg-du vekselspillet i centrum for selve forståelsen af, hvad det menneskelige, men også et Guds-forhold er; først i det øjeblik, der er en gensidighed og balance og en åbenhed i dette vekselspil, risikerer det ikke at degenerere til et jeg-det forhold, hvor jeg'et gør du'et til en genstand og et objekt for fordomme.

Den både Talmud- og eksistentialistisk inspirerede fransk-jødiske filosof Emmanuel Lévinas (1906-95) fører Bubers tankegang videre og taler om betydningen af (at genfinde) det menneskelige, d.v.s. mennesket ud fra det forhold, at det ikke kan forstås isoleret, men altid i en relation til eller i et møde med "Den anden". I den andens ansigt, i min næstes tilsynskomst, møder jeg et ubegrundet (metafysisk forstået) krav om ansvarlighed, som jeg ikke kan ignorere, men naturligvis nok forsøge at fortrænge. Kun et væsen, der er ansvarlig for den anden, kan holde sig i dialog med ham/hende, og mennesket og også sproget skabes ud fra den ufravigelige forbindelse til andetheden, hvis

manifestation er den anden eller du'et. I et interview udtrykker Lévinas det på denne enkle måde: "Jeg tror, at sprogets begyndelse ligger i ansigtet. På en eller anden måde kalder det, i sin tavshed på én. Ens reaktion på ansigtet er et svar. Ikke blot et svar, men et ansvar".

I den jødisk-tysk-amerikanske politiske tænker Hannah Arendts (1906-1975) omfattende værk er forestillingen om en grundlæggende ansvarlighed, skabt gennem urcelle-mødet imellem et jeg og et (anderledes) du, udviklet til en idé om, hvad politik og samfundsskabelse i det hele taget handler om. På baggrund af sine analyser af det totalitære kompleks og sin inspiration fra bl.a. Aristoteles forestiller hun sig det offentlige rum i samfundet som et sted, hvor mennesker ikke blot træder i forhold til hinanden og anerkender, at den anden kan være radikalt anderledes, men også via deres fantasi (eller indbildningskraft) magter at se verden med den andens øjne. Indbildningskraften er afgørende for eftertanken, og eftertanken er den etiske markør, der afmonterer banale fordomme og ideologisk vanetænkning og sætter individet i stand til at anerkende individer forskellige fra det selv. Omvendt: Uden indbildningskraft og eftertanke vokser fordommene, automattænkningen og entydigheden frem imod diskrimination, hvor værdsættelsen af det anderledes er erstattet med aggression eller foragt.

Den tyske samfundstænkner Axel Honneth (f.1949) har med værker som "Kamp om anerkendelse" og "Behovet for anerkendelse" fulgt tråden op i Arendts idéer om anerkendelse og har bygget en hel antropologi op om kampen for anerkendelse som drivkraften for ikke alene det enkelte individs udvikling, men også samfundets. For Honneth består samfundets konflikter ikke så meget i magtkampe drevet af individuelle særinteresser (sådan som traditionen fra Machiavelli og Hobbes foreskriver), men meget mere i en "kamp om anerkendelse" motiveret af behovet for anerkendelse og mellem-menneskelig gensidighed. Uden anerkendelse kan individet ikke udvikle en personlig identitet, og denne anerkendelse eller værdsættelse finder typisk sted (eller ikke sted) i privatsfæren, den retslige sfære og den solidariske sfære, som dækker hele registret af kulturelle, politiske og arbejdsmæssige fællesskaber, og udtrykkes.

Hvis det er rigtigt, at den sociale og moralske anerkendelse spiller en afgørende rolle for individet, og at selvværdet, hvor meget det end indefra kan pukkes på af individet selv, også er afhængig af den mellem-menneskelige anerkendelse, så har man hermed en brugbar nøgle til at forsøge at overvinde den fortsatte produktion af taber-roller. I det komplekse samspil imellem personer i et moderne samfund er det naturligvis utopisk at forestille sig, at taberrollen fra den ene dag til den anden ikke længere tildeles bestemte grupper eller personer, og at en gruppe som de hjemløse kan friholdes for

fordomme og ikke længere vil blive mødt med forskellige grader af diskrimination eller social foragt. Det faktum, at de hjemløse overhovedet er til, er i sig selv et udtryk for en manglende evne eller politisk vilje i velfærdssamfundet til at anerkende basale menneskelige behov hos en bestemt gruppe mennesker. Men netop fordi den politiske vilje og evne har en afgørende betydning i dette spørgsmål, så er der grund til at tro på, at man på længere sigt kan nå derhen, hvor de hjemløse mest er noget, man ser på dokumentarfilm fra "de gamle dage". På det tidspunkt er taberrollen muligvis blevet påført andre udsatte grupper, og en ny aktivitet for anerkendelse må så tage sin begyndelse. Væsentlig er i dag som i morgen, med et udtryk ofte brugt af den kommende amerikanske præsident Obama, troen på forandring. Og her kan alle være med. Både de "stemplede" selv, men især alle vi andre.

For hvad er et menneske, hvis man tager dets værdighed fra det? Om det handler alle de store fortællinger og også den lille fortælling om præsten, der kun i fire timer holdt ud at eksistere foruden den.

6. Virksomhederne og de socialt udsatte

Af Susanne Larsen, formand for Frivilligrådet og administrerende direktør i SAS Danmark indtil marts 2009.

”Kvindernes motivation for arbejde er meget udtalt, og samtlige interview viser, at kvinderne er motiverede for at arbejde. Motivationen udspringer af en vifte af forskellige årsager.”¹.

Ovenstående citat fremgår af en undersøgelse fra 2008 af motivation og interesse for beskæftigelse blandt to grupper af kvinder med etnisk minoritetsbaggrund i region Hovedstaden. Kvinderne er blandt dem, vi vil kalde socialt udsatte, og de er absolut på kanten af arbejdsmarkedet. Men de udtrykker alle motivation for at komme i arbejde. En motivation og lyst, der ikke kun handler om økonomiske incitamenter, men som også handler om bl.a. det selvværd, et job giver, og den mulighed kvinderne herigennem får for at blive rollemodeller for deres børn. Den motivation skal vi holde fast i.

Desværre ser det i 2009 ud til, at udviklingen på arbejdsmarkedet på kort sigt ikke vil kunne understøtte udstødte gruppers integration, og virksomhedernes muligheder for at udøve socialt ansvar risikerer at rykke ned på dagsordenen. Det bør lede til to overvejelser:

- Hvor sker eksklusion på arbejdet i de sammenhænge, hvor vi tror, vi har etableret incitament for beskæftigelse?
- Hvordan kan vi videreudvikle rammerne om og virksomhedernes muligheder for at udøve socialt ansvar?

Socialt udsatte borgere kan i udgangspunktet ikke fungere på arbejdsmarkedet på ordinære vilkår. Men på den anden side er et job en vej til at forbedre deres samlede livssituation, og det bærer ofte motivationen i sig selv. Der er i dag politisk enighed om, at en af de største sociale udfordringer er at skabe meningsfuld beskæftigelse på alternative vilkår til socialt udsatte². Drøftelserne tager ofte udgangspunkt i ændret lovgivning og skabelse af nye politiske rammer og initiativer, men ofte lander diskussionen på uenighed om økonomiske incitamenter. En diskussion, der ikke er den eneste relevante.

1. ”Nye veje mod job for nydanske kvinder”, New Insight, december 2008, pp. 18.

2. ”Alternativ beskæftigelse og integration af udsatte grupper”, Hulgård, Bisballe, Lundgaard Andersen og Spear, CSE Publications 2008.

Vi står i en situation, hvor vi efter en årrække med god beskæftigelse, også til fordel for socialt udsatte borgere, i 2009 har faldende konjunkturer, økonomisk krise og deraf faldende beskæftigelse. Ingen ved, hvor længe en økonomisk nedtur varer. Men den giver virksomhederne en række udfordringer bl.a. i forhold til at kunne fastholde kvalificeret arbejdskraft. I årene frem vurderes det, at 80.000 flere vil forlade arbejdsstyrken, end der vil komme ind i den. På den lange bane står vi derfor med en opgave, som først og fremmest vil handle om at skaffe hænder til velfærd og produktion samt forebygge sociale begivenheder og eksklusion. Udfordringer, som virksomhederne står med, og som må anerkendes i samme åndedrag, som det forventes, at virksomhederne lever op til deres sociale ansvar og inkorporerer det i udøvelsen af good governance.

I diskussionerne af velfærdssamfundets udvikling er der i dag stort fokus på at inddrage andre aktører i opgaveløsningen. Der kan her være tale om f.eks. erhvervslivet, frivillige organisationer og socialøkonomiske virksomheder. Ofte har disse aktører meget at byde på, når de vinder et udbud af en offentlig opgave. Frivillige organisationer har f.eks. gode erfaringer med at løse en del af beskæftigelsesopgaven for socialt udsatte, og også virksomhederne, såvel de traditionelle som de socialøkonomiske, kan have nogle fordele ved at kunne etablere ordinært lignende job i forskellige former for beskæftigelsesaktiviteter eller blot på mere traditionel vis drive institutioner som f.eks. plejehjem og bosteder, der leverer ydelser til socialt udsatte. Kernen i det er behovet for at kunne forbedre socialt udsattes levevilkår ved at lette adgangen til arbejdsmarkedet gennem forskellige muligheder for arbejde på fleksible vilkår. Særligt interessant er begreber som social kapital og socialøkonomi, da man her kan bryde nogle af de grænser op, der ofte skabes i politiske og forskningsmæssige debatter, mellem handlinger foretaget med henblik på individuel nytte, og handlinger der tjener almenvællets interesser³. Og dermed kan vi også flytte incitamentsdiskussionen væk fra en ensidig økonomisk diskussion.

Uagtet krise står vi med en stor udfordring i løsningen af opgaver i feltet mellem den offentlige og den private sektor. Det er en penibel velfærdsdiskussion, når vi drøfter den gråzone, der er mellem den offentlige sektor, den private sektor og civilsamfundet. For når andre aktører end det offentlige overtager opgaver, kommer etikken i spil. Faglighed i forhold til behandling er uomtvistelig, og rettigheder til forskellige former for indsats har vi lagt ind i velfærdssamfundet som et udgangspunkt. Men er rettigheder i virkeligheden bedre sikret, ved at andre med særlig indsigt og mulighed for indivi-

3. Ibid.

duelle hensyn varetager en del af indsatsen som supplement til en offentlig aktør, der kan sikre ens behandling på landsplan? Er det her, virksomhederne kan og skal på banen sammen med civilsamfundet? Netop dette velfærdsmix giver jo mulighed for at styrke rettighederne, ved at aktører fra forskellige sektorer supplerer hinanden og skaber mangfoldighed i indsatsen.

Trods det at virksomhederne anno 2009 er nødsagede til at skære ind til benet, skal der være plads til den sociale ansvarlighed. Denne plads er lettere at give for nogen end andre. Den er måske lettere at fastholde, hvis man har skabt særlige rammer omkring sin rummelighed. Virksomhederne kan ansætte medarbejdere med nedsat arbejdsevne på særlige vilkår, arbejde aktivt for at fastholde medarbejdere samt stille viden og kompetencer om forretningsmodeller m.v. til rådighed for andre aktører, der er relevante i den fælles indsats for socialt udsatte. Men en virksomhed har brug for accept af behovet for bistand og fleksibilitet for at kunne udføre sine opgaver som socialt ansvarlig virksomhed bedst muligt. Og på det helt konkrete plan har virksomheden brug for aflastning og støtte i forhold til at udfylde de mange papirer, der kan følge en ansættelse af en medarbejder med nedsat arbejdsevne.

I det følgende vil jeg først komme ind på, hvad arbejdet med socialt udsatte er, set fra en virksomheds synspunkt. Dernæst vil jeg se på, hvem virksomhederne med fordel kan samarbejde med for at sikre god integration og fastholdelse af socialt udsatte på arbejdsmarkedet.

Socialt udsat set fra en virksomheds synspunkt

”En virksomhed der ikke laver andet end penge, er en sølle virksomhed”, sagde Henry Ford. Og det kan han have meget ret i. En virksomhed har et ansvar for også på mange andre måder at indgå i et samspil med det lokalsamfund, den er en del af. En virksomhed skal derfor også være med til at skabe social kapital, sammenhængskraft og lokalt engagement samt tage ansvar for integration af socialt udsatte i arbejdslivet og i samfundet. Det fremgår også af anbefalingerne fra Komitéen for god selskabsledelse⁴.

Når en virksomhed beskæftiger sig med eller taler om socialt udsatte, vil de fleste ofte tænke på virksomhedens CSR-strategi. Men virksomhedernes ansvar i forhold til socialt udsatte rækker betydeligt længere ud end til en strategi for Corporate Social Responsibility. Ansvar for sine medmennesker og det samfund, man er en del af, er ikke noget, man kan vælge til og fra efter forgodtbefindende. Det er et samfunds- og medborgeransvar, også for en virksomhed. Virksomhederne har et ansvar for at være med til at skabe

4. Jf. www.corporategovernance.dk

beskæftigelse på fleksible vilkår for socialt udsatte grupper. Men virksomhederne har behov for bistand og fleksible vilkår for at være en del af denne indsats. Og virksomhederne har brug for accept af, at det kan være en stor og omkostningsfuld opgave at gå ind i – særligt for små og mellemstore virksomheder.

De seneste år er socialt udsatte blevet defineret som misbrugere, psykisk og fysisk syge eller handicappede, voldsramte, hjemløse m.v. Men social udsathed kan indeholde flere elementer og er frem for alt ikke en stationær tilstand. Først og fremmest er der ud fra en virksomheds synspunkt stor forskel på, om vi taler om en allerede ansat medarbejder, der skal fastholdes, eller en potentielt nyansat medarbejder, der p.g.a. nedsat arbejdsevne skal ansættes på særlige vilkår. I førstnævnte situation vil ingen blinke i forhold til det ansvar, man som arbejdsplads har. I det andet tilfælde kan det være sværere for en arbejdsplads at rumme.

Men hvad er det at være socialt udsat set med en virksomheds øjne? En socialt udsat er et menneske med nedsat erhvervsevne på grund af et fysisk handicap, en psykisk lidelse eller andet, som eksempelvis misbrug, der kan være opstået som følge af pludseligt opståede livsbegivenheder som skilsmisse, dødsfald i nærmeste familie o.a. Det kan således handle om at integrere mennesker med et medfødt handicap på en arbejdsplads, eller det kan handle om at fastholde medarbejdere, der som følge af jobbet får en fysisk eller psykisk lidelse, eller som udvikler et misbrug. Socialt udsatte, set med en virksomheds øjne, kan således både være medarbejdere, der kommer i en situation, hvor de bliver udsatte, og det kan være udsatte grupper, der skal integreres i virksomheden.

En central parameter på udsathed, som traditionelt set ikke betones så meget, er dog også manglende uddannelse. Der er i dag så stort pres på arbejdsmarkedet, at det at mangle formelle kompetencer meget hurtigt kan være med til, at man aldrig finder sit fodfæste i et job. Og presset på efteruddannelse og opkvalificering gør ikke denne risiko mindre. Vi ser i dag et stort frafald på ungdomsuddannelserne, og mange unge kommer aldrig i gang med en kompetencegivende uddannelse. I en årrække har erhvervsskolerne haft fokus på de unge mænd, men nu er fokus flyttet til de stille piger, hvis frafald og årsagerne hertil har været oversete. Virksomhederne har et medansvar for at gøre det at tilegne sig kompetencer til noget, der er attraktivt, så vi ikke skaber en ny gruppe socialt udsatte, der aldrig fik chancen for at komme i gang. Det er i vores egen interesse for at kunne sikre velkvalificeret arbejdskraft. Men virksomhederne er også nødt til at have ordentlige rammer, hvor den administrative byrde er så lille som muligt, i forhold til bl.a. at stille praktikpladser til rådighed.

Samtidig er vi nødt til at forholde os til de uformelle kompetencer, der skal til for at kunne fungere på en arbejdsplads, og som, når de mangler, kan medføre udsathed og eksklusion. Jeg tænker her ikke kun på det at møde til tiden, have rent tøj på og være soigneret. Jeg tænker også på socialt at være i stand til at omgås kolleger og aflæse den kultur, der er på arbejdspladsen. Hvordan er omgangstonen? Drikker man kaffe sammen om morgenen? Har man kage med til fødselsdag? Ses man privat? Giver man løbende hinanden konstruktiv kritik? Der er mange koder, der skal aflæses, for at man kan fungere optimalt på en arbejdsplads.

Der er for en virksomhed som nævnt stor forskel på, om man skal ansætte socialt udsatte i forskellige former for støttet beskæftigelse, eller om allerede ansatte medarbejdere udsættes for en livsbegivenhed, der gør dem udsatte. Handler det om at fastholde en medarbejder, der har udviklet et misbrugsproblem, eller handler det om at finde rum til en ny medarbejder med en psykisk lidelse? Fastholdelse af medarbejdere er en del af enhver arbejdspladspolitik og er naturligt for enhver virksomhed at forholde sig til, mens det at ansætte medarbejdere, der ikke fungerer på almindelige vilkår, ikke altid er en realistisk mulighed.

Hvad kan og skal virksomhederne?

Men hvad er det, virksomhederne kan i forhold til socialt udsatte? De kan tilbyde et job, der uanset aflønningsformen er med til at give identitet og selvværd samt sætte fokus på den enkeltes ressourcer og dermed gøre det enkelte individ mindre udsat.

En virksomhed har mulighed for at være med til at skabe job på fleksible vilkår tilpasset den enkelte – ikke alene i form af virksomhedspraktikker, fleks- og skånejob, men også ved at udvise almindelig fleksibilitet i forhold til arbejdstider m.v. Hvis en medarbejder har svært ved at møde tidligt om morgenen, er det jo muligt at overveje, om det vil vælte hele arbejdsindsatsen, hvis arbejdstidens start skubbes til senere på dagen.

Virksomhederne har et ansvar for at være med til at spotte de ressourcer, socialt udsatte har. Det er lige fra de logistiske evner, kvinder med etnisk minoritetsbaggrund kan have udviklet af at køre en storfamilie, til de evner nogle hjemløse har for at sælge et produkt.

Projekter for socialt udsatte tager ofte udgangspunkt i det lokale, i empowerment og forbedring af social kapital, hvilket ikke harmonerer med beskæftigelsespolitiske strategier, hvor man fokuserer på økonomiske incitamenter. Også her kan virksomhederne vælge at etablere muligheder for job, der indeholder andre incitamenter end de økonomiske. Virksomhederne kan skabe særlige projekter, beskyttede værksteder. Et eksempel er Grundfos-

projektet ”unge i jobtræning”, hvor virksomheden integrerer unge, der har været ude for omsorgssvigt. Og ikke mindst kan virksomhederne opfordre og fremme etableringen af forskellige medarbejderklubber, hvor medarbejderne udviser ansvar for hinanden, som f.eks. i SAS hvor medarbejderne får frie hænder fra virksomheden til at støtte kolleger i sociale eller personlige kriser.

Barrierer for ansættelse og fastholdelse af socialt udsatte

Selvom en virksomhed gennem sine politikker og handlinger arbejder for, at socialt udsatte inkluderes på arbejdspladsen, vil en række barrierer ufravigeligt optræde. En undersøgelse fra SFI af virksomhedernes sociale engagement viser, at medarbejdernes holdninger til kolleger med nedsat arbejdsevne har ændret sig i negativ retning. Lønmodtagerne finder, at det er blevet mere belastende og mindre aflastende at have kolleger med nedsat arbejdsevne⁵. Undersøgelsen viser f.eks., at mænd har en mere negativ holdning til personer med psykiske lidelser end kvinder, og yngre medarbejdere er mere negative end ældre medarbejdere både over for det sociale engagement generelt og i forhold til kolleger med psykiske lidelser.

Forklaringerne herpå kan være mange. Pres på medarbejderne og individualisering fremhæves af SFI. Manglende kendskab til udsatte – det kan jo siges, at vi alle bor i ghettoer – kan være en anden. Som de fleste undersøgelser af danskernes tolerance over for etniske minoriteter viser, handler intolerance ofte om, at man ikke møder den gruppe, man udviser manglende tolerance over for, i sin hverdag. Det samme gælder for mødet mellem almindelige danske lønmodtagere og socialt udsatte. Vi køber måske Hus Forbi af en hjemløs ved supermarkedet, men vi møder ikke den hjemløse, der hvor vi bor. Der er her en dobbelthed, for vi sætter kampagner i gang og italesætter psykisk sygdom. Vi vil gerne fremstå tolerante og åbne over for det anderledes. Men samtidig vælger vi i stigende grad fostre fra, der har risiko for at have en medfødt genetisk fejl.

En anden barriere kan være lovgivningen. Ikke blot den del, der handler om, at socialt udsatte skal turde prøve springet fra fast ydelse som f.eks. pension og fast sikkerhedsnet til et usikkert job, og at virksomhederne i denne sammenhæng skal være villige til at være prøveballoner for arbejdsprøvning af socialt udsatte. Men også den del, der handler om, at man som kontant-hjælpsmodtager kun må tjene et mindre beløb pr. time uden at blive trukket i ydelse, kan arbejde imod.

5. ”Virksomheders sociale engagement”, Årbog 2008, 08:32, Schademan, Jensen, Thuesen og Holt, SFI.

Danmark består primært af små og mellemstore virksomheder. En stor virksomhed som SAS har trods alt lettere ved at udvise social ansvarlighed end en lille eller mellemstor virksomhed. Når man udefra forventer, at virksomhederne udviser social ansvarlighed, har virksomhederne derfor brug for en accept af, at man har brug for støtte til dette. Virksomhederne har behov for afbureaukratisering af lovgivningen for støttet beskæftigelse, fleksibilitet i mulighederne for ansættelse, bistand til den omfattende administrative opgave, der er forbundet med ansættelse af socialt udsatte m.v. Det er f.eks. ikke altid nemt for en virksomhed at gøre arbejdspladsen handicapvenlig. Her har man ofte brug for både økonomisk støtte og let adgang til viden om, hvad der er behov for.

Et yderligere problem er, at indsatsen, særligt med indtoget af andre aktører på scenen, deles op i leverancer fra forskellige aktører, frem for at der etableres en helhedsorienteret indsats for den enkelte borger, hvilket kan være problematisk – både for sammenhængen i indsats og aktiviteter for den enkelte, og for virksomheden der bl.a. ofte har en række forskellige kontaktpersoner i det offentlige. Det er kun med til at mindske gennemsigtigheden og at øge den bureaukratiske byrde og det administrative arbejde for virksomheden. Og det kan være en stor barriere for særligt små og mellemstore virksomheder.

Endelig må vi erkende, at der er forskel på typer af arbejdspladser, og hvilke jobfunktioner der indgår på arbejdspladsen. SAS har utroligt mange forskellige jobfunktioner, der kræver forskelligt af medarbejderne, både kompetencemæssigt og fysisk, og derfor har en virksomhed som SAS mulighed for såvel at skabe job på fleksible vilkår til socialt udsatte som at arbejde målrettet for at fastholde medarbejdere i nye jobfunktioner inden for virksomheden. En arbejdsplads, hvor jobfunktionerne alle er meget videnstunge, kan måske have sværere ved det, specielt hvis der er behov for serviceorienterede stillinger. Videnstunge stillinger kan uproblematisk bestrides af fysisk handicappede medarbejdere, det kræver blot særlig indretning af arbejdspladsen, men det kan være svært på arbejdspladser med meget ensidige jobfunktioner at etablere nye job for at fastholde en medarbejder. På den anden side er det vigtigt i så vidt muligt omfang at gøre det muligt, at de, der ikke kan udfylde et job på ordinære vilkår, i højere grad kan ansættes i servicefunktioner, således at de, der i dag er pressede på arbejdsmarkedet, i højere grad kan aflastes og anvende deres ressourcer, der hvor der er behov for det.

Løsningerne er mange. Mere fleksibilitet i lovgivning, politisk vilje, afbureaukratisering, samarbejde med og partnerskaber mellem frivillige sociale foreninger og socialøkonomiske iværksættere og virksomheder er blot nogle, som jeg vil uddybe nedenfor.

Frivillige sociale foreninger og samspelet med virksomhederne

En frivilligsektor, der rækker ud til både det offentlige og erhvervslivet, er i dag en aktiv part i at sikre fornyelse af velfærden og løsning af velfærdspolitiske udfordringer, også i forhold til socialt udsatte. Frivillige sociale foreninger er med deres viden og indsigt i socialt udsattes vilkår oplagte samarbejdspartnere for virksomhederne på en lang række områder. For hvordan tager man som virksomhed hånd om medarbejdere og kollegers reaktioner af negativ karakter? Hvordan påvirker man holdningerne? Det gør man traditionelt ved at lave politikker og indgå samarbejde med det offentlige i forhold til indsatser på det rummelige arbejdsmarked. Man ansætter folk i fleks- og skånejob, virksomhedspraktikker o.a. Men en anden og oplagt mulighed er på forskellig vis at samarbejde med frivillige sociale foreninger, så medarbejdernes viden om socialt udsatte øges, og så der skabes mulighed for, at socialt udsatte bliver en integreret del af arbejdspladserne. Herved udnytter man civilsamfundets evne til at skabe social kapital⁶ og sammenhængskraft – og netop dette kan være med til at sikre ikke blot indgangen til et job og dermed udviklingen af såvel formelle som uformelle kompetencer, men også det varige netværk på tværs af samfundsgrupper i lokalsamfundet der kan sikre fastholdelse i job trods fortsat udsathed.

Samarbejdet mellem virksomhederne og frivillige sociale foreninger kan have mange former og kan være af mere eller mindre forpligtende karakter. For det første kan man indgå partnerskaber. Partnerskaber medfører en gensidig forpligtelse og kan føre en lang række forskellige aktiviteter med sig.

Frivillige sociale foreninger kan være med til at organisere medarbejderne som frivillige i klubber o.a. på arbejdspladserne, hvor foreningerne kan bidrage med viden, kompetencer, kurser/uddannelse af medarbejderne. SAS har eksempelvis en lang række medarbejderklubber – alt fra kunst og sportsklubber til frivillige alkoholkonsulenter og krisehjælp – hvor medarbejderne støtter hinanden og i fællesskab er engagerede. Medarbejderne lægger her en stor frivillig indsats, som supplerer den faglige indsats, de i forvejen yder i deres arbejde. Og det betyder utroligt meget for fastholdelsen af medarbejderne – og for forebyggelsen af social udsathed. Her kan frivillige foreninger i en række sammenhænge være relevante samarbejdspartnere.

Frivillige sociale foreninger kan også – og skal måske blive bedre til at – stille deres viden om udsatte grupper til rådighed for virksomhederne. For

6. I definitioner af social kapital lægges der vægt på de ressourcer og sociale relationer, der knytter sig til etableringen af varige netværk. Social kapital kan her forstås som det tillidsbærende samarbejde, der hver dag finder sted på kryds og tværs borgere imellem og mellem borgere og velfærdsstat.

hvem er bedre til at fortælle om hjemløshed, alkohol- og narkomisbrug, psykisk sygdom m.v. end de organisationer, der i deres daglige virke har tæt kontakt med disse grupper? Og hvem kan være bedre til at fortælle om forebyggende indsatser i forhold til de livssituationer, vi alle kan havne i, og som for en stund kan gøre os socialt sårbare? Oplagt er det derfor, at virksomhederne arrangerer fyraftensmøder o.a., enten for alle medarbejdere eller i relation til de klubber og foreninger der måske eksisterer på en arbejdsplads, og som beskæftiger sig konkret med f.eks. kolleger med et misbrug.

Virksomhedernes politikker indeholder afsnit om alkohol, misbrug m.v., og langt de fleste virksomheder gør i dag en stor indsats for at fastholde medarbejdere på arbejdspladsen og hjælpe dem ud af forskellige former for misbrug, ved skilsmisse, dødsfald i familien m.v. Her kan virksomhederne med fordel samarbejde med frivillige sociale foreninger om en fastholdelsesplan i.f.t. misbrug, psykisk sygdom, skilsmisse m.v. Det kan være en hjælp, at arbejdspladsen har et direkte samarbejde med et værested, hvor man kan blive fulgt hen, en forening, der kan stille en bisidder til rådighed, eller en selvhjælpsgruppe, man kan blive en del af.

Men det er ikke nok at samarbejde med frivillige sociale foreninger, så de kan fortælle om de problemer, vi alle kan ende i, eller om de socialt udsatte, vi ikke støder på i det daglige – eller så de konkret kan komme på banen i forhold til medarbejdere med behov herfor. For at komme over den barriere, at intolerance ofte bygges på uvidenhed, mens tolerance bygges på personligt kendskab, må vi sørge for, at medarbejderne møder socialt udsatte grupper. Det kan virksomhederne gøre ved at lade medarbejderne arbejde for frivillige organisationer, f.eks. på væresteder for misbrugere, herberger for hjemløse eller på kvindekrisecentre – på de frivillige organisationers betingelser, men ud fra den interesse at dette kendskab kan give medarbejderne større tolerance over for kolleger med psykiske lidelser eller forskellige former for misbrug.

En anden mulighed er den mere traditionelle form for frivilligt arbejde for ansatte, hvor flere og flere virksomheder i dag som led i deres CSR-strategi giver medarbejderne mulighed for et par timer om måneden at arbejde for en frivillig forening i arbejdstiden, eller en gang årligt laver en event til fordel for frivillige organisationer. Her kan aktiviteten ses som et led i en teambuilding, hvor man søger at udvise socialt ansvar frem for at tage på overlevelses-tur i Norge. Nogen pakker julepakker til børn, andre bygger en legeplads eller deles om tjansen i en genbrugsbutik. Fordelen er, at det, hvis samarbejdet etableres ud fra de frivillige sociale foreningers behov, kan tilføre ressourcer til foreningslivet, samtidig med at det udvikler virksomhedens medarbejders

kompetencer og giver dem gode fælles oplevelser. Og undersøgelser viser, at et frivilligt engagement i arbejdstiden medfører frivilligt engagement i fritiden⁷.

Der er således mange forskellige måder, frivillige sociale foreninger kan være oplagte samarbejdspartnere for virksomhederne på for derigennem at sikre større viden, indsigt og rummelighed på arbejdspladsen og udvikling af social kapital og sammenhængskraft i lokalsamfundet.

Socialøkonomiske virksomheder som en af løsningerne

I en tid hvor konjunkturerne vender nedad, og hvor undersøgelser viser, at medarbejdere generelt bliver mere skeptiske over for kolleger med nedsat arbejdsevne, må vi dog også vende blikket mod virksomhedsformer, der på anden vis end den traditionelle har mulighed for at løse sociale udfordringer. Den socialøkonomiske virksomhed er ikke ny i en dansk kontekst, men virksomhedsformen som begreb er først begyndt at slå igennem i de senere år. De socialøkonomiske virksomheder er tæt forbundet med danske traditioner for et civilsamfund, hvor man engagerer sig som aktive medborgere, og hvor dette engagement også strækker sig ud til at rumme samfundets svageste. Selvejende institutioner, der ofte er forankrede i frivillige sociale foreninger, er eksempelvis ofte organiserede som socialøkonomiske virksomheder. Plejehjemmet Lotte og Margrethegården er eksempler på institutioner, der er drevet som socialøkonomiske virksomheder.

En socialøkonomisk virksomhed er kendetegnet ved at arbejde for at fremme et socialt formål, at overskuddet reinvesteres i virksomheden, at virksomheden bygger på en unik idé og dermed finder nye løsninger på sociale problemstillinger, samt at medarbejdere og brugere inddrages aktivt, og at man ofte indgår partnerskaber med andre brancher og sektorer⁸.

Socialøkonomiske virksomheder kan fungere som fora for tiltag i.f.t. socialt udsatte, der her kan finde beskæftigelse og eventuelt ligefrem her kan anvende deres særlige kompetencer. IT-virksomheden Specialisterne er netop startet med baggrund i et ønske om at skabe beskæftigelsesmuligheder for autister og drives i øvrigt som en helt almindelig erhvervsvirksomhed, der sælger IT-løsninger til erhvervslivet.

Beskæftigelsesprojekter og alternative arbejdspladser kan drives som socialøkonomiske virksomheder. Det er der bl.a. gode og veldokumenterede erfa-

7. "Frivilligt arbejde for ansatte – samarbejde med private virksomheder", Wulff, 2006, Rådet for Frivilligt Socialt Arbejde.

8. Jf. "Socialøkonomiske virksomheder – velfærdssamfundets iværksættere", Idégrundlag for Center for Socialøkonomi 2008.

ringer fra udlandet med, og også i Danmark ser vi i stigende grad forskellige former for beskæftigelsesprojekter o.a., der ansætter medarbejdere, der tidligere har været på kanten af arbejdsmarkedet. Socialøkonomiske virksomheder kan her også fungere som fora for udvikling af de uformelle kompetencer, der kan fungere som ekskluderende mekanismer i forhold til ansættelse af socialt udsatte på en arbejdsplads. Et godt eksempel herpå er Skovsgård Hotel, der vandt netværksprisen 2008. Her er de fleste medarbejdere ansat på særlige vilkår, og man har fokus på uddannelse og udvikling af den enkeltes kompetencer.

Socialøkonomiske virksomheder kan også være med til at finde nye løsninger på problemer hos socialt udsatte. Værestedet Muhabet blev startet, fordi initiativtageren så et behov for et værested for sindslidende med anden etnisk baggrund end dansk. Muhabet er nu ved at kapitalisere deres ydelse, så erfaringerne kan komme socialt udsatte på landsplan til gode, ved at man sælger den helt særlige viden og ekspertise, man har om etniske minoriteter med en psykisk lidelse, til offentlige institutioner som distriktspsykiatrien, kommunale forvaltninger m.v.

Selvforsørgelse kan være et vigtigt element i at flytte en socialt udsat til bedre livsvilkår. Den socialøkonomiske virksomhedsform kan være med til at skabe selvforsørgelse for socialt udsatte, ved at en gruppe selv etablerer en socialøkonomisk virksomhed. Et eksempel herpå er hjemløseavisen Hus Forbi. Dette er i øvrigt også et eksempel på, at danske myndigheder stiltiende accepterer, at sælgerne kan tjene en vis løn, samtidig med at de modtager kontanthjælp⁹, hvilket udgør en af de tidligere nævnte lovgivningsmæssige barrierer.

Socialøkonomiske virksomheder er oplagte samarbejdspartnere for kommunerne i deres indsats for socialt udsatte. Særligt fordi socialøkonomiske virksomheder har den lokale forankring og et lokalt udgangspunkt, som er essentielt for kommunen i samarbejdet. Det betyder både, at man søger at reagere på sociale problemstillinger opstået i lokalsamfundet, og det betyder også, at man søger at agere ansvarligt i forhold til at være aktive i den lokale beskæftigelsesindsats over for socialt udsatte. Det er derfor oplagt for kommunerne at inddrage socialøkonomiske vækststrategier i deres politikudvikling og som underleverandører af kommunale ydelser.

I Italien er sociale kooperativer, udsprunget af civilsamfundet, vigtige aktører i leveringen af forskellige velfærdsydelser, som i Danmark overvejende leveres af det offentlige. Dermed bliver kooperativerne centrale i forbindelse

9. Jf. "Alternativ beskæftigelse og integration af udsatte grupper"; Hulgård, Bisballe, Lundgaard Andersen og Spear, CSE Publications 2008.

med integration af socialt udsatte på arbejdsmarkedet og i forhold til at skabe såvel regional som lokal vækst¹⁰.

Samspelet mellem socialøkonomiske virksomheder og det mere traditionelle erhvervsliv handler således ikke kun om erfaringsoverførsel af viden fra erhvervslivet til socialøkonomiske iværksættere. Det handler også om, at socialøkonomiske virksomheder gennem ansættelse af socialt udsatte er med til at skabe produktion og værdi i lokalsamfundet og samtidig er med til at opkvalificere arbejdskraft til det ordinære arbejdsmarked. Hvis vi er på vej ind i en periode, hvor erhvervslivet kan have svært ved at rumme socialt udsatte på arbejdspladsen, kan man bibeholde en del af engagementet, ved at erhvervslivet bidrager med kompetencer m.v. til socialøkonomiske iværksættere og virksomheder. Mentorordninger, hvor erhvervsledere er mentorer for socialøkonomiske iværksættere, er bl.a. et godt eksempel på samarbejde og partnerskaber mellem erhvervslivet og socialøkonomiske virksomheder¹¹.

For erhvervsvirksomheder kan det være svært i alle konjunkturer at agere rummeligt, men den socialøkonomiske virksomhedsform kan siges at være en måde at skabe struktur omkring rummeligheden på. Det skyldes, at det netop ligger i virksomhedsformen, at den skal arbejde for et socialt eller miljømæssigt formål, og med nobelpristageren Muhammed Yunus' ord *"tilbyder virksomheden et produkt eller en serviceydelse, der genererer salgsindtægter, samtidig med at det er til gavn for fattige og for samfundet som helhed"*¹².

Den socialøkonomiske virksomheds inddragelse af civilsamfundet, forankring i lokalmiljøet og inddragelse af socialt udsatte, enten som modtagere eller medarbejdere, har netop rummeligheden iboende i sig – og dermed kan den være med til at løse sociale problemstillinger generelt i samfundet på et mere overordnet niveau, og i tætte partnerskaber mellem det offentlige, erhvervslivet og civilsamfundet.

Den sociale udsathedes fremtid...

Hvordan kan vi bruge de erfaringer og den viden, vi har, samtidig med at vi skaber muligheder for at tænke i nye strukturer, samarbejdsflader, indsatser og velfærdsmix i forhold til socialt udsatte? Og hvordan fastholder vi virksomhedernes muligheder for at udøve Good Governance og vise social ansvarlighed?

10. Ibid.

11. Jf. www.socialokonomi.dk

12. "En verden uden fattigdom – social virksomhed og kapitalismens fremtid", Yunus, Informations Forlag, 2007

En del af det at udvise good governance som virksomhed er at udvise social ansvarlighed og offentliggøre sin indsats herom i sin årsrapport¹³. Det er med til at sikre, at man som arbejdsplads forholder sig til temaer som mangfoldighed, arbejdsmiljø samt etisk og socialt ansvar. Det handler om at sikre gennemsigthed i det, vi gør. Og det kan alle virksomheder, store som små.

Men virksomhederne skal have støtte til at etablere de strukturer, der skal til for at kunne være en aktiv del af indsatsen over for socialt udsatte. Der er behov for afbureaukratisering af lovgivningen, gode muligheder for forskellige former for nem og fleksibel ansættelse og fastholdelse af medarbejdere samt bistand til den i dag meget tunge administrative del af indsatsen fra kommunal side. Det er ikke nødvendigvis manglende vilje, hvis en virksomhed ikke påtager sig det sociale ansvar, omverdenen forventer. Og det er vigtigt at kunne skelne imellem, om virksomheden skal fastholde en medarbejder, eller om virksomheden skal ansætte en ny medarbejder med nedsat arbejdsevne.

Der er behov for mere fleksibilitet i lovgivningen, så vi kan give muligheder og incitament for både den socialt udsatte og for virksomheden. Socialdemokraterne stillede under valgkampen i efteråret 2007 forslag om, at det skulle være tilladt at tjene 30 kr., uden at det blev trukket i kontanthjælpen. Jeg skal ikke gøre mig klog på, om det er løsningen, men mindstelønnen kan være en barriere. Og vi er nødt til at se på mere fleksible ordninger i forhold til aflønning af socialt udsatte, uden at de bliver trukket i kontanthjælp, på samme vis som man gør i andre europæiske lande som f.eks. Norge. Her har man tilladt, at socialt udsatte tjener et mindre beløb, uden at de trækkes i ydelse¹⁴. I Norge er initiativet baseret på politisk vilje og vedtagelse af en politisk målsætning i to kommuner frem for en national ændret lovgivning. Den fleksibilitet kunne vi måske lade os inspirere af.

Manglen på kompetencer, såvel de formelle som de uformelle, er en stor barriere for ansættelse og fastholdelse af socialt udsatte på det ordinære arbejdsmarked – også når vi taler om ansættelse i servicefunktioner, der kan være med til at aflaste den del af arbejdsstyrken, der i dag er ved at gå ned med stress, og som derfor i stigende grad udtrykker manglende rummelighed over for kolleger med nedsat arbejdsevne. Virksomhederne har derfor en interesse i at være med til at skabe lysten til at gå i gang med en reelt kompetencegivende uddannelse. Virksomhederne har en interesse i at være

13. Jf. ”Komitéen for god Selskabsledelses Anbefalinger for god selskabsledelse af 15. august 2005, afsnit VI opdateret d. 6. februar 2008 og afsnit III og V opdateret d. 10. december 2008”

14. ”Alternativ beskæftigelse og integration af udsatte grupper”; Hulgård, Bisballe, Lundgaard Andersen og Spear, CSE Publications 2008

risikovillige laboratorier, der kan være med til at fremme uformelle kompetencer og medarbejderes generelle beskæftigelsesmuligheder.

Virksomhederne har stadig et ansvar trods lave konjunkturer. Ansvarret bliver måske endda større. Det er et samfundsansvar, at alle får en chance og får mulighed for at bruge de ressourcer og kompetencer, de har. Hvis virksomhederne ikke selv kan udvise rummelighed, p.g.a. økonomisk krise, medarbejderutilfredshed m.v., så kan de stadig stille deres kompetencer og viden om forretningskoncepter, markedsføring m.v. til rådighed for fx socialøkonomiske iværksættere, der netop qua deres fokus på et socialt mål har strukturen til at skabe rammen om rummeligheden.

Og virksomhederne skal til stadighed samarbejde med frivillige sociale foreninger og inddrage deres viden, erfaringer og kompetencer i arbejdet med socialt udsatte og bidrage med kompetencer til organisationerne. Ikke mindst i en krisetid er partnerskaber om støtte til og behandling af medarbejdere i livskriser relevant.

Udgangspunktet må ligge i et fokus på empowerment, ressourcer hos den enkelte, skabelse af rummelighed og reel tolerance på arbejdspladserne. Ansvar for medmennesket og samfundet er det, der ligger bag. Og samarbejdet med frivillige sociale foreninger og socialøkonomiske virksomheder kan være med til at synliggøre og dæmpe op for den eksklusion, der sker på arbejdsmarkedet, når man mangler uformelle kompetencer.

Baseret på europæiske erfaringer og danske aktører konkluderer Center for Socialt Entreprenørskab i en undersøgelse, at velfærdsstatslige besluttende aktører i dag ikke er tilstrækkeligt lydhøre over for nødvendigheden af at etablere velfungerende og bæredygtige arbejdspladser for socialt udsatte. Disse arbejdspladser må nødvendigvis fungere på fleksible vilkår. Både så man på arbejdspladsen møder socialt udsatte i øjenhøjde, og så velfærdsstaten tilsikrer rammer for at udføre dette samfundsmæssigt nødvendige arbejde¹⁵.

Den tyske forsker Adalbert Evers påpeger den pointe, at socialøkonomi, social kapital m.v. er gode instrumenter til at åbne for en mere dynamisk indsigt i, hvordan der skabes mere fleksible former for social integration for socialt udsatte og lokalsamfundene¹⁶. Hertil kan man tilføje civilsamfundet og den frivillige organisationsverden og supplere med, at alt dette med fordel kan ske i et tæt samarbejde med erhvervslivet. Det er altafgørende, at vi tænker nyt i forhold til, hvordan vi kan skabe rammer om den sociale ansvarlighed og derigennem sikrer, at alle de ressourcer, socialt udsatte besidder, kan

15. Jf. ibid.

16. Jf. ibid.

blive vendt til et fælles aktiv. Og oplagt er her partnerskaber og samarbejder mellem erhvervslivet, frivillige sociale foreninger og socialøkonomiske virksomheder. Partnerskaber der kan være med til at styrke socialt udsattes rettigheder, ved at forskellige aktører og sektorer supplerer hinanden i indsatsen og dermed skaber den mangfoldighed, der er nødvendig i hensynet til den enkelte i arbejdet med socialt udsatte.

Vi kan derfor videreudvikle rammerne for virksomhedernes muligheder for at udøve socialt ansvar på flere fronter.

- Ved at skabe fleksible lovgivningsmæssige rammer for ansættelse af medarbejdere med nedsat arbejdsevne.
- Ved at sikre mindre bureaukrati for virksomhederne i forbindelse med ansættelse af medarbejdere med nedsat arbejdsevne.
- Ved at lette den administrative byrde for virksomhederne, f.eks. ved konkret støtte fra relevante offentlige myndigheder.
- Ved at skabe mere fleksible muligheder for aflønning af socialt udsatte.
- Ved at skabe gode rammer for partnerskaber mellem erhvervsliv, frivillige sociale foreninger og socialøkonomiske virksomheder.

Og dette skal ske ud fra en bevidsthed om de ekskluderende mekanismer i forhold til formelle og uformelle kompetencer, økonomiske incitamenter, fysiske tilgængelighedsforhold m.v., der kan gøre sig gældende og være barrierer for socialt udsattes integration på arbejdspladserne.

7. Fra ”social klient” til ”uansættelig” - Hvad betyder ændringerne i beskæftigelsespolitikken for udsatte grupper?

Af Pernille Hohnen, antropolog og seniorforsker.

”Uanset hvad, så har arbejdet koloniseret den offentlige debat. Selvom der ikke nødvendigvis er nogen indre sammenhæng i denne diskurs eller debat, så optræder arbejdet eller forhold, som relaterer hertil, som en stadig mere nødvendig forklaringsfaktor i langt de fleste sammenhænge, hvad enten man taler om traditionelle temaer som økonomi, produktion og arbejdsmarkedsforhold, eller om man taler om mere specifikke sociale forhold som moral, kriminalitet, familieliv, globalisering, individualisering, velfærd, tid, børn, sociale rettigheder, marginalisering, forbrug...” (Hviid Jacobsen 2004)

Arbejde står i stigende grad centralt i det danske velfærdssamfund. Dels er danskerne det folk i Europa, der som helhed arbejder mest, dels indgår spørgsmålet om arbejde, som det fremhæves i citatet ovenfor, som forklaringsfaktor på en række områder – også når det gælder spørgsmålet om socialt udsatte gruppers position og integration i samfundet. Denne stigende betydning af arbejde har også holdt sit indtog i beskæftigelsespolitikken og i inddragelsen og forståelsen af socialt udsatte grupper heri. Men hvad har ændringerne i beskæftigelsespolitikken indenfor de senere år haft af konsekvenser for forståelsen af og kravene til socialt udsatte grupper i Danmark? Og hvilken betydning får det, når socialt udsatte borgere ”flyttes” fra at være ”klienter” i det sociale system til ”ikke-arbejdsmarkedsparete” i beskæftigelsespolitikken?

Med udgangspunkt i en analyse af beskæftigelsespolitikken, og særligt borgere med sociale problemer der samtidig er afhængige af offentlige ydelser, vil jeg give et bud på nogle af implikationerne af de seneste års ændringer, der særligt handler om arbejdets stigende betydning og ændrede rolle i politikerne over for socialt udsatte grupper i samfundet. Disse ændringer omfatter både inddragelse af udsatte grupper i beskæftigelsespolitikken og de skiftende logikker og rationaler (både synlige og de mere skjulte), der er dominerende. I forhold til udsatte grupper er der sket et overordnet skred fra at anlægge et socialpolitisk perspektiv på udsattes position som arbejdstagere igennem den aktive socialpolitik i slutningen af halvfemserne til et fokus på

beskæftigelse og ”selvforsørgelse” som ”løsningen” på sociale problemer. Det er kapitlets overordnede sigte at diskutere betydningen af dette skred, både konkret for de såkaldt ”ikke arbejdsmarkedsparete kontanthjælpsmodtagere”, og mere alment i form af de forståelser der knytter sig til ”arbejde” og ”udsathed”. Det er ikke kapitlets intension at give en systematisk gennemgang af de senere års beskæftigelsespolitiske reformer og deres virkninger, men i stedet forsøge at synliggøre og diskutere hvordan inddragelse af socialt udsatte grupper som arbejdskraftreserve kombineret med ændringer i den politiske og kulturelle diskurs inden for beskæftigelsespolitikken byder på mere overordnede skred i forståelsen af de sociale problematikker og kulturelle kategorier, der er afgørende for vores forståelse af både ”udsathed”, ”arbejde” og ”vejen til medlemskab i samfundet”. Da forestillingerne om arbejdsmarkedstilknytning for udsatte grupper ikke kan ses isoleret fra arbejdets betydning i resten af samfundet, lægges der endvidere op til at diskutere, hvad det vil sige at være ”ikke-arbejdsmarkedsparete” - muligvis endda ”uansættelig” - i et samfund, hvor placeringen på arbejdsmarkedet og tilknytningen til en virksomhed har stigende økonomisk, identitetsmæssig og social betydning. Kapitlet er disponeret sådan, at der i første halvdel af kapitlet gøres rede for det analytiske perspektiv og formål samt de vigtigste ændringer i beskæftigelsespolitikken, herunder ændringer der har haft særlig betydning for socialt udsatte borgere. I anden halvdel ses nærmere på, hvilke dilemmaer og mere betydningsmæssige skred de beskæftigelsespolitiske ændringer også trækker med sig.

Analytisk fokus – og begrænsninger

Udgangspunktet for analysen her er, at politikbegrebet ikke alene forstås instrumentelt, dvs. som en lovgivning der regulerer borgere og sætter rammer for, hvad der er tilladt og forbudt i samfundet, men er langt mere indgribende, idet politikker også former de måder, hvorpå mennesker og fænomener kategoriseres, stratificeres og tillægges betydning. I denne optik er politikker også med til at sætte rammerne for de *mulige forståelser*, vi har af de forhold, som politikkerne adresserer, samtidig med at der igennem bestemte politikker etableres en række opfattelser af, hvad der er nødvendigt og ”common sense” logik inden for det pågældende område (Shore & Wright 1997; Shore and Wright 2000). Vores oplevelse af, hvad der på et givet tidspunkt er ”common sense”, ses dermed ikke som en naturgiven sandhed, men derimod som skiftende kulturelle og sociale konstruktioner, der blandt andet næres af den dominerende politiske diskurs. Det skal dermed understreges, at det analytiske perspektiv, der anlægges i denne artikel, nok tager afsæt i en traditionel og mere politologisk analyse af ændringer i rationaler og politiske diskurser, men inddrager derudover en analyse af de mere skjulte *betydningsmæssige*

skred. En del undersøgelser af de senere års ændringer i beskæftigelsespolitikken dokumenterer et skred fra "welfare" til "workfare" og over imod en "work first" strategi – også over for de udsatte grupper (Hohnen, Mortensen & Klitgaard 2007; Torfing 2004; Tangaard Andersen et. al. 2008). Disse undersøgelser viser, hvordan "arbejde" har fået en stadig stigende betydning som mål og middel inden for social- og beskæftigelsespolitikken rettet mod socialt udsatte borgere. Hvad disse undersøgelser ikke beskæftiger sig med, er hvordan *indholdet* af arbejdsbegrebet også ændrer sig, alt efter hvor, over for hvem, og i hvilken sammenhæng det anvendes. "Arbejde" har således ikke nødvendigvis det samme indhold i den offentlige diskurs, når det betegner dem, der er i arbejde, som det har, når det bruges i beskæftigelsespolitikken og omhandler kontanthjælpsmodtagere. Antropologerne Shore & Wright (2000) bruger betegnelserne "*begrebsmæssig migration*" og "*begrebsmæssig inflation*" til at betegne sådanne skift i betydning af noglebegreber. De henviser hermed til ord, hvis betydning "udvandes" og ændrer sig fra den oprindelige mening og kontekst, når de bruges i en anden sammenhæng. Det samme begrebs brug inden for et område tilføres en helt anden betydning, hvis det "migrerer" og anvendes inden for et andet område. Er der tale om helt centrale begreber, "skubber" dette betydningsskift også til andre relaterede begreber, og derved skabes der nye betydningmæssige sammenhænge, som kan ændre "common sense" forestillingerne om, hvordan problemer defineres og forestilles løst. Ændringer i arbejdsbegrebets beskaffenhed inden for beskæftigelsespolitikken kan dermed få betydning for opfattelsen af "udsathed" og af udsatte grupper i kraft af ændringer i definitionen af, hvilke problemer udsatte grupper har, og hvordan de skal løses. Det er samtidig den grundlæggende forståelse i kapitlet, at der i de senere år har været en sådan symbolsk og diskursiv kamp inden for beskæftigelsesområder, som har bevirket, at forholdet mellem "arbejde" og "udsathed" har ændret sig og er i gang med at ændre sig yderligere. Der er tale om ændringer af politiske, velfærdsmæssige og kulturelle "logikker" og "common sense" forestillinger på en række områder.

Beskæftigelsespolitikken – stille sporskifte eller klar kursændring?

*"Selv om der er begrebslige nuancer mellem distinktionerne, er der ingen tvivl om, at bevægelsen i den danske arbejdsmarkedspolitik op gennem 1990'erne og frem til i dag (er gået fra) welfare, **human-capital** og social integration mod mere **work-first**, work-fare og social disciplinering.... (der er tale om) så markante ændringer, at den danske arbejdsmarkedspolitik afgørende har distanceret sig fra den unikke karakter, der i midten af 1990'erne gjorde Danmark til et modelland for et succesfuldt alternativ til **work-first** strategien."* (Kold, et. al. 2005: 5) (min fremhævnning).

Inden for de seneste 10-15 år har arbejde fået stadig stigende social og iden-

titetsmæssig betydning, samtidig med at en række fundamentale forestillinger og krav om medborgerskab og velfærdsstat har ændret sig. Inden for arbejdsmarkedspolitikken (som nu benævnes beskæftigelsespolitikken) er der således tale om en serie af ”skred”, som både berører, hvilke borgere der er deltagere i hvilke indsatser, indholdet og omfanget af disse samt mere generelt ansvarsfordelingen mellem borgere og stat (cf. Johansson & Hvinden 2007; Torfing 2004; Hohnen 2006; Lind & Hornemann Møller 2001). Det generelle udviklingstræk i udformningen af de Europæiske velfærdsstater er blevet betegnet som en udvikling fra welfare til workfare forstået som et skift fra *en sikring af borgernes levestandard uafhængigt af deres succes på arbejdsmarkedet*, hen imod en betoning af *borgernes selvforsørgelse gennem arbejdsmarkedsdeltagelse* (Kvist 2002, Janoski 1998, Hohnen 2004; Turner 1990, Torfing 2004). Det centrale spørgsmål i velfærdspolitikken er således ikke længere, hvordan man sikrer, at folk kan gå ind og ud af arbejdsmarkedet uden økonomisk afsavn, men hvordan de ledige hurtigst muligt kan komme tilbage i arbejde. Imidlertid har der indtil for få år siden blandt velfærdsforskere været en klar opfattelse af, at den danske model var anderledes og mere ”menneskelig” end fx den britiske og amerikanske. Hvor man i USA og England har haft hurtig formidling af ordinære job som mål samt haft mindre, tidsbegrænsede og svært tilgængelige ydelser (og lave lønninger) og en opfattelse af ledige som individer, der kan motiveres, kontrolleres og straffes - forhold der tilsammen betegner *work-first* modellen (Torfing 2004) - havde man i Danmark op gennem 1990’erne et bredere arbejdsmarkedspolitisk fokus på hele arbejdsstyrken, på uddannelse, opkvalificering og jobtræning samt en opfattelse af ledige som aktører, hvis ressourcer skulle udvikles med henblik på arbejdsmarked og selvforsørgelse. Denne sidstnævnte model betegnes som *human-capital* modellen, og den danske beskæftigelsesmodel har ”traditionelt” snarere lignet denne end en direkte *work-first* strategi (Torfing 2004:41). Siden reformen *Flere i arbejde* (2002) er der dog sket markante politiske ændringer, som må siges at signalere et brud med *human-capital* strategien. Det gælder både inden for beskæftigelsespolitikken generelt, og det gælder, som vi skal se i næste afsnit, de politikker, der henvender sig til de svage og/eller syge modtagere af kontanthjælp.

For det første betyder ændringerne i beskæftigelsespolitikken, at mødet mellem den ledige og det sociale system målrettes ”hurtigst muligt i job”, forstået sådan, at ”ethvert job er et godt job” (Tangaard Andersen et. al 2008; Damgaard, Hohnen og Madsen 2005). Dette indebærer, dels at der er sket en neddrogning af uddannelse og opkvalificering i selve indsatsen over for de ledige, dels at placeringen på arbejdsmarkedet og forholdet mellem arbejde og samfundsmæssig integration så at sige er defineret ud af fokus. (Hansen,

Juul og Jakobsen 2005; Flere i arbejde 2002). Beskæftigelse og ”ethvert job er et godt job” tankegangen lægger op til et ændret fokus, hvor der i højere grad lægges vægt på ”at komme ud af offentlig forsørgelse” end på at etablere en arbejdsmarkedstilknytning.

For det andet, og i forlængelse heraf, er der vedvarende sket et skred i fokus over mod ”udbudssiden”, dvs. beskæftigelsespolitiske tiltag rettes i stigende grad mod den individuelle lediges motivation, jobsøgning m.m. Omvendt har der siden indsatsen omkring skabelsen af et mere rummeligt arbejdsmarked i midten af 1990’erne været mindre fokus på politikker rettet mod virksomhedernes evne til at integrere ledige (selvom private virksomheder i stigende grad inddrages som betalte aktører, der forvalter beskæftigelsespolitiske indsatser over for den enkelte ledige) (Bredgaard 2005). Der er således sket en gradvis ændring af virksomhedernes rolle i beskæftigelsespolitikken fra 1997-2005, hvor ”plads til alle” - i betydningen virksomhederne har en moralsk pligt til skal skaffe plads til langtidsledige og personer med nedsat arbejdsevne - afløses af ”det betaler sig” - dvs. en underliggende forståelse af at virksomhederne alene relateres til økonomiske og markedsmæssige betragtninger (Bredgaard 2005).

”Det tidligere fokus på virksomhedernes adfærd og holdninger til personer på kanten af arbejdsmarkedet (de langtidsledige, marginaliserede, udstødte m.m.) er dermed gradvist forsvundet fra den politiske dagsorden.” (Bredgaard 2005: 49-50).

Et tredje ”ben” i udviklingen af beskæftigelsespolitikken inden for de senere år har været den øgede brug af sanktioner, økonomiske incitamenter og stramning af rådighedsregler. Nedskæringer i eller ophør af kontanthjælp er blevet almindelig anvendt, hvis en kontanthjælpsmodtager fx takker nej til et jobtilbud, søger færre end fire job om ugen eller udebliver fra et aktiveringsforløb eller en jobsamtale. Der er således, udover helt konkrete økonomiske konsekvenser for den enkelte, et skred i retning af at anvende ydelserne som kontrol og incitamenter snarere end som kompensation for tabt arbejdsfortjeneste (et skred i retning af *work-first* strategien i modsætning til *human-capital* strategien, som det er beskrevet ovenfor).

Beskæftigelsespolitikken og socialt udsatte grupper

”Jeg vil derfor ikke anerkende et livssyn, hvor man på forhånd opgiver at få mennesker i arbejde. Jeg vil heller ikke anerkende det livssyn, at alle sociale problemer skal være løst før man kan begynde at vende blikket mod et arbejde...” (Claus Hjort Frederiksens tale til socialchefernes årsmøde 2003).

Ændringerne i beskæftigelsespolitikken har haft særlig store konsekvenser for kontanthjælpsmodtagere, som har sociale og/eller personlige problemer. Helt overordnet har synet på og kravene til denne gruppe ændret sig, i takt med

at ledigheden er faldet, og der har været stigende efterspørgsel på arbejdskraft. I dette afsnit følger en gennemgang af de vigtigste politiske ændringer. Men først er det nødvendigt at se nærmere på den gruppe mennesker, der karakteriseres som ikke-arbejdsmarkedsparete i den nuværende beskæftigelsespolitik.

Hvem er de ”svage”?

Sociale udsatte kontanthjælpsmodtagere er ikke en entydig gruppe, og derfor er der ofte tale om forskellige kriterier for, hvilke grupper der menes, når man fx bruger udtrykket ”svage ledige”. Siden 2004 har man dog opereret med en generel opdeling af alle kontanthjælpsmodtagere i hhv. *arbejdsmarkedsparete* (matchgruppe 1-3) og *ikke-arbejdsmarkedsparete* (matchgruppe 4 eller 5). I henhold til lovgivningen kan de ikke-arbejdsmarkedsparete karakteriseres således:

Match 4: (lav grad af match i relation til arbejdsmarkedet), hvilket indebærer at ’den ledige har så væsentlige begrænsninger i kompetencer og ressourcer, at den ledige ikke umiddelbart vil kunne indgå i jobfunktioner på det ordinære arbejdsmarked.

Match 5: (Ingen match i relation til arbejdsmarkedet): Den ledige har så omfattende begrænsninger i kompetencer og ressourcer, at den ledige aktuelt ikke har nogen arbejdsevne, der kan anvendes i jobfunktioner på det ordinære arbejdsmarked (Beskæftigelsesministeriet 2004).

Kategorien ”ikke-arbejdsmarkedsparete” inkluderer personer med en bred vifte af sociale og helbredsmæssige problemer. Det drejer sig om psykisk syge, misbrugere, personer med helbredsproblemer, langtidsledige, borgere med anden etnisk baggrund end dansk, samt en (voksende) gruppe af unge under 25, som alle har forskellige alvorlige sociale eller psykiske problemer. Dertil kommer personer med familiemæssige problemer, gældsproblemer, sprogproblemer og boligproblemer og manglende basale skolekundskaber (Hohnen, Mortensøn & Klitgaard 2007; Rosdahl & Nærvig Petersen 2006). Gruppen er kendetegnet ved, at der ofte er tale om en kombination af mange problemstillinger. Samtidig eksisterer der ofte ikke en bestemt afprøvet metode til at afhjælpe disse problemer:

”... så er det sådan en bevægelig masse af ting, der spiller sammen, og dvs. i perioder fylder noget mere end andet, og når man griber fat i det, så ændrer billedet sig, og det skal man jo så lige få sporet sig ind på (...), men det er fordi, at deres problemstillinger er komplekse og påvirker hinanden i sådan et sindrigt system.” (Sagsbehandler citeret i Hohnen, Mortensøn & Klitgaard 2007:65).

Gruppen af ikke-arbejdsmarkedsparete består altså af mennesker med store personlige eller sociale problemer. Selvom der i en vis udstrækning stadig stilles andre krav til denne gruppe, sammenlignet med de arbejdsmarkedsparete, er forskellene gradvist blevet mindre. Det betyder, at der er sket kon-

krete stramninger, særligt i forhold til krav om aktivering og i brugen af økonomiske sanktioner uden hensyntagen til andre forhold:

”(...) Der er vores holdning jo så efterhånden den, at vi følger lovgivningen ikke? Vi laver de sanktioner, der skal laves... har det så betydning for børnene eller noget andet, jamen så er det serviceloven, og så er det børne- og ungeafdelingen, og så er der nogle andre, der tager over, og vi er nødt til, både fordi... det sikkert er godt for dem, ikke? Og også fordi sådan er loven, altså køre straight på, at det her er altså arbejdsmarkedsvinklen (...) selvfølgelig er det lidt af den balance, ikke?” (sagsbehandler citeret i Hohnen, Mortenson & Klitgaard 2007: 90).

Som citatet antyder, er der sket store ændringer, særligt i brugen af aktivering og økonomiske sanktioner, over for de ikke-arbejdsmarkedsparate i forlængelse af lovgivningens betoning af en direkte arbejdsmarkedsrettet indsats (ibid.). Pointen er, at sociale forhold – fx hvilke konsekvenser det har for børnene i familien, når der trækkes i kontanthjælpen – så at sige defineres ud af fokus og ses som ”en helt anden problematik”, som andre sagsbehandlere muligvis så må tage sig af, hvis det bliver nødvendigt. Ikke-arbejdsmarkedsparate behandles her meget ligesom arbejdsmarkedsparate og i det omfang, der er forhold, som virker som barrierer for at deltage på arbejdsmarkedet, så behandles de alene ud fra en arbejdsmarkedsvinkel. Konsekvenser kan blive, at sociale problemer kun italesættes, i det omfang de kan ”ses” i et arbejdsmarkedsperspektiv. Derudover er der på en række områder oprettet selektive ydelser, rettet mod bestemte grupper af kontanthjælpsmodtagere. Det gælder introduktionsydelse/starthjælp, hvor flygtninge og indvandrere modtager en væsentlig lavere ydelse end øvrige kontanthjælpsmodtagere, og det gælder ægtepar, som i kraft af ”loft over kontanthjælpen” får reduceret deres månedlige tildeling, og det gælder kravene om 300-timers arbejde, som også gælder for kontanthjælpsmodtagere i matchgruppe 4 (se bl.a. Graversen & Tinggaard 2005; Rosdahl & Nærvig Petersen 2006; Jørgensen 2008). Fælles for disse selektive ydelser er, at de i vid udstrækning rammer personer, som har problemer ud over ledighed, men at disse sociale problemer ikke optræder relevante i den beskæftigelsespolitiske diskurs, der er dominerende. I forlængelse heraf skriver Jørgensen (2008):

”Væsentlig er det imidlertid at få slået fast, at VK regeringen har forladt den universelle velfærdsstats grundtanke om lige rettigheder og lige behandling for alle, idet grupper med særlige problemer i forhold til arbejdsmarkedet er blevet økonomisk straffet ved ændringer i understøttelsessatser...” (Jørgensen 2008: 17).

Vejen til arbejdsmarkedet er lang for socialt udsatte grupper

Baggrunden for ændringerne i beskæftigelsespolitikken over for de socialt udsatte ledige er troen på, at socialt udsatte på denne måde vil få plads på

arbejdsmarkedet – at den direkte vej til arbejde er det bedste. Men bag denne parole gemmer sig en række dilemmaer, som først og fremmest handler om, at vejen på ingen måde er let at finde:

”Bare fordi vi snakker med dem hver fjerde uge, det bliver de altså ikke raske af, vel! Det er jo, fordi man tror, at der er nogle, der går og faker den ... Men det er altså ikke ret mange mennesker! Det kan godt være, at vi kan finde på noget andet, at man kunne gøre noget andet, men hvis det ligesom var sprunget i øjnene, så havde vi haft mulighed for at gøre det, for vi har økonomien til det, og vi har nogle politikere, der enormt gerne vil have, at vi aktiverer og gør nogle ting – og vi snakker også jævnligt om det med rådgiverne [sagsbehandlerne] og siger: ”Jamen, hvad filen skal vi finde på?”, hvor de også bare bliver tomme i øjnene.” (Sagsbehandler citeret i Hohnen, Mortensøn & Klitgaard 2007).

Hovedparten af de undersøgelser, der er lavet vedrørende arbejdskraftpotentialet hos de ikke-arbejdsmarkedssparate kontanthjælpsmodtagere peger på, at flertallet vil få meget vanskeligt ved at komme i arbejde, fordi deres kompetencer er svage og utilstrækkelige, i forhold til hvad arbejdsmarkedet kræver (Graversen & Tinggaard 2005; Hohnen, Mortensøn & Klitgaard 2007; Bjerregaard Bjerregaard Bach & Boll 2003; Rosdahl 2008; Arbejderbevægelsens Erhvervsråd 2008). Det er således tvivlsomt, hvor mange fra denne gruppe der vil kunne få fodfæste på arbejdsmarkedet. Som Anders Rosdahl, forskningsleder ved SFI, udtrykker det, og han taler endda bredt om den samlede gruppe af kontanthjælpsmodtagere:

”Kontanthjælpsmodtagere udgør således ikke en arbejdskraftreserve i den forstand, at alle umiddelbart og på kort sigt ville kunne opnå ansættelse i et ordinært job eller i støttet beskæftigelse. For mange vil det tage lang tid at overvinde barriererne, hvis det da i det hele taget er muligt. Og hvordan vil chancerne på arbejdsmarkedet være for disse mennesker, hvis ledigheden i mellemtiden igen skulle begynde at stige?” (Rosdahl 2008).

Det skal understreges, at det, at det er svært, ikke betyder, at man opgiver. Der er udbredt enighed blandt sagsbehandlere om, at den generelle opstramning i indsatsen over for de ikke-arbejdsmarkedssparate ledige på mange måder er positiv, fordi det er vigtigt ikke at lade borgere gå passive rundt i flere år. Særligt for de helt unge er det vigtigt ikke at give op, og deres muligheder for en fremtidig tilknytning til arbejdsmarkedet vurderes også at være større end de ældres (Hohnen, Mortensøn & Klitgaard 2007).

Samtidig fremstår mange af disse politikker umiddelbart indlysende ”rigtige”. Det virker fornuftigt at finde ”den korteste vej til arbejdsmarkedet” – og det ville jo være idiotisk at forsøge at finde ”den længste”. Det er lige så indlysende uhensigtsmæssigt at ”klientgøre” modtagere af offentlige ydelser eller at fordybe sig i ”hovedløs aktivering” (Jørgensen 2008). Lige så lidt som vi ønsker ”offentlig omsorgsomklamring”, vil vi være med til, at udsatte borgere ”pas-

sivgøres” og ”forsumper” i det offentlige system, fordi ingen ”tør” stille krav til dem (se fx Hjort Frederiksen 2008). Pointen er dog, at samtidig med at disse forståelser og logikker fremstår som ”selvindlysende”, så akkompagneres både retorik og politik af en række betydningsmæssige og indsatsmæssige skift, som ikke er nær så synlige, men som har stor betydning for udsatte gruppers situation i velfærdsstaten. Den politiske retorik indeholder dermed *flere* ændringer, end det der betones i det eksplicite politiske budskab.

Forståelser af udsathed og forestillinger om sociale problemer

I det følgende vil jeg diskutere, hvad de senere års forandringer i beskæftigelsespolitikken har betydet for forståelsen af udsatte grupper og ”udsathed”. Dette gøres ved at analysere nogle af de undersøgelser, der er lavet inden for de seneste år vedrørende den beskæftigelsespolitiske indsats over for ”svage grupper” i kontanthjælpssystemet”. Samtidig illustreres nogle tendenser gennem at påpege relevante områder, hvor der *ikke* har været lavet undersøgelser. Gennemgangen er ikke en systematisk analyse, men et forsøg på at pege på områder, hvor der skabes dilemmaer, modsætninger og begrebsmæssige ændringer, som kan være svære at få øje på, men som har stor betydning for forståelsen af og vilkårene for udsatte grupper. Med udgangspunkt i denne gennemgang følger et forsøg på at udvide diskussionen af virkningerne til også at omfatte de mere betydningsmæssige skred, både ændringen i kategoriseringen fra ”social klient” til ”ikke-arbejdsmarkedsparat”, og hvad jeg tidligere i kapitlet har kaldt den ”begrebsmæssige” inflation af arbejdsbegrebet.

Socialt udsatte i forskningen

Forskningen inden for det beskæftigelsespolitiske område er naturligvis ikke præget af ét bestemt perspektiv og én bestemt forståelse af udsatte grupper. Men der er nogle dominerende tendenser, som både direkte og indirekte er med til at etablere bestemte forestillinger om, hvordan udsatte grupper og sociale problemer opfattes, og hvad der skal gøres ved dem.

For det første har fokus været på at måle beskæftigelseseffekten og selvforørgelseeffekten af beskæftigelsespolitiske reformer og tiltag. En del undersøgelser har således samlet sig om at få målt effekterne af disse ændringer i form af beregninger af, *hvor mange* ledige der er kommet i beskæftigelse, bl.a. som effekt af aktivering (cf. *Graversen og Weise 2001; Rosdahl & Nærvig Petersen 2006; Bolvig, Jensen og Rosholm 2001; Andersen 2006*)¹. Det snævre fokus på beskæftigelseseffekter har dog samtidig betydet, at der ikke i nævneværdig

1. Ifølge Rosdahl & Nærvig Petersen (2006) kan man på baggrund af eksisterende undersøgelser af effekterne af aktivering ikke konkludere noget entydigt om effekterne.

grad har været fokus på virkningerne af disse politikker i bredere forstand. Der er således næsten ingen viden om, hvordan det øgede fokus på beskæftigelse påvirker "livet som kontanthjælpsmodtager", social integration på arbejdsmarkedet for socialt udsatte grupper, samt hvilken position på arbejdsmarkedet de, der rent faktisk kommer i beskæftigelse, får, og hvad det betyder for social integration². For det andet er der foretaget en del undersøgelser af kontanthjælpsmodtagernes holdninger. Pointen her er, at disse undersøgelser overvejende har fokus på at afdække kontanthjælpsmodtagernes holdninger til og motivation for at arbejde (Bach & Nærvig 2006; Madsen et. al 2007). I forhold til hvilken forståelse der etableres omkring udsatte grupper og sociale problemer, kan man sige, at man ved dette fokus indirekte placerer årsagen til manglende arbejdsmarkedstilknnytning såvel som andre problemer hos den enkelte jobsøger. Motivation og holdninger bliver det sted, hvor forklaringen søges, og kommer dermed til at fremstå som et privilegeret forklaringsperspektiv i forhold til andre, som f.eks. hvilke job der er til rådighed, og hvilke vilkår arbejdsmarkedet tilbyder mennesker med sociale problemer. Denne forskning er derfor ikke alene med til at give en række konkrete svar på, hvor motiverede eller aktive de socialt udsatte kontanthjælpsmodtagere er, men cementerer samtidig en bestemt logik, nemlig den, at det er i "forkerte" individuelle holdninger, at svaret på manglende arbejdsmarkedsdeltagelse kan findes.

Det tredje og i denne sammenhæng måske mest betydningsfulde forskningsfelt har fokus på selve sagsbehandlingen og på den måde, som beskæftigelsespolitikken udmøntes i praksis (Cashwell 2005; Stigaard et. al 2006; Winther 2002 og 2004). En toneangivende forskningstradition inden for dette felt har været undersøgelser, der har fokus på system/klientforholdet, det vil sige skabelsen af institutionelle "problemidentiteter" og studiet af mødet mellem sagsbehandler og klient (cf. Järvinen et. al. 2002; Järvinen og Mik Meyer 2003; Cashwell 2005; Carsten 1998). Overordnet har hovedpointen været at flytte fokus fra at begribe sociale problemer som et udtryk for den enkelte klients individuelle problemer til at forstå, hvordan kategoriseringen

2. Det skal bemærkes, at på trods af at arbejdsmarkedsdeltagelse er et højt prioriteret mål i beskæftigelsespolitikken, blandt andet fordi der forventes en række "synergieffekter" mellem beskæftigelse og social inklusion i form af fx trivsel, samfundsmæssig deltagelse, øget selv-værd og øget velfærd, er disse synergieffekter i vid udstrækning uunderbyggede. Selvom vi ved fra tidligere undersøgelser af bl.a. fleksjob (Hohnen 2000), at graden af social integration gennem beskæftigelse afhænger af, *hvilket job* og *hvilken position* man får på arbejdsmarkedet, har der ikke været interesse for at foranstalte undersøgelser af, hvilke job og dermed hvilken økonomisk og social betydning beskæftigelse har fået for tidligere socialt udsatte kontanthjælpsmodtagere.

af ”problemer” og dermed konstruktionen af bestemte ”problemidentiteter” kan ses som et produkt af mødet mellem system og klient, dvs. som et udtryk for en bestemt type ”psykologiseren” knyttet til omsorgsarbejdet og til ”den danske sagsbehandlerkultur” (Mik-Meyer 1999; Järvinen et. al 2002). Denne forskning kan samtidig ses som udtryk for et opgør med ”klientgørelsen” af arbejdsløse i det offentlige system. Forskningsmæssigt er dette sket gennem mikro-analyser af, hvordan sagsbehandlerne har tendens til at ”selvstændiggøre” sociale problemer og gøre klienten selv og disse problemer til fokus i sagsbehandlingen (ibid.). Denne type af studier har haft stor indflydelse på opfattelsen af den kommunale sagsbehandling. I denne sammenhæng skal det blot fremhæves, at der i kølvandet på denne litteratur er blevet skabt en række nu dominerende opfattelser af både sagsbehandlere og udsatte grupper. For det første er der sket en markant forskydning af opfattelsen af sociale problemer. Sociale problemer hos modtagerne af offentlige ydelser relateres i stigende grad til selve sagsbehandlingen og til den kommunale sagsbehandlerkultur (Rosdahl 2007; Hammen 2007). I beskæftigelsespolitikken og i den offentlige debat ses denne tendens ved, at klienternes sociale problemer italesættes som løsrevet fra klienterne og ses i stedet som et ”symptom” på den forkerte sagsbehandling, som foretages af sagsbehandlerne, der beskrives som ”psykologiserende” eller omsorgsfokuserede, hvis de udfordrer work-first tankegangen. Men det kan diskuteres, om ikke man i forlængelse af denne kritik er endt med at smide barnet ud med badevandet, fordi socialt arbejde ikke kan adskilles fra at yde omsorg. Som antropologen Ida Hammen formulerer det:

”Hele omklamringsdiskussionen, og at omsorg er blevet et fy-ord, er forfejlet. Sagsbehandlerne laver ikke andet end omsorg. Ressourceprofilen er omsorg. At tage hånd om, hvor vidt en person skal sparkes ud på arbejdsmarkedet eller ej – det er omsorg.” (Socialrådgiveren 2006).

I forlængelse heraf mener Hammen, at forskerne har ladet socialrådgiverne ”repræsentere alle dilemmaerne i det sociale system” (ibid.). Den politiske fortolkning af denne forskningstradition har til en vis grad har gjort det vanskeligt at ”åbne” feltet for andre mulige analyseområder. Når det bliver ”common sense,” at forklaringen på sociale problemer hos ikke-arbejdsmarkedsparete kontanthjælpsmodtagere skal findes i sagsbehandlingen og sagsbehandlerens holdninger, ensrettes forskningen, og alternative forklaringsmodeller forekommer irrelevante. Dette er en af grundene til, at vi i dag står med et forholdsvis snævert beskæftigelsespolitisk forskningsfelt, hvor der er tendens til, at sociale problemer ”defineres ud af forskningen” eller kommer til at optræde som et symptom på overdrevet ”omsorgskultur” hos de professionelle sagsbehandlere. Der er dermed risiko for, at logikken i work-first tankegangen

også reproduceres inden for den dominerende forskningsmæssige diskurs. Endelig kan det i forlængelse heraf diskuteres, om der ikke også inden for denne gren af forskningen er tale om et vist "teoretisk efterslæb". Der findes en række undersøgelser, der diskuterer forholdet mellem system/klient og "overdrivelsen" og personliggørelsen af sociale problemer, mens der stort set ingen tilsvarende undersøgelser er af de - må man formode - ligeledes systemskabte identiteter, som skabes af den "kundegørelse" eller "selvforvaltningsgørelse", der præger den kommunale sagsbehandling i dag. Med andre ord ved vi meget om, hvad det indebærer, når kontanthjælpsmodtagere klientgøres i form af "problemidentiteter", men meget lidt om, hvad det indebærer, at man betegner kontanthjælpsmodtagere med sociale problemer som "ikke-arbejdsmarkedsparate" med fokus på ressourcer, selvforvaltning og aktivgørelse? Sådanne "hurraidentiteter" er i lige så høj grad socialt og politisk konstrueret og med til at skabe en bestemt forståelse af betydningen af sociale problemer.

Ændringer i retorikken – hvad betyder det?

Som det fremgår af ovenstående, har beskæftigelsespolitikken medført et ændret syn på socialt udsatte i de senere år. I og med at indsatsen er blevet mere arbejdsmarkedsrettet, og der er fokus på aktivering og sanktioner, er der også sket en række betydningsmæssige skred. Afslutningsvis skal derfor fremhæves nogle betydningsmæssige områder, som i særlig grad har haft betydning for opfattelse af socialt udsatte grupper og forståelsen af samfundsmæssig integration.

Fra "social klient" til "ikke-arbejdsmarkedsparat"

Set gennem en beskæftigelsespolitisk optik har grænserne for, hvornår man opfattes som "udsat", og hvornår man ikke gør, flyttet sig. Der er kommet endnu mere fokus på udsatte gruppers ressourcer og potentiale i forhold til at kunne arbejde. Men selvom retorikken omkring de socialt udsatte ledige betoner, at målet er beskæftigelse, indebærer dette ikke, som det fremgår ovenfor, at arbejdsmarkedet står med åbne arme over for ledige med sociale problemer. Når det i retorikken imidlertid fremstår, som om dette er muligt, så skabes en meget modsætningsfyldt situation både for den enkelte ledige og for sagsbehandlerne. En sådan double-bind situation er kendetegnet ved modsatrettede budskaber, dvs. modsatrettede krav, som det samtidig ikke er muligt at undlade at opfylde (Gudriksen 2007). I forhold til ikke-arbejdsmarkedsparate kontanthjælpsmodtagere kan man sige, at de anbringes i en situation (kontekst), hvor arbejde anses for målet og "vejen til det gode liv", og hvor dette mål samtidig overskygger alt andet. Når kontanthjælpsmodta-

gerne ikke får arbejde, fordi deres kompetencer ikke efterspørges på arbejdsmarkedet, placeres de i en uløselig situation, samtidig med at uløseligheden ikke anerkendes, fordi ingen (ofte heller ikke den ledige selv) er uenige i målet om arbejdsmarkedstilknytning. I realiteten er der tale om flere modsatrettede budskaber, som ikke kan anfægtes af den enkelte, og som ikke gøres eksplicitte, og som ikke kan løses på det individuelle niveau. I beskæftigelsespolitikken og i den offentlige diskurs er budskabet ”du kan arbejde” og ”du skal ville arbejde”, mens det fra arbejdsmarkedet lyder ”du kan ikke arbejde”. At befinde sig i en sådan double-bind situation betegnes som ekstremt psykisk belastende (Bateson 2000 og Gudiksen 2007). Derudover skal det i forbindelse med den ændrede retorik og øgede betoning af ”den direkte vej til arbejdsmarkedet” nævnes, at dette også indebærer, at sociale problematikker bliver mere ”tavse”. Der bliver ikke rigtig plads til at diskutere sociale problemer inden for diskursen, så længe de ikke opfattes som afgørende barrierer for, om man kommer i arbejde eller ej. Dertil kommer, at fokus på sociale problemer i sagsbehandlingen i en vis udstrækning opfattes som ”bagstræberiske” og som et udtryk for en ”forældet tankegang” i det offentlige system. Risikoen kan være, at sociale problemer bliver mindre synlige, og at der bliver mindre plads til at diskutere og løse sociale problematikker i det sociale system.

Fra ”arbejde” til ”beskæftigelse” – hvad betyder det?

Som Hviid (2004) opsummerer det i citatet, som indleder kapitlet, er ”arbejdssamfundet” nok det mest rammende begreb for nutidens samfund, også selvom der ikke er tale om en sammenhængende diskurs eller fælles betydning. Inden for moderne arbejdslivsforskning har man hektisk debatteret arbejdets stigende betydning for blandt andet identitet og ”det andet liv” (Hochschild 1997; Du Gay 1996; Sennett 1998). Arbejde optager ikke kun en stigende del af vores tid, men ser samtidig også ud til at ”brede” sig betydningsmæssigt. Den amerikanske forsker Arlie Hochschild taler om, hvordan betydningen af arbejdet svulmer op og bliver sjovere og mere givende end hjem og familie, som omvendt bliver mere og mere ”drænet” og fremtræder som hårdt arbejde fyldt med pligter (Hochschild 1997). Sociologerne Du Gay (1996) og Sennett (1998) taler om, hvordan vi identitetsmæssigt knyttes sammen med vores arbejde, i en sådan grad at vi vanskeligt kan eksistere uden, ikke bare økonomisk, men også socialt og personligt. Der er således ingen tvivl om, at arbejdet får stigende betydning både økonomisk, socialt og identitetsmæssigt. Pointen i forhold til beskæftigelsespolitikken er imidlertid, at ”arbejde” betydningsmæssigt udelukkende udvider sig for dem, der er på arbejdsmarkedet. Der udbydes sygeforsikringer, velfærdspolitikker, sund-

hedsordninger og psykologhjælp på den enkelte arbejdsplads, og der udvikles et tæt forhold mellem virksomhedernes værdier og medarbejdernes individuelle livsprojekter. Man ser således et skred i retning af stærkere bånd mellem individuelle medarbejdere og virksomheder. Arbejdet fylder mere for den enkelte, men det er ikke ”et hvilket som helst arbejde”, men et bestemt arbejde og tilknytningen til én bestemt arbejdsplads.

Inden for beskæftigelsespolitikken, og det vil altså sige over for dem, der er afhængige af offentlige ydelser, og som netop ikke har et arbejde, kan man nærmest tale om den modsatte udvikling. Her bruges betegnelsen ”job” i stigende grad i stedet for ordet ”arbejde”. Her er ”ethvert job et godt job”, og der er sket et klart betydningsmæssigt skred fra ”arbejde” til ”job” eller ”beskæftigelse”. Dette indebærer en ”slankning” af arbejdsbegrebet og de forestillinger, der knytter sig til det. Der henvises således ikke til ”det samme”, når der tales ”job” inden for beskæftigelsespolitikken, som når der tales om krav og forventninger til ”arbejde” på arbejdsmarkedet. Dermed er arbejdsbegrebet inden for beskæftigelsespolitikken kommet ”ud af trit” med de krav, der stilles på arbejdsmarkedet vedrørende personlig og identitetsmæssig ”investering” i arbejdet, ”arbejde” som betydningskabende for den enkelte og ”det rette match” mellem virksomhedskultur og individuelle værdier. Arbejdsbegrebet inden for beskæftigelsespolitikken har således været udsat for begrebsmæssig inflation, og det arbejdsbegreb, der anvendes inden for det offentlige system, er forskelligt fra resten af samfundet.

Fra ”beskæftigelse” til ”selvforsørgelse” – på vej mod endnu et skift

Ud over skiftet fra ”arbejde” til ”beskæftigelse” er der imidlertid ved at ske endnu et skift i arbejdsbegrebet, sådan som det anvendes over for socialt udsatte grupper i kontanthjælpssystemet. ”Selvforsørgelse” begynder at stå sammen med eller i stedet for ”beskæftigelse”.

”... Det korte af det lange er, at reglen virker. Kravet om 300 timers arbejde har betydet, at en stor gruppe enten har fået job eller nu selv betaler for at gå hjemme. For gå hjemme må man gerne – bare ikke på det offentliges regning. Med retten til kontanthjælp følger pligten til at stå til rådighed for arbejdsmarkedet.” (Hjort Frederiksen, Tale til socialchefernes årsmøde 2008).

I forbindelse med undersøgelsen af 300-timers reglen (Bjerregaard Bach 2008a) er beskæftigelsesministerens succeskriterium således ikke alene, hvor mange af de familier, som har fået frataget den ene kontanthjælp, der efterfølgende er kommet i arbejde. Reglen virker i ligeså høj grad, ved at en stor gruppe ”.. selv betaler for at gå hjemme”. Samtidig skal det bemærkes, at det af selve rapporten fremgår, at 66% af dem, som således er blevet hjemmegående uden ret til kontanthjælp, ønsker at arbejde. (Bjerregaard Bach

2008b: 13). Det er ikke hensigten her at komme ind på de velfærdsmæssige konsekvenser af disse politikker. Derimod skal det bemærkes, at der er tale om et ganske betydeligt betydningsmæssigt skift i beskæftigelsespolitikken med denne udmelding. Den samme ændring i retorikken ses i reformen ”ny chance til alle”, hvor målet også her har rykket sig fra ”arbejde” til ”selvforsørgelse”. Således følgende citat fra Arbejdsmarkedsstyrelsens hjemmeside om ”Ny chance til alle”:

”Der er opstillet ganske håndfaste mål for indsatsen. Kommunerne skal i gennemsnit aktivere de passive kontant- og starthjælpsmodtagere fire gange mere end i dag. De passive skal via indsatsen blive dobbelt så selvforsørgende som hidtil og dobbelt så mange skal have et job eller en ordinær uddannelse...” (Arbejdsmarkedsstyrelsen 2006).

”Selvforsørgelse” er således også blevet en del af målet med beskæftigelsespolitikken. Samtidig er det interessant at bemærke, at målet om selvforsørgelse i begge eksempler adskilles fra beskæftigelse. Dvs. den del af målet, som handler om selvforsørgelse, tænkes ikke som beskæftigelse. Ifølge Bjerregaard Bach (2008a) har de kontanthjælpsmodtagere, som har mistet den ene ægtefælles kontanthjælp som følge af 300-timers reglen, forholdsvis store økonomiske problemer. Over halvdelen har lånt penge af familie og venner eller har ikke betalt husleje og andre regninger. Man kan således overveje, om begrebet ”selvforsørgelse” betydningsmæssigt indfanger den situation, som disse mennesker befinder sig i, idet der ikke nødvendigvis er tale om forsørgelse.

Konklusion

”Arbejde” er ikke bare arbejde, men et begreb der indholdsmæssigt skifter betydning, alt efter om der er tale om ikke-arbejdsmarkedsparate kontanthjælpsmodtagere i beskæftigelsespolitikken, eller om der er tale om arbejdsmarkedsparate ansatte på arbejdsmarkedet. ”Arbejde” er betydningsmæssigt ikke det samme som ”beskæftigelse”, som heller ikke er det samme som ”selvforsørgelse”. Jeg har her givet eksempler på, hvordan arbejdsbegrebet i beskæftigelsespolitikken har fået en gradvist smallere betydning. Pointen med denne gennemgang er også at vise, at mens ”arbejde” i det øvrige samfund har fået en stigende ikke bare økonomisk, men også social og identitetsmæssig betydning, ser vi den modsatte tendens i den betydning, der lægges i arbejdsbegrebet inden for beskæftigelsespolitikken. Sådanne kontekstuelle forskelle i betydningen af ”arbejde” kan også have sociale konsekvenser, idet en række af de krav og forventninger, der ”naturligt” forbindes med ”arbejde” og ”arbejdsplads” af almindelige arbejdsmarkedsdeltagere, ikke gælder for socialt udsatte grupper af ledige.

At man i det offentlige system søger at fokusere på menneskelige ressourcer og udviklingspotentiale burde være en god nyhed for socialt udsatte grupper i samfundet. Der er imidlertid flere forhold, som er med til at modificere begejstringen i den udvikling, som er sket inden for beskæftigelsespolitikken og den aktive socialpolitik. Det mest indlysende er, at der ikke tages tilstrækkeligt højde for, at der fortsat er stor afstand mellem de kompetencer, som en stor gruppe af socialt udsatte kontanthjælpsmodtagere har, og de kompetencer, som arbejdsmarkedet efterspørger. På trods af flere års højkonjunktur og meget gunstige forhold på arbejdsmarkedet er det ikke blevet umiddelbart synligt, hvor på arbejdsmarkedet der er plads til de mest socialt udsatte.

Det kan dermed diskuteres, hvad der sker med denne gruppe i et velfærds-system, som i stigende grad betoner arbejdsmarkedsdeltagelse og evnerne til at bidrage på arbejdsmarkedet både som et samfundsmæssigt mål, som adgangsgivende til offentlig forsørgelse (fx 300 timers reglen) og som en forudsætning for social inklusion. Dertil kommer, at det også kan diskuteres, i hvilken udstrækning ”selvforsørgelse” som succeskriterium for beskæftigelsespolitikken reelt forstås som deltagelse på arbejdsmarkedet, eller om indholdet stiltiende er ved at flytte sig fra at henvise til arbejdsmarkedsintegration (og social integration) til at betyde ”udmeldelse af kontanthjælpssystemet”?

Litteratur

Andersen, S. (2006): *Kommunal beskæftigelses succes*. København: AKF

Arbejdsmarkedsstyrelsen (2006): ”Ny chance til alle”, Arbejdsmarkedsstyrelsens hjemmeside: <http://www.nychance.dk/sw159.asp>

Arbejderbevægelsens Erhvervsråd (2008): ”Ny chance til alle” kom ikke i mål, Arbejderbevægelsens Erhvervsråd, Jes Vilhelmsen.

Bateson, Gregory (2000): *Steps to Ecology of Mind*, Chicago, University of Chicago Press.

Bjerregaard Bach, H. & Boll, J. (2003): *De svageste kontanthjælpsmodtagere. Barrierer for beskæftigelse*, København, SFI, 03:27.

Bjerregaard Bach, H. (2008a): *300-timers reglen. Betydningen af 300-timers reglen for gifte kontanthjælpsmodtagere*, København:SFI, 08:17.

Bjerregaard Bach, H. (2008b): ”Nogle finder arbejde – andre bliver hjemmegående”, i *Social Forskning* 2008:3.

Bolvig, I., Jensen, P., & Rosholm, M. (2001): ”Effekter af aktiveringsindsatsen i Århus kommune”. Århus Nationaløkonomisk Institut, Handelshøjskolen i Århus, CLS rapport.

Bredgaard, T. (2005): ”Virksomhederne i arbejdsmarkedspolitikken”, i *Tidsskrift for Arbejdsliv*, 7. årg. nr. 2. s. 38-58.

Carstens, A. (1998): *Aktivering, klientsamtaler og socialpolitik*. København: Hans Reitzels Forlag.

Caswell, D. (2005): *Handlemuligheder i socialt arbejde – et casestudie om kommunal frontlinjepraktis på beskæftigelsesområdet. Ph.d.-afhandling*. Roskilde Universitetscenter og AKF.

Damgaard, B., Hohnen, P. & Madsen, M. (2005): *Fokus på job? En analyse af kontaktførelsessamtaler i AF, kommuner og hos andre aktører*, København: SFI, 05:12.

du Gay, P. (1996): *Consumption and Identity at Work*, London: Sage.

Fleere i arbejde reformen (2002): Handlingsplan Beskæftigelsesministeriet, september 2002, <http://www.bm.dk/sw11568.asp>

Graversen, B., & Tinggaard, K. (2005), *Loft over ydelser. Evaluering af loftet over ydelser til kontanthjælpsmodtagere*, København: SFI, 05:04.

Graversen B., og Weise, H. (2001): ”Effekter af aktiveringsindsatsen over for kontanthjælpsmodtagere”, København: SFI, arbejdsrapport 2:2001.

Gudriksen, J. (2007): ”Moderne ledelse som double-bind kommunikation”, *Tidsskrift for Arbejdsliv*, nr 2, p. 67-79.

Hammen, I., Sagsbehandlingskompetencer – en antropologisk undersøgelse af danske sagsbehandleres arbejde med arbejdsevnetoden, www.socialrdg.dk/arbejdsevne

Hansen, H., Juul, M. & Jakobsen, J. (2005): Uddannelse og tilskudsjob – prioritering på et fejlagtigt grundlag?, *Tidsskrift for Arbejdsliv* 7. årg. nr. 2, s. 27-38.

Hjort Frederiksen, C. (2003): Tale til socialchefernes årsmøde, www.bm.dk

Hjort Frederiksen, C. (2008): Tale til socialchefernes årsmøde, www.bm.dk

Hviid Jacobsen, M. (2004): ”Arbejdssamfundets uhellige alliance om det helleglige arbejde”, i *Dansk Sociologi*, nr 3/15, s. 90-99.

Hochschild, A., (1997): *The Time Bind. When work becomes home and home becomes work*, New York, Metropolitan Books.

Hohnen, Pernille (2000): Fleksjob. En vej til et rummeligere arbejdsmarked? København: Socialforskningsinstituttet 00:18.

Hohnen, P., Mortensøn, M.D. & Klitgaard, C. (2007): *Den korteste vej til arbejdsmarkedet. En kvalitativ undersøgelse af indsatsen overfor ikke-arbejdsmarkedspare ledige*, København: SFI, 07:12.

Hohnen, Pernille (2004): Experiences of Participation Citizenship, *European Journal of Social Security*, vol 6 no. 3.

Hohnen, P. (2006): “Consumers without money. A qualitative analysis of consumption patterns and new forms of citizenship among low-income families in Scandinavian welfare societies”, in Glendinning C. and Kemp, P. (eds.) *Cash and Care, Understanding the Evidence Base for Policy and Practice*, Policy Press.

Janoski, T. (1998): *Citizenship and Civil Society. A Framework of Rights and Obligations in Liberal, Traditional, and Social Democratic Regimes*, Cambridge: Cambridge University Press.

Johansson, H. & Hvinden, B., (2007): *Citizenship in the Nordic Welfare States*, London: Routledge.

Järvinen M; Larsen, J.E. & Mortensen, N. (red.) (2002): *Det magtfulde møde mellem system og klient*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.

Järvinen, M. & Mik-Meyer, N. (red.) (2003): *At skabe en klient. Institutionelle identiteter i socialt arbejde*. København: Hans Reitzels Forlag.

Jørgensen, H., (2008): ”Fra arbejdsmarkedspolitik til beskæftigelsespolitik – kosmetiske eller indholdsmæssige forskelle”? I *Tidsskrift for Arbejdsliv*, 10. årg. nr. 3, s. 8-24.

Kold, V., Larsen, A., Larsen, F og Lind, J. (2005): ”Flere i arbejde – status og udfordringer”, i *Tidsskrift for Arbejdsliv*, 7. årg. nr. 2, s. 5-8.

Kvist, J. (2002): ”Changing Rights and Obligations in Unemployment Insurance”, in Sigg, R. and Behrendt, C. (eds.) *Social Security in the Global Village*, London: Transaction Publishers.

Lind, J., & Horneman Møller, I. (2001): ”Arbejdsmarkedspolitikken og aktivering af de arbejdsløse”, *Tidsskrift for Arbejdsliv*, vol. 3, nr. 1, s. 11-27.

Madsen, M., Filges, T., Hohnen, P., Jensen, S. & Nærvig Petersen, K., (2007): *Vil de gerne have et arbejde? En undersøgelse af arbejdsmarkedsmotivation og fleksibilitet hos arbejdsmarkedssparate ledige*, København: SFI, 07:07.

Mik-Meyer, N., (1999): *Kærlighed og opdragelse i socialaktiveringen*, København, Gyldendal.

Rosdahl, A., og Nærvig Petersen, K. (2006): *Modtagere af kontanthjælp. En literaturoversigt om kontanthjælpsmodtagere og den offentlige indsats for at hjælpe dem* København: Socialforskningsinstituttet 06:30

Rosdahl, A. (2007): ”Et Essay om SFI og sagsbehandlerne”, i Lehman Nielsen V., og Ploug, N. (red.) *Når politik bliver til virkelighed*, København: SFI 07:23.

Rosdahl, A. (2008): ”De ledige og langtidsledige” netpublikation: SFIs 50 års jubilæum, www.sfi.sw61408.asp

Sennett, R. *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*, New York: W.W.Norton 1998.

Shore, C. & Wright, S. (1997): *Anthropology of Policy. Critical Perspectives on governance and power*, London & New York: Routledge.

Shore, C. & Wright, S. (2000): ”Coercive accountability. The rise of audit culture in higher education”, in Strathern, M. (ed.), *Audit Cultures. Anthro-*

pological studies in accountability, ethics and the academy, London and New York: Routledge, pp.57–89.

Socialrådgiveren (2006): ”Et tungt og klodset redskab”, *Socialrådgiveren*, nr 15.

Stiggaard, M., Sørensen, M., Winter, S., Friisberg, N. & Henriksen A. (2006): *Kommunernes beskæftigelsesindsats*. København: SFI 06:28.

Tanggaard Andersen, P., Bredgaard, T., Damgaard, B. & Larsen, T. (2008): ”Dansk Beskæftigelsespolitik i det nye årtusinde – kontinuitet og forandring”, i *Tidsskrift for Arbejdsliv*, nr. 3, pp. 5-7.

Torring, J. (2004): *Det stille sporskifte i velfærdsstaten. En diskursteoretisk beslutningsprocesanalyse*, Århus: Århus Universitetsforlag.

Turner, Bryan, (1990): ”Outline of a Theory of Citizenship,” *Sociology*, 24, pp. 189–217.

Winter, S. (2002): *Explaining Street-Level Bureaucratic Behavior in Social and Regulatory Policies. Paper prepared for the Annual Meeting of the American Political Science Association in Boston, 29 August – 1 September 2002*. Danish National Institute of Social Research.

Winter, S., (2004): ”Bestemmes kommunernes indsats over for borgere af politikerne eller sagsbehandlerne? Det kommunale råderum, kvalitet, effektivitet og forskellighed i velfærdsydelserne”. *Social Forskning*, Temanummer 2004. København: SFI.

8. Socialt udsatte og fattigdom

Af Finn Kenneth Hansen, økonom og forskningsleder.

Ulighed - fortsat grundlæggende forskelle

De forandringsprocesser det danske samfund har gennemgået, i lighed med andre europæiske lande vi normalt sammenligner os med, har ikke udryddet de grundlæggende forskelle, der eksisterer og kendetegner samfund baseret på de frie markedskræfter. Der er stadig indkomstforskelle, uddannelsesforskelle, forskelle i sundhed, boligforhold og forskelle i den politiske deltagelse. Ulighed er stadig en væsentlig bestanddel af det danske samfund.

De seneste 10-15 år har tendensen været, at der på væsentlige områder er tale om øgede forskelle. Det gælder indkomst, uddannelse og sundhed, hvor vi ser, at de sociale uligheder vokser.

Selv om indkomstuligheden i Danmark er mindre end i andre lande, er indkomstulighederne i lighed med det overvejende flertal af OECD-landene blevet forøget. Indkomstuligheden var større i de fleste OECD-lande i midten af 2000'erne end i midten af 1990'erne, og i de seneste fem år har der været en stigende indkomstulighed i to tredjedele af OECD-landene (OECD, 2008). I dansk sammenhæng er der tale om et brud med tidligere tiders udvikling. Hvor indkomstuligheden har været faldende eller uændret, har uligheden i de disponible indkomster (indkomsten efter skat) været stigende siden midten af 1990'erne (Hansen, F.K., 2009).

Ulighederne slår også igennem på uddannelsesområdet. Selv om flere nu får en uddannelse, er de sociale forskelle markante og er blevet uddybet. Der sker en forsat opsplitning via skolesystemet, og der er stadig en stor "rest-gruppe", kendetegnet ved store sociale forskelle.

På sundhedsområdet er ulighederne større end i andre lande, vi normalt sammenligner os med, og ulighederne er blevet forøget. Uanset om man ser på den sociale ulighed ud fra uddannelse, socioøkonomisk status eller indkomst, viser det sig, at der er store forskelle i sygelighed og dødelighed – fx på den måde at personer med de højeste indkomster eller uddannelser er sundere end henholdsvis personer med de laveste indkomster eller ingen uddannelse. De samme forskelle er tydelige, når vi ser på folks dødelighed. Sundhedsfaktorer som lungekræft, depression, alkoholisme, hjertesygdom og stofmisbrug er sygdomme, som giver forklaringen på en meget stor del af den sociale ulighed i sygdomsbyrden (Diderichsen, 2007).

Et centralt og positivt træk i den økonomiske udvikling de seneste år er, at beskæftigelsen er steget, og arbejdsløsheden har været markant faldende

- fortrinsvis på grund af et stigende antal job. Ledigheden er faldet for alle grupper, både unge og gamle – mænd og kvinder – etniske danskere og indvandrere/efterkommere. De gode økonomiske konjunkturer i samfundet og de gode udsigter på arbejdsmarkedet har imidlertid ikke reduceret forskellige typer af sociale problemer.

Bagsiden af den økonomiske vækst og konkurrencen på arbejdsmarkedet er tilsyneladende, at flere bliver syge og nedslidte. Flere og flere går ned med stress eller bliver udbrændte. De psykiske problemer vokser og er fx den hyppigste årsag til førtidspension. Inden for de sidste ti år har tendensen været, at en stigende del er på offentlig forsørgelse grundet helbreds-mæssige forhold i form af en stigende andel på sygedagpenge, førtidspension, fleksjob, ledighedsydelse og kontanthjælp (Social Årsrapport, 2006).

Ændringer i ulighedsbilledet

De økonomiske, sundhedsmæssige og uddannelsesmæssige uligheder afspejler, at forskellige befolkningsgrupper har forskellige livspositioner. Meget forskning peger på, at der er en sammenhæng mellem positionerne, men ikke nødvendigvis en automatisk sammenhæng. Ulighedsbilledet var tidligere karakteriseret ved, at nogle grupper lå godt på nogle områder, men knap så godt på andre.

Der har imidlertid været tale om store ændringer i dette ulighedsbillede. Med den øgede velstand er en andel i de erhvervsaktive aldersgrupper blevet marginaliseret og udstødt fra det, som i dag synes at være de væsentligste velfærdsværdier, nemlig deltagelse i arbejdslivet og hvad deraf følger af status og anerkendelse. De indtager også de dårligste positioner på nogle af de vigtigste livsområder som indkomst, sundhed, uddannelse, bolig og politisk deltagelse.

Kombinationen af dårlige livspositioner kan ofte karakteriseres ved en række ”onde cirkler”, som skaber risiko for en fastholdelse i dårlige livspositioner og forringede livschancer. Det gælder fx personer og børnefamilier, som bor i boligområder med massive sociale problemer, som er uden arbejde eller har dårligt helbred. Det gælder personer med manglende netværk og lav uddannelse, og det gælder personer uden arbejde og med misbrugsproblemer.

På det samfundsmæssige plan øger det risikoen for en udvikling, hvor de dårligt stillede mister deres sociale og værdimæssige tilhørsforhold til det øvrige samfund og derved svækker samfundets sammenhængskraft.

De dårligst stillede i samfundet - begrebsafklaring

Der er imidlertid langt fra enighed om, hvem der er de dårligst stillede i samfundet. Er det de arbejdsløse, de syge, de ældre, dem med lave indkomster

eller borgere med problemer som hjemløshed, sindslidelser eller misbrugsproblemer.

I velfærdsdebatten anvendes mange forskellige synsvinkler og kategoriseringer for, hvem der er dårligt stillede. Ud fra en økonomisk vinkel er de dårligt stillede dem med lave indkomster, fordi de ikke har de samme forbrugsmuligheder som andre. Ud fra en deltagelsessynsvinkel er det de arbejdsløse og de syge, der er dårligt stillede, fordi de ikke kan deltage i samfundslivet og på arbejdsmarkedet som andre.

Ud fra en selvforsørgelsessynsvinkel er det personer og familier på indkomstoverførsler, som er dårligt stillede, fordi de ikke kan forsørge sig selv. Ud fra en snæver socialpolitisk synsvinkel definerer Velfærdsministeriet socialt udsatte med problemer som hjemløshed, sindslidelser og misbrugsproblemer som dårligt stillede, fordi de ikke kan forsørge sig selv og ej heller sørge for sig selv.

Synsvinkler hvor de dårligt stillede afgrænses ud fra såvel relative betragtninger som mere konkrete objektive forhold, men hvor de dårligt stillede afgrænses i forhold til enkeltstående indikatorer. Ændringerne i ulighedsbilledet peger imidlertid entydigt på, at dårligt stillede ikke kun er dårligt stillede på en dimension, men på flere dimensioner samtidigt.

Velfærdskommissionen har i rapporten ”Fremtidens velfærd kommer ikke af sig selv” en gennemgang af forskellige synsvinkler på, hvad der opfattes som svage grupper. Velfærdskommissionen tager ikke stilling til de forskellige afgrænsninger af svage grupper, og konkluderer at ”et led i debatten om velfærdssamfundets funktioner og dets fremtidige finansiering bør være spørgsmålet om, hvem der er de svageste stillede i samfundet, og hvordan velfærdssamfundet tager bedst muligt hånd om disse mennesker” (Velfærdskommissionen, 2004)

Hvem er de dårligt stillede?

Selvforsørgelse er en rodfæstet værdi og et grundprincip i den danske kultur og tradition. Det gælder for alle, at de godt vil kunne forsørge sig selv og kunne deltage i lokalsamfundet og i samfundslivet - og have et meningsfyldt hverdagsliv med relationer til andre, udfordringer og anstrengelser, gode som svære stunder, men hvor livet er værd at leve.

Selv om velfærdssamfundet er udbygget med forsørgelsesydelser, serviceydelser, mulighederne for råd og vejledning osv., så er der personer, som er afskåret fra mulighederne for selvforsørgelse og at have et acceptabelt hverdagsliv, og personer for hvem dette er vanskeligere end for andre. De udsatte i dag er dem, der ikke har mulighed for at forsørge sig selv og mulighed for at begå sig i samfundet.

De dårligst stillede kan karakteriseres som personer/familier, som har:

vanskeligheder med selvforsørgelse, enten fordi de

- er nedslidt efter mange års hårdt arbejde
- er fyret og har mistet arbejde
- har ringe arbejdsmæssige kvalifikationer
- har problemer med tilknytning pga. sygdom/dårligt helbred
- har problemer i overgang fra skole til arbejdsliv

sociale problemer som

- gentagne nederlag
- sociale belastninger i familielivet, fx. skilsmisse
- dårlige opvækstvilkår, fx manglende voksenkontakt, manglende omsorg, misbrug i hjemmet

en manglende støtte og hjælp i den offentlige indsats

- de får ikke den hjælp, der skal til for at bringe dem ud af deres socialt belastede situation og give dem et meningsfuldt hverdagsliv.
- den sociale indsats er ikke prioriteret og tilrettelagt til at kunne afhjælpe deres sociale problemer.

Fælles for de dårligst stillede er, at de uforskyldt har vanskeligheder med at begå sig i lokalsamfundet og ud over manglende selvforsørgelse ofte har flere sociale problemer. De er mere end andre i kontakt med flere offentlige myndigheder, fx skattevæsenet, de sociale myndigheder, social- og sundhedsforvaltningerne.

Der er ingen officielle afgrænsninger af, hvem der er de dårligst stillede. De mest brugte begreber i den socialpolitiske debat synes i de seneste år at være begreberne socialt udsatte og fattige. I det følgende vil vi se nærmere på, hvad det vil sige at være socialt udsat og fattig i en dansk sammenhæng.

Socialt udstødte – socialt udsatte

De socialt udsatte grupper kom på den politiske og forskningsmæssige dagsorden sidst i 1980'erne under betegnelsen udstødte og sårbare grupper. Baggrunden var et skift i den europæiske debat fra "fattigdom" til "udstødning", som på den ene side kunne tolkes politisk og på den anden side hang sammen med ændringerne i velfærdssamfundene og en erkendelse af, at de sociale problemer ikke kun drejer sig om materiel armod, men i lige så høj grad om livskvalitetsproblemer i videre forstand, ikke mindst mangel på sociale tilhørsforhold, sociale netværk og deltagelse i fællesskaber.

I Danmark kunne man iagttage samme skifte i sprogbrug. I 1987 kom Socialforskningsinstituttet med rapporten "De fattigste i Danmark", hvor de fattige blev beskrevet ud fra to forskellige træk (Hansen F.K., 1987):

- Dem med de absolutte fattigdomstræk omfattende ”personer, som næsten intet ejer af materielle goder, som hyppigt er hjemløse, som lider af alvorlige psykiske lidelser og fysisk er nedbrudt af et længerevarende misbrug. Der er tale om personer og familier i dyb social, økonomisk, menneskelig og kulturel nød, som har svært ved at tilvænne sig det almindelige liv.”
- Og dem med de relative fattigdomstræk omfattende ”personer, som er integreret i samfundet, men hvor den samfundsmæssige integration for en stor del er meget spinkel. De er ofte udstødt af arbejdsmarkedet og befinder sig i en livssituation præget af økonomisk og/eller social nød. Der er tale om økonomisk knaphed, som udelukker dem fra goder og aktiviteter, som der i almindelighed er enighed om, at alle skal kunne opnå i velstandssamfundet. De lever primært af offentlige ydelser, og en del er fastlåste i bistandssystemet” (Hansen F.K. 1987).

Kun et par år efter kom Socialforskningsinstituttet med rapporten ”Socialt udstødte” (Fridberg, 1992), hvor socialt udstødte og truede grupper blev defineret som personer, ”der mere end forbigående enten er ude af stand til **at forsørge sig selv** på en for samfundet eller den enkelte acceptabel måde eller er ude af stand til **at sørge for sig selv** på en for samfundet eller for den enkelte acceptabel måde.” (Fridberg, 1992).

Når Socialforskningsinstituttet ændrede terminologi var det for at ”fokusere på den sociale udstødning og problemerne med at få den enkelte til at finde en rimelig plads i samfundet og det sociale systems muligheder for at yde den særlige indsats, som synes påkrævet over for de socialt udstødte grupper.” (Fridberg, 1992).

I en sammenholdning af begreberne ”hører gruppen med absolutte fattigdomstræk til de socialt udstødte med et åbenlyst behov for en særlig indsats, mens gruppen med relative fattigdomstræk omfatter socialt truede personer, som befinder sig i en situation med risiko for egentlig social deroute/social udstødning.” (Fridberg, 1992).

Tidligere kommissionsformand for EU, Jaques Delors, der var en af de stærkeste fortalere for den sociale dimension og for tiltag for de dårligst stillede, skelnede i sin tale til det sociale EU-møde i København i 1993 mellem begreberne og sagde, at ”fremover vil vi fortsat skelne mellem fattigdom og social udstødning (eksklusion)” og fortsatte, ”selv om social udstødning (eksklusion) inkluderer (eller omfatter) fattigdom, dækker fattigdom ikke social udstødning (eksklusion).” Jacques Delors opfattede således social udstødning eller det at være socialt udstødt som et bredere og mere omfattende begreb end fattigdom eller det at være fattig. (Abrahamson & Hansen, 1996).

Set i dansk sammenhæng blev socialt udstødte imidlertid anvendt omkring de aller dårligst stillede grupper som fx hjemløse, misbrugere, sindslidende m.m. Til forskel fra Delors kan man således sige, at begrebet social udstødning i en dansk sammenhæng blev opfattet som et mere snævert begreb end

fattigdom. Og fra slutningen af 80'erne kan det konstateres, at der i Danmark både politisk og forskningsmæssigt er blevet sat fokus på de socialt udstødte i denne snævre betydning.

De socialt udsatte

I løbet af 90'erne ændres sprogbrugen igen, idet der sker et skifte fra socialt udstødte til socialt udsatte. Dette skyldes ikke mindst, at der fra en række af de undergrupper som indgik i afgrænsningen – bl.a. de sindslidende og deres organisationer – blev rejst kritik af begrebet, idet de ikke anså sig selv som udstødte af samfundet.

Ved indgangen til år 2000 er den mest anvendte betegnelse derfor de socialt udsatte. I Socialministeriets Socialpolitiske Redegørelse 2002 defineres de socialt udsatte som hjemløse, sindslidende, prostituerede, stofmisbrugere og alkoholmisbrugere, og det hedder, at der er fokus ”.. alene på personer med meget alvorlige sociale og helbredsmæssige problemer. De har behov for en massiv støtte fra det offentlige eller andre i forbindelse med bl.a. forebyggende indsats, behandling og særlig bostøtte for at kunne leve et tilfredsstillende liv”.

Det er fremført, at begrebet socialt udsatte er en samlebetegnelse for flere forskellige grupper, som hver er karakteriseret ved deres sociale problemer og således en upræcist afgrænset gruppe. Nogle er socialt udsatte på grund af deres hjemløseproblem, andre på grund af deres misbrugsproblemer. Men det er ikke alle misbrugere, der henregnes til gruppen. Sindslidende tæller med i gruppen, men alene de behandlingskrævende sindslidende. (Järvigen, 1999)

Det fremgår da også af Socialministeriets egne opgørelser af gruppen, at det er vanskeligt at sige noget præcist om gruppens omfang, også fordi der er sammenfald mellem grupperne – i hvilket omfang er det imidlertid ikke muligt at sige noget om.

Socialministeriet anslår, at gruppen af socialt udsatte skønsmæssigt omfatter: 14.000 stofmisbrugere, 25.000-50.000 personer med et så omfattende og ødelæggende alkoholmisbrug, at de har behov for behandlingstilbud, 11.000 personer som i løbet af et år er berørt af hjemløshed, 22.000 som har en behandlingskrævende sindslidelse og 5.000-7.000 prostituerede (Socialpolitisk Redegørelse 2002).

Der er tale om talstørrelser, som ikke er ændret væsentligt inden for en lang årrække. Dog har Sundhedsstyrelsen efterfølgende på baggrund af en anden definition og en opgørelse fra 2007 opgjort antallet af stofmisbrugere til 25.000 personer. Efterfølgende har der også været foretaget den første kortlægning af omfanget af hjemløshed i Danmark. Denne viste, at cirka 5.000

personer er hjemløse, når opgørelsen finder sted på et givet tidspunkt, men rapporten når fortsat frem til, at mellem 11.000 og 13.000 personer i løbet af et år i en kortere eller længere periode befinder sig i en hjemløshedssituation (Benjaminsen & Christensen, 2007).

Ved nedsættelsen af Rådet for Socialt Udsatte præciseres målgruppen til at være ovennævnte grupper samt ”flygtninge, indvandrere, grønlændere i Danmark, samt mennesker som på grund af andre alvorlige problemer, befinder sig i udkanten af det sociale fællesskab” (Rådet for Socialt Udsatte, 2003). I behovet for en mere bred og fælles definition definerer Rådet socialt udsatte som personer, som har mere end ét socialt problem. Ofte har de pågældende to eller flere problemer. Ud over ledighed er det ofte dårlig sundhedstilstand, sindslidelse, misbrug, gældsproblemer, fattigdom, kort uddannelse, dårlige danskundskaber m.v.

Socialt udsatte og fattigdom

I 2003 udkom Rådet for Socialt Udsatte med rapporten “Sociale ydelser set i et fattigdomsperspektiv”, som redegjorde for forskellige sociale ydelsers størrelse set i relation til forskellige fattigdomsgrænser. Rådet konkluderede, at for den målgruppe, som de varetager – benævnt de socialt udsatte, som omfatter ca. 75.000 personer – var der skønsmæssigt ca. 30.000 personer, som havde en “overordentlig sårbar økonomi, som dog uden at true eksistensen, afskærer disse fra at fastholde et normalt socialt netværk og deltage i samfundets almindelige liv”. (Rådet, 2003)

En anden rapport blev udsendt af Red Barnet om børn og fattigdom – “Børnefattigdom i danske kommuner 1984–2001”, som opgjorde omfanget af fattigdom blandt børn ud fra tre forskellige fattigdomskriterier.

De to rapporter gav anledning til en betydelig debat både i pressen og i Folketinget. Og daværende socialminister Henriette Kjær udtalte ”jeg er imidlertid ikke enig i den kritik, som Rådet rejser og finder, at den fokuserer alt for kraftigt og unuanceret på økonomiske forhold. Desuden er der store problemer med de opgørelsesmetoder, som blev anvendt i rapporten”.

Begge rapporter konkluderede uafhængigt af hinanden, at der var personer, familier og børn, som på grund af dårlig økonomi ikke havde råd til socialt samvær, fritidsinteresser og at deltage i samfundets almindelige liv. Til forskel fra de seneste års flagrende diskussion af “nyfattigdom” pegede begge rapporter på den dårlige økonomi som årsag til, at personer og familier havde svært ved at få tingene til at løbe rundt.

Rådet for Socialt Udsatte og Red Barnet efterlyste en diskussion af fattigdom og pegede på nødvendigheden af en politisk fastlæggelse af en officiel

fattigdomsgrænse i Danmark. En grænse som også indeholdt plads til sociale aktiviteter og fritidsinteresser.

Regeringsrapport om fattigdom

Statsministeren svarede, at debatten var præget af modstridende tal og oplysninger, og for at skabe et grundlag for en mere målrettet diskussion af de centrale spørgsmål ville han bede Finansministeriet om at gennemgå rapporterne og fremlægge det bedst mulige grundlag for en fortsat diskussion.

Dette grundlag blev offentliggjort i rapporten "Lavindkomstgruppen – mobilitet og sammensætning", juni 2004 – udarbejdet i et samarbejde mellem flere ministerier: Beskæftigelsesministeriet, Integrationsministeriet, Socialministeriet og Finansministeriet.

Rapporten henholder sig alene til opgørelser af personer og familier med lave indkomster. Lavindkomstgruppen omfatter dem, som i et givet år har en disponibel indkomst på mindre end 50 % af medianindkomsten for hele befolkningen eller, som noget nyt, 60 % af medianindkomsten for hele befolkningen. (Medianindkomsten er den indkomst (målt i kroner), som kan karakteriseres ved, at 50 % af befolkningen har indkomster, som er lavere, og 50 % har indkomster, som er højere end dette beløb.)

Efter denne definition havde *4,2 % af befolkningen i Danmark eller omkring 225.000 personer en årlig disponibel indkomst under 50 % af medianindkomsten i 2002* (svarende til at have en disponibel indkomst under 73.000 kr. pr. personenhed). Der er tale om *8,9 % af befolkningen eller godt 470.000 personer, som havde en disponibel indkomst under 60 % af medianindkomsten i 2002* (svarende til at have en disponibel indkomst under 88.400 kr. pr. personenhed).

Opgørelsen viste, at lavindkomstgruppen var domineret af gruppen af uddannelsessøgende, som udgjorde godt en tredjedel (34 %) i 2002. Selvstændige erhvervsdrivende udgjorde næsten 10 %, mens fuldt ledige m.fl. (herunder kontanthjælpsmodtagere) udgjorde godt 10% – alle grupper der er overrepræsenteret i forhold til deres andel af befolkningen.

Hovedbudskabet i rapporten – i relation til Rådets fremlagte tal for socialt udsatte som var fattige – var, at en stor del af de socialt udsatte (hjemløse, misbrugere og sindslidende) ikke befinder sig i gruppen med lave indkomster. *"I modsætning til, hvad der har været nævnt i flere referater af Rådets analyser, kan det således ikke sluttes, at 30.000 socialt udsatte er i lavindkomstgruppen med indkomster under medianindkomsten. Bedømt ud fra Rådets egne skøn er langt hovedparten af de socialt udsatte således ikke i lavindkomstgruppen"*. (Finansministeriet, 2004)

Og i relation til behovet for en fattigdomsgrænse pegede Regeringsrapporten på følgende konsekvens: *“Indførelsen af en officiel fattigdomsgrænse, som det har været foreslået blandt andet af Rådet for Socialt Udsatte, vil derfor ikke være et særligt anvendeligt redskab i forhold til at udpege persongrupper, som er socialt udsatte eller i risiko for at blive socialt udsatte. Personer med indtægter under en sådan grænse vil typisk ikke være socialt udsatte – eller i risiko for at blive socialt udsat – mens mange socialt udsatte (herunder førtidspensionister) kan have indkomster over grænsen”*. (Finansministeriet, 2004)

Har vi tilstrækkelig viden om fattigdomsproblematikken, og hvem der er de fattige?

Helt konkret kan man sige, at regeringsrapporten ikke forholdt sig til de fattigdomsproblemer, Rådet og Red Barnet fremlagde, og afviste dem ved en opgørelse af lavindkomstproblemer, hvor bl.a. studerende indgik. En sådan opgørelse betyder, at de studerende fylder op i bunden af indkomstfordelingen og ikke giver plads for dem med virkelige forsørgelsesproblemer. Både Det økonomiske Råd og Arbejderbevægelsens Erhvervsråd har senere i deres fattigdomsundersøgelser opereret med opgørelser, hvor der er set bort fra de studerende, og hvor det fremgår, at andelen af kontanthjælpsmodtagere er størst blandt de fattige.

Men det mere interessante ved debatten var, at den afslørede behovet for en afklaring af, hvad der skal forstås ved fattigdom i det danske samfund og behovet for tilfredsstillende opgørelsesmetoder. Der er ikke opbygget og etableret en egentlig fattigdomsforskning i Danmark, som i andre EU-lande, som har kunnet bidrage til en begrebsmæssig afklaring og kontinuerligt følge udviklingen og fortælle, hvor mange der er fattige, og om der bliver flere eller færre fattige. Vi er i stedet henvist til enkeltstående fattigdomsundersøgelser, som dukker op med mere eller mindre tilfældige mellemrum og skaber en offentlig debat om fattigdom. Det gælder fra fx SFI/Sociologisk institut (2004), Rådet for socialt udsatte (2003) eller Det økonomiske Råd (2006).

Opgørelser som primært er baseret på folks indkomster, og hvor fattige afgrænses som personer og familier med en disponibel indkomst *under 50 % eller 60 % af median-indkomsten*. Problemet med relative indkomstopgørelser er, at de alene siger noget om, at folk har lavere indkomster end andre, men ikke om de rent faktisk kan leve et acceptabelt liv for de lave indkomster. Kan man fx leve acceptabelt for den disponible indkomst, som svarer til 50 % - grænsen? I DØRs undersøgelse svarer grænsen til en månedlig disponibel indkomst på 6.500 kr. (2004) for en enlig, som skal dække boligudgift samt øvrige forbrugsudgifter, mad, tøj, personlig hygiejne og fritidsinteresser.

Samtidig er opgørelserne baseret på et enkelt år, hvilket betyder, at personer med tilfældig lav indkomst i det enkelte år indgår uden nødvendigvis at være økonomisk dårligt stillede. Det har betydet, at det er let at afvise disse indkomstopgørelser, som noget der er udtryk for fattigdom (Finansministeriet, 2004). Dertil kommer, at det at have lav indkomst et år ikke nødvendigvis skaber risiko for fattigdom. Et væsentligt træk ved fattigdomsforskningen er påpegnings af varigheden af knappe ressourcer som en helt afgørende faktor for fattigdom.

Fattigdom er det at have så få ressourcer, at man påtvunget bliver udelukket fra de mest elementære livsmønstre, vaner og aktiviteter i det land, man lever i. Man mangler de nødvendige ressourcer til fx at opnå den kost, deltage i aktiviteter og have de levekår, som er normale eller i det mindste vidt anerkendte i det samfund, som man hører til. Fattigdom er således ikke alene den uretfærdighed, der består i, at nogen har så meget mindre end andre trods at har, men at de har så få ressourcer, at de har vanskeligheder med at klare sig i det samfund, de lever i. Fattigdom er et socialt problem.

I Danmark eksisterer der ikke en officiel fattigdomsgrænse, eller en grænse for hvem der ikke kan klare sig i samfundet. Der er heller ikke udviklet en norm for, hvor meget den enkelte person eller familie som minimum skal have til rådighed til hverdagsforbrug, for at man kan have et acceptabelt levestandardniveau. Det betyder, at der til stadighed opstår tvivl om omfanget af personer, der har svært ved at klare sig i samfundet, og tvivl om hvorvidt antallet af personer og familier i denne situation falder eller stiger.

Samtidig er der uklarhed om de økonomiske vilkår for personer og familier, som er modtagere af offentlige indkomstoverførsler i længere tid og konsekvenserne af denne situation. De seneste års ændringer på kontanthjælpsområdet og indførelse af starthjælp og en introduktionsydelse på samme lave niveau har affødt en diskussion, om niveauet for disse ydelser sikrer en forsørgelse, som giver mulighed for et acceptabelt levestandardniveau.

Den ”nye” fattigdom

Der tales om den ”nye” fattigdom. Nogle taler om den i betydningen, at fattigdom ikke kun er økonomisk men også social og kulturel, andre i betydningen at det ikke kun drejer sig om materielle forhold, men i langt højere grad om manglende deltagelse i samfundet eller ligefrem en eksklusion fra samfundslivet.

I den sammenhæng kan det være vigtigt at skelne mellem fattigdom og andre sociale problemer. Det, at fattigdom er et socialt problem, betyder ikke, at alle sociale problemer er at betragte som fattigdom. Det at være arbejdsløs eller være kontanthjælpsmodtager er ikke det samme som at være fattig,

ligesom det at være fx alkoholiker eller narkoman ikke er det samme som at være fattig. Derimod kan det at være arbejdsløs i høj grad være årsag til, at man ikke kan klare sig i samfundet, ligesom det, at man ikke kan klare sig i samfundet, kan være årsag til afledte sociale problemer som fx misbrugsproblemer, ensomhed og manglende socialt netværk. Det er vigtigt at skelne mellem fænomener på den ene side og årsager og konsekvenser på den anden side.

Ser vi på de grupper, som ufrivilligt har svært ved at klare sig i dagens velfærdssamfund, kan man sige, at fattigdommen har mange ansigter.

Der er den form for fattigdom, som hænger sammen med lav indkomst og stor forsørgerbyrde. Den store forsørgerbyrde er udtryk for, at det økonomisk er svært at få pengene til at slå til. Det drejer sig om enlige mødre i arbejde på lav løn eller mere typisk den store del af de enlige mødre på offentlige ydelser, herunder kontanthjælp. Selv om der er stor forskel på enlige mødres økonomiske situation, er der en særlig høj andel af enlige mødre, som har det økonomisk svært, og hvor specielt børnene lider en række afsavn. Der er i dag ca. 20.000 enlige mødre, som længerevarende er modtagere af kontanthjælp (Social Årsrapport, 2007).

Det samme gælder parfamilier med børn, som er på kontanthjælp. De er blevet særligt hårdt ramt af regeringens forskellige kontanthjælpsindgreb for at få parfamilierne i arbejde. Der er i dag omkring 35.000 parfamilier med børn, som modtager kontanthjælp i mere end 6 måneder inden for det enkelte år. Det er familier, hvor der er stor risiko for, at børnene lider afsavn (Social Årsrapport, 2007).

Derudover er der enlige, som er fattige grundet mange år på offentlige ydelser, specielt kontanthjælp men også nogle på førtidspension. Der er tale om langvarigt arbejdsløse, som har en række sociale problemer, herunder misbrugsproblemer, og psykisk sårbare, som har svært ved at finde ud af livet samt enlige med svære helbreds- og sundhedsproblemer.

Set i et historisk perspektiv er det stort set de samme grupper, som er i risikogrupper for at havne blandt de fattige.

De nyeste tendenser i fattigdommen

Derimod kan man tale om nye tendenser i fattigdomsbilledet. Selv om flere udtrykker det synspunkt, at fattigdom i Danmark ikke har noget med økonomi at gøre, er de seneste års udvikling netop præget af og udtryk for en meget konkret økonomisk fattigdom. Ændringerne på kontanthjælpsområdet i retning af forsøg på adfærdsregulering gennem nedsættelse af ydelserne efter 6 måneder snarere end opfyldelse af familiers behov har betydet, at kontanthjælpen, som tidligere udgjorde et økonomisk sikkerhedsnet, i dag er

at betragte som et kludetæppe med indviklede regler og undtagelsesbestemmelser. Forringelsen af kontanthjælpsydelse og indførelsen af starthjælpsniveauet er udtryk for dette. (Rådet, 2007).

Den automatiske nedsættelse af ydelserne har været begrundet i incitamenter til at søge arbejde. Men incitamentene virker imidlertid kun på personer, der har mulighed for at søge arbejde, skriver DØR i deres fattigdomsrapport, og peger på følgende konsekvenser: *”Nogle af de fattige kan have så ringe kvalifikationer eller så dårligt helbred, at økonomiske incitamenter ikke har betydning for deres chance på arbejdsmarkedet. En ændring af ydelserne for personer, hvis beskæftigelseschancer ikke påvirkes af økonomiske incitamenter, vil derfor alene betyde en nedgang i deres indkomst, og for nogle grupper betyder det, at de kommer ned under fattigdomsgrænsen”* (DØR, 2006).

Andelen af kontanthjælpsmodtagere, som har en indkomst under 50 % af medianindkomsten, viser sig da også at være stigende de seneste år. Hvor det i 2001 var hver femte kontanthjælpsmodtager, er det i 2005 mere end hver fjerde. Andelen af fattige kontanthjælpsmodtagere steg især i 2003 og 2004 (tabel 1). Det skal blandt andet ses i sammenhæng med, at de økonomiske vilkår for kontanthjælpsmodtagerne blev væsentligt forringet, da kontanthjælpsloftet blev indført.

Tabel 1. Andelen af personer og familier med indkomst under 50 pct. af medianindkomsten blandt personer og familier med forskellig socioøkonomisk status procent.

	2001	2002	2003	2004	2005
Beskæftigelse	2,0	2,1	2,2	2,2	2,2
Arbejdsløs	6,7	7,0	7,2	8,8	9,7
Kontanthjælp	20,6	21,2	21,4	25,6	26,2
Revalidering	8,5	8,2	8,5	8,3	8,8
Førtidspension	1,1	1,1	1,2	1,3	1,4
Efterløn	0,6	0,6	0,5	0,6	0,6
Pension	0,7	0,8	0,8	0,8	0,9
I alt	3,1	3,3	3,4	3,7	3,7

Kilde: Arbejderbevægelsens Erhvervsråd, 2008

Amn: Studerende indgår ikke i beregningerne. Socioøkonomisk status er bestemt ud fra RAS statistikken: Arbejdsløse omfatter også arbejdsmarkedsparete kontanthjælpsmodtagere.

Vi har ikke nogen præcis viden om, hvor mange personer og familier som har været berørt af eller lever på lave ydelser – starthjælp eller introduktionsydelse, nedsat ungedydelse, nedsat hjælp eller ramt af kontanthjælpsloftet og 300 (450) timers reglen. Det samlede antal bliver ikke offentliggjort i de statistiske opgørelser. Der er opgørelser i statistikken angående starthjælp, introduktionsydelse og 300 timers reglen, men derimod er der ikke løbende opgørelser af, hvor mange der er på nedsat hjælp eller ramt af kontanthjælpsloftet. I rapporten ”Kulegravning af kontanthjælpsområdet”, angives nogle størrelser for, hvor mange som er på de lave ydelser i det enkelte år 2005 (Beskæftigelsesministeriet, 2006).

Der var i 2005 ca. 20.000 ægtepar, som fik nedsat hjælp pga. kontanthjælp i sammenhængende 6 måneder, og ca. 14.000 personer var i februar 2005 berørt af kontanthjælpsloftet, hvoraf 10.400 var samlevende/gifte. Af de 42.000 unge på ungesats var der ca. 13.000, som fik reduceret deres ydelse i 2005. Derudover var 3.300 på starthjælp og 4.400 på introduktionsydelse (Beskæftigelsesministeriet, 2006). *Der kan være tale om overlap mellem de forskellige lave ydelser, men opgørelserne viser, at mellem 40-50.000 personer/familier har været berørt af lave ydelser i 2005.*

Perspektivet på de socialt udsatte

Der er ingen tvivl om, at socialt udsatte blandt hjemløse, misbrugere og sindslidende er grupper med massive problemer – ikke kun forsørgelsesmæssigt, men også helbredsmæssigt – og ofte har særligt socialt belastede forhold (Statens Institut for Folkesundhed, 2008). Men de sociale problemstillinger, som afspejler velfærdssamfundet, omfatter en langt større gruppe af personer og familier. Det gælder særligt fx de langvarige kontanthjælpsmodtagere, såvel enlige som par med børn, som ud over en manglende selvforsørgelse har såvel økonomiske som sociale problemer.

Det er vigtigt at holde et specielt fokus på de socialt udsatte blandt hjemløse, misbrugere og sindslidende med henblik på at give dem vilkår, så de kan leve et acceptabelt hverdagsliv. Dette fokus har givet bedre boligvilkår og behandlingsmuligheder for mange hjemløse, misbrugere og sindslidende, men det har ikke rykket afgørende ved deres helbreds situation og selvforsørgelsesmuligheder og antallet af socialt udsatte. Det kan godt være, at der er personer og familier, der er sluppet ud af deres socialt udsatte situation, men der er også kommet flere til.

Der er tale om socialt udsatte, som på mange måder har træk, der altid har kendetegnet fattige. De har meget lidt materielt, og på mange måder er der tale om sårbare mennesker, som har svært ved at klare sig i samfundet. De har en sparsom eller ingen social kontakt med andre, nogle er hjemløse, andre

har svært ved at finde sig til rette i dårlige boliger. Konsekvenserne af deres situation er social ydmygelse, afmagt, øget risiko for sygdom og tidlig død.

På den ene side er de en provokation for velfærdssamfundet og vækker til debat ved deres synlige billede på traditionel fattigdom (på den måde fylder de meget), og på den anden side er de netop et produkt af velfærdssamfundet, idet de på mange måder udstødes af dette samfund.

Vi lever imidlertid i dag med en illusion om, at der er få socialt udsatte, fordi vi har valgt at afgrænse det alene til en gruppe af hjemløse, sindslidende og misbrugere. Der er tale om en langt større gruppe, som blandt andet omfatter en række børnefamilier. Hvis vi på længere sigt skal forbedre vilkårene og begrænse antallet af socialt udsatte, er det vigtigt at se på forholdene i et bredere perspektiv. I dag er der en meget opdelt tilgang til de socialt udsatte og en målgruppeorientering, som skygger for at tage fat om de økonomiske og sociale problemer, som er fælles for en bredere gruppe af socialt udsatte.

Fattigdomsproblematikken

Det samme er tilfældet, hvad angår fattigdomsproblematikken. Eksistensen af personer og familier som ikke kan klare sig, opfattes af flertallet af befolkningen og formodentlig også af alle politikere som en uacceptabel situation. På den anden side er der uklarhed og uenighed omkring, hvad der skal forstås ved fattigdomsproblemer. Der er på mange måder tale om en usynlig fattigdom – til forskel fra den synlige fattigdom, som vi møder i gadebilledet: hjemløse der lever på gaden eller på forsorghjem, eller fattige som tigger på gaden ved stationer eller andre offentlige steder. Den usynlige fattigdom omfatter den enlige mor med sit barn i et beskedent hjem, eller den almindelige kontanthjælpsfamilie med to børn som bor i en almenlyst lejlighed, som kun har til dagen og vejen, eller den typiske familie som søger om en julepakke hos de private hjælpeorganisationer for at kunne holde en ”almindelig” jul. Familier som uforskyldt og over en længere årrække har få økonomiske midler og af den grund må lide en række afsavn ikke kun i familierne, men specielt i forhold til børnene.

Der er en tvetydighed omkring fattigdomsproblemerne, fordi vi ikke vil se i øjnene, at de nedsatte kontanthjælpsydelse og den generelt øgede ulighed har ført til, at flere har oplevet økonomiske vanskeligheder med risiko for afsavn. Der er behov for en større politisk erkendelse af, at selv om vi lever i et velfærdssamfund, kan eksistensen af fattige forekomme. Dernæst er der behov for supplerende metoder til at indkredse omfanget af personer og familier, som har vanskeligt ved at klare sig i samfundet. En fattigdomsgrænse vil ikke afhjælpe problemstillingerne, men den vil kunne fortælle

os, om problemerne blive større eller mindre og dermed give grundlag for handling.

Sporskifte i socialpolitikken

Siden slutningen af 80'erne har der været tale om et sporskifte i social- og arbejdsmarkedspolitikken - fra hovedsageligt at være forsørgelsesorienteret til at være aktiveringsorienteret. Det kommer klart til udtryk i den aktivlinje, som har karakteriseret social- og arbejdsmarkedspolitikken, i et opgør med passivlinjen og med vægt på en aktiv arbejdsmarkedspolitik og betoning af rettigheder og pligter, som i den nyliberale fortolkning hedder "noget for noget".

Der er tale om en opsplitning af socialpolitikken og omdefinering af sociale problemer. Det har medført et skred i holdningen til sociale problemer - fra fokusering på samfundets rolle med hensyn til sociale problemers opståen og håndtering til i større grad at fokusere på den enkeltes ansvar for problemernes opståen og løsning.

Samtidig betyder opsplitningen af socialpolitikken, at helhedssynet i forhold til dårligst stillede personer og børnefamilier med sammensatte problemer er blevet svækket, og gør det endnu vanskeligere at bryde de sociale mønstre mellem generationer.

Der er derfor behov for en social- og omfordelingspolitik, som spiller sammen med en offensiv beskæftigelses- og uddannelsespolitik og samarbejder med sundhedspolitikken

Udfordringerne for velfærdssamfundet

Den ensidige fokus på beskæftigelsespolitikken og dens udformning med økonomiske incitamenter og kontrol synes at være begrundet mere i ideologi omkring adfærdspåvirkning og tilpasning til markedskræfterne end i egentlige problemer med hensyn til befolkningens ønsker om at komme i arbejde.

Utallige undersøgelser peger på, at der er mange, der gerne vil arbejde og står parate til at komme ind på arbejdsmarkedet. Spørgsmålet er, om der er tilstrækkeligt med arbejdspladser, og om arbejdskraften er tilstrækkeligt uddannet og har de kvalifikationer, som er nødvendige for at kunne klare sig i det mere globaliserede marked. I det fremtidige velfærdssamfund drejer det sig ikke så meget om tilskyndelse til arbejde, motivation og incitamenter til arbejde. Problemstillingen er snarere at takle og undgå de udstødnings- og udelukkelsesmekanismer, som har holdt, og som holder store grupper uden for arbejdsmarkedet, og som de seneste 20 år har været en medvirkende årsag til, at en stor del af de voksne i de erhvervsaktive aldersgrupper er på offentlig forsørgelse.

Det gælder for det første det stigende antal personer, som grundet sygdom og helbredsmæssige forhold er på offentligt forsørgelse – mange foranlediget af fysisk og psykisk nedslidning i jobbene og dårlige arbejdsmiljøforhold på arbejdsmarkedet. For det andet gælder det om at takle og undgå, at unge bliver tabt i overgangen fra ungdomsliv til voksenliv. Det vil sige at udvikle og øge antallet af uddannelsespladser, således at alle unge får en uddannelse og ikke bliver tabt i uddannelsessystemet og får et fodfæste på arbejdsmarkedet. For det tredje gælder det om at bryde en række ”onde cirkler”, som i dag virker som en barriere for integration.

Udfordringen for velfærdssamfundet er at mindske de mange forskellige former for udstødningsmekanismer. Det vil der være velfærd i – både for den enkelte og for samfundet.

Litteratur:

Arbejderbevægelsens Erhvervsråd. (2007): *Fordeling og levevilkår. 2007*

Arbejderbevægelsens Erhvervsråd. (2008): *Fordeling og levevilkår. 2008*

Benjaminsen, L. & Christensen, I. (2007): *Hjemløshed i Danmark 2007*. National kortlægning, SFI – Det nationale forskningscenter for velfærd. København 2007.

Beskæftigelsesministeriet. (2006): *Kulegravning af Kontanthjælpsområdet*.

Det økonomiske Råd. (2006): *Dansk Økonomi. Efterår 2006. Konjunktur-vurdering. Fattigdom i Danmark*.

Diderichsen, F. (2007): *Ulighed i Sundhed – en socialpolitisk udfordring*. Foredrag med powerpoint på NAP-konference om Social Beskyttelse og Inclusion d. 30.april 2007. CASA & Socialpolitisk forening, www.NAPincl.dk

Finansministeriet m.fl. (2004): *Lavindkomstgruppen – mobilitet og sammen-sætning*. Finansministeriet

Fridberg, T. (1992): *Socialt Udstødte*. Socialforskningsinstituttet

- Hansen, F.K. (2009): *Lige muligheder og indkomstulighed*. I N. Holtug & K. Lippert Rasmussen (red) *Lige muligheder for alle. Social arv, kultur og retfærdighed*. Nyt fra Samfundsvidenskaberne, 2009
- Hansen, F.K. (2008): *Fattigdom i Danmark*. I ”Den ny fattigdom – kan vi være det bekendt”. Susi og Peter Robinsohns Fond, 2008.
- Hansen, F.K. (2007): *At prioritere social lighed i velfærdssamfundet*. I *Det sociale Danmark – hvor er solidariteten?* Forlaget Sohn.
- Hansen, F.K. (2004): *Fattigdom og Social udstødning*. I Morten Ejernæs m.fl. *Sociologi og Socialt arbejde*. Danmarks Forvaltningshøjskole.
- Hansen, F.K. m.fl. (1987): *De fattigste i Danmark*. Socialforskningsinstituttet, publ. 166. København 1987
- Hansen, F.K. & Hansen, H. (2004): *”At eksistere eller at leve”. Fattigdom og lave indkomster i Danmark – hvordan måler man fattigdom*. CASA 2004
- Hansen, F.K. & Hansen, H. (2007): *Fattigdom og Social ulighed i sundhed – rapport om Den Danske Nationale Handlingsplan*. CASA.
- Järvigen, M. (2004): *Socialt udstødte*. I J.E. Larsen & I H. Møller *Socialpolitik*. Hans Reitzels Forlag
- Larsen, J.E. (2004): *Fattigdom og social eksklusion, Tendenser i Danmark over et kvart århundrede*. Socialforskningsinstituttet Rapport no. 04:27: København
- OECD- (2008): *Growing Unequal? Income distribution and poverty in OECD Countries*.
- Red Barnet og SFI. (2003): *Børnefattigdom i danske kommuner*.
- Ringen, S. (1988): *Direct and Indirect Measures of Poverty*. *Journal of Social Policy*. Volume 17, part 3.
- Rådet for Socialt Udsatte. (2003): *Sociale ydelser set i et fattigdoms-perspektiv*.
- Socialministeriet, (2002): *Socialpolitisk Redegørelse 2002*.
- Social Årsrapport. (2007): *CASA og Socialpolitisk Forening*.

Social Årsrapport. (2005): CASA og Socialpolitisk Forening

Statens Institut for Folkesundhed. (2008): *SUSY UDSAT. Sundhedsprofil for socialt udsatte*. Rådet for Socialt udsatte og Statens Institut for Folkesundhed.

Velfærdskommissionen. (2004): *Fremtidens velfærd kommer ikke af sig selv*.

Velfærdsministeriet m.fl. (2008): *National rapport om strategier for social beskyttelse og social inklusion 2008-2010*.

9. Social inklusion som konkurrencefordel i globalt perspektiv

Af Gert Tinggaard Svendsen, politolog og professor.

1. Indledning

Velfærd har været et nøgleord i de seneste valgkampe. Og velfærdsstaten fungerer faktisk trods stærke incitamenters til at arbejde sort, undlade at betale skat og modtage så mange velfærdsydelse som muligt. De fleste opfører sig ordentligt, passer deres arbejde, betaler skat og er villige til at hjælpe uheldige og socialt udsatte medborgere.

Det kan overraske, for den danske "humlebi" er særdeles dyr i drift med sit enorme offentlige budget og tilsvarende høje skatteprocent. Ligesom med den såkaldte "bi-gåde" inden for entomologien, kan det være svært at finde en forklaring på den danske humlebi. For *hvordan* flyver den egentlig? Hvori består dens brændstof? Den økonomiske og sociale succes i Danmark synes at trodse tyngdeloven. Danmark er som regel at finde blandt verdens 10 rigeste lande.

Andre internationale undersøgelser viser, at danskerne dels er verdens mest lykkelige folk (Veenhoven 2006), dels scorer højest på dimensionerne »venlighed og imødekommenhed over for andre« samt »åbenhed over for nye ideer og muligheder« (McCrae m.fl. 2005). Endelig var Danmark i 2007 det mindst korruperte land i verden (Transparency International, 2008). Hvis vi kan finde opskriften på Danmarks og Skandinaviens velfungerende økonomier og sociale sammenhængskraft, vil denne viden også kunne bruges i andre lande, som har de samme mål. For eksempel vil sådanne undersøgelser kunne medvirke til at forklare, hvorfor indkomst pr. indbygger i de rigeste lande er mere end tyve gange højere end i de fattigste.

Vi kan ikke forklare den socioøkonomiske succes i Danmark alene med en særlig stor forekomst af industrier eller naturressourcer, ej heller med en stor gruppe højtuddannede, det har man også andre steder. Hvordan så forklare succesen? Økonomer har længe undret sig over den nordiske velfærdsstat, hvor folk tilsyneladende samarbejder mere end de burde. "Hardcore"-økonomer ville forvente, at det optimale valg for mange i velfærdsstaten ville være *ikke* at samarbejde, altså køre på frihjul på bekostning af alle de andre, der så må tage endnu mere af slæbet. Tænk her på George Orwells *General Napoleon*, en parodi på det kommunistiske samfund, hvor de nye "idealistiske" ledere på en af husdyrene overtaget gård (grisene) kører på frihjul på

bekostning af arbejderne (de øvrige dyr), og hvor den troskyldige og pligttopfyldende hest forsøger at løse problemet ved ”at arbejde hårdere” indtil den knokler sig ihjel (Svendsen og Svendsen, 2006).

Men observationer fra velfærdsstatens dagligdag viser, at folk alligevel samarbejder. Der må altså være noget, økonomerne har overset i deres forståelse af velfærdsstaten og dens høje grad af lighed. Jeg mener, dette ”noget” er generel tillid. Netop generel tillid kan være det ”danske guld”, som får humlebien til at flyve på trods af stærke incitamenter til at nyde uden at yde.

Jeg vil her fokusere på social inklusion i form af generel tillid. Sammenfattende kan danskernes generelle tillid til andre være den guldgrube, som kan forklare, hvorfor velfærdsstaten fungerer, og vi er så rige og lykkelige. Velfærdsstatens funktionsdygtighed er essentiel for socialt udsatte grupper, fordi den sørger for omfordeling af midler mellem fremmede. Omfordeling fra rige til fattige sker via velfærdsinstitutioner af to grunde. Først fordi de fattige er som de rige, men har været uheldige. Og dernæst fordi de fattige gerne vil forbedre deres situation (Fong, Bowles og Gintis 2003). Omfordelingen af midler fra de ”heldige” til de ”uheldige” kan derfor ses som en kollektiv forsikring, hvor for eksempel penge overføres fra raske til syge.

Folk, der stoler på hinanden, vil lettere kunne samarbejde i velfærdsstaten, da der er mindre risiko for at blive snydt. Skatteydere i Danmark og Skandinavien stoler således på, at socialt udsatte søger om støtte af nød og ikke for at nasse. Tilliden til, at alle andre også bidrager til velfærdsstaten efter bedste evne, kan opfattes som en form for generel social inklusion, hvor skatteydere er villige til at betale overførselsindkomster til samfundets svage. De socialt udsatte ønsker at forbedre deres situation, så de kan bidrage, men det er bare ikke lykkedes endnu. De har været uheldige, men vil gerne.

Velfærdssystemet beror jo egentlig på tilliden til, at også de fleste andre bidrager til de fælles goder. Den generelle tillid til, at andre – også dem vi ikke kender – betaler skat, er en nødvendig betingelse, hvis man vil opretholde et kollektivt forsikringsystem. Hvis det kun var én selv, som betalte skat, mens ingen andre arbejdede eller også arbejdede sort, ville man nok snart føle sig godt dum og holde op med at betale. Alene af den simple grund at en enkelt skatteyder ikke ville kunne finansiere fx hospitalsvæsenet, et socialt værested eller bare et enkelt bibliotek. Når skatteyderne oplever, at langt de fleste betaler skat, og at de får meget for deres penge, betaler de fleste deres skat med glæde.

Forsikringsystemet fungerer imidlertid kun, så længe de fleste betaler skat, og dermed kun så længe en stærk norm afholder folk fra at forvandle sig fra skatteydere til gratister. Dette indbefatter en kulturel norm om, at folk ønsker at arbejde og bidrage til det fælles bedste snarere end at køre frihjul og lade

sig forsørge. Med andre ord: Det danske ”guld” består i en unik samarbejds- og tillidskultur, der gør, at man arbejder for det fælles bedste, udnytter alle menneskelige ressourcer optimalt og ikke snyder.

Hovedspørgsmålet, som jeg vil søge svar på, er derfor, hvorfor det kollektive velfærdssystem – med dets omfordelingsmekanismer til socialt udsatte – kan fungere i Danmark (og Sverige, Norge og Finland). Hvordan kan humlebien flyve?

Lad os først se på, hvor meget generel tillid der findes i Danmark og 85 andre lande, før jeg forsøger at forklare, hvor den generelle tillid kommer fra. Dernæst ser jeg på to konkrete udfordringer for Danmark, nemlig social marginalisering i en udkantskommune og indvandring. Endelig følger konklusion og perspektivering.

2. Måling

Generel tillid kan måles som den procentdel af en befolkning, der svarer ”ja”, når de bliver spurgt om de mener, man kan stole på de fleste andre mennesker. Spørgsmålet er hentet fra World Values Survey (Inglehart m.fl., 2004) og er oprindeligt udviklet af Morris Rosenberg (1956). Vi har stillet samme spørgsmål i vores egen undersøgelse af social kapital (SoCap, 2005). Kombineret med resultaterne fra World Values Survey har vi nu 86 lande, som vi kan sammenligne i forhold til generelle tillidsdata.

Vort forskningsprojekt (SoCap) viser her, at danskerne er verdensmestre i tillid. 78 pct. af danskerne svarer ja, mens under 5 pct. af indbyggerne i fx Brasilien svarer ja på samme spørgsmål. Resultatet er slående: Mere end tre ud af fire danskere stoler på de fleste andre mennesker. I øvrigt skiller de fire nordiske velfærdsstater sig ud i toppen med mere generel tillid end alle øvrige lande. Herefter følger Holland og Island, efterfulgt af andre vesteuropæiske, asiatiske, østeuropæiske, afrikanske og sydamerikanske lande. Brasilien, Filippinerne, Costa Rica og Uganda ligger i bunden med scorer på under 10 pct. I de lavest rangerende lande stoler mindre end én ud af 20 på andre mennesker. Gennemsnittet for alle 86 lande er 28 pct., og det mest bemærkelsesværdige er, at sydeuropæiske lande scorer under gennemsnittet. Det samlede gennemsnit for generel tillid i Sydeuropa (Grækenland, Frankrig, Portugal, Italien og Spanien) er således 24,9 pct. Generelt finder vi en nord-syd skillelinje i EU. Jo længere mod syd vi bevæger os, jo mindre beholdning af tillid.

Danmark er altså gennemsyret af en generel tillid, og min tese er, at det har stor og positiv betydning for vores økonomi og sociale velfærd. Beregninger baseret på vore undersøgelser viser, at stiger tilliden med 10 pct. i et land, øges den økonomiske vækst med 0,5 pct. Dette er tilfældet for Danmark,

som inden for de sidste fem år har hævet sit generelle tillidsniveau med netop 10 pct. Modsat har USA oplevet et drastisk fald i tillid gennem 90'erne på 15 pct., hvilket i sig selv har mindsket den økonomiske vækst med 0,75 pct. Lykkes det fx at hæve Portugals generelle tillidsniveau fra 10 pct. til 30 pct., vil denne stigning alene udløse 1 pct. økonomisk vækst.

Vi er altså så heldige at leve i Tillidssamfundet Danmark. At »et ord er et ord« praktiseres i Danmark er derfor af langt mere vidtrækkende betydning, end man umiddelbart skulle tro. Den vidt udbredte tillid bør ses som et sjældent råstof. Som en komparativ fordel. Folk stoler nemlig ikke lige meget på hinanden i forskellige lande. Dette er ikke nogen nyhed. Økonomen Adam Smith observerede allerede i 1766, hvordan graden af tillid til andre mennesker varierer mellem lande. Han konkluderede, at hollænderne var bedst til at holde ord. For dem var »et ord er et ord«, og der var meget lille risiko for at blive snydt. Og når det ikke er nødvendigt at skrive alting ned, sparer borgerne og samfundet megen tid og bøvl.

Ud over social velfærd giver sådanne ressourcebesparelser en økonomisk konkurrencefordel i forhold til lande med omfattende snyd, hvor folk hele tiden skal gardere sig mod at blive snydt. Det er utvivlsomt sjovere at leve i et samfund, hvor »et ord er et ord«, end i et samfund hvor du bliver snydt eller overfaldet, så snart du vender ryggen til. Hvis sådan en adfærdsnorm om at opføre sig ordentligt kan opretholdes, er det godt for den samlede økonomi – simpelthen fordi det kræver færre ressourcer at lave en aftale, fx at de stærke hjælper de svage. Hele velfærdssystemet beror jo egentlig på tilliden til, at de fleste andre og ikke kun en selv bidrager til de fælles goder såsom en kollektiv forsikring mod ”ikke at passe ind” eller sygdom.

3. Forklaring

Hvordan kan vi forklare denne enestående beholdning af generel tillid i Danmark og Skandinavien? Hvad er rødderne til »det danske guld«, vores verdensrekord i tillid? En mulig hovedforklaring kunne være, at lav korrup-tion giver høj tillid.

Velfungerende offentlige institutioner, hvor korrup-tion og lovovertrædelser holdes nede, er med til at skabe de rigtige formelle rammer omkring opbygning af tillid i velfærdssamfundet. Det er vigtigt, at den rigtige part vinder i en handelstvist, fx vedrørende en købskontrakt. Hvis snyderen kan bestikke dommeren og dermed få medhold, bliver udfaldet af fremtidige retskendelser uforudsigelige, og det bliver vanskeligere for handlende at stole på hinanden, fordi de nu tvinges til at sikre sig mod snyd – også selvom der foreligger en skriftlig kontrakt. Korrupte lande bliver ramt på pengepungen i dobbelt forstand, fordi korrup-tion ud over at mindske tilliden i et samfund

også bevirker, at pengene havner i de forkerte lommer. De forkerte personer og virksomheder favoriseres, skatteyderne får ikke nok igen for deres skattepenge, og de vil gradvist miste tilliden til statsmagten. Hvis folk ikke stoler på institutionerne, er det sværere at få dem til at følge landets love og opkræve skatter. Folk ved, at lovene ikke er til for deres, men for magtelitens skyld, og at skatteindtægterne forsvinder i de forkerte lommer. Borgerne skal altså kunne stole på, at institutionerne fungerer, og at skatteindtægter investeres og omfordeles som lovet. Skattepengene skal forrentes, og institutionerne skal implementere de politisk vedtagne velfærds politikker og levere »smæk for skillingen«.

Men hvor kommer velfungerende institutioner fra? Her kan det være nyttigt at gå tilbage til de tidlige jæger-/samlersamfund. Her organiserede mennesker sig i små grupper på ca. 100 medlemmer. Hver gruppe opretholdt et forsikringsystem. Hvis en jæger brækkede et ben under mammutjagten, tog de andre sig af ham. Jægere og samlere stolede altså på, at de andre i gruppen ikke overlod dem til en krank skæbne. For at opretholde sådanne sociale pressionsmekanismer og skabe forudsigelig adfærd i forhold til de givne normer i en gruppe er det afgørende, at gruppen ikke bliver for stor. Situationen ændrede sig efter sidste istid. Agerbruget tog fart, og opdagelsen af nye landbrugsteknikker medførte enorme forøgelse i fødevareproduktion, befolkningstal og urbaniseringsgrad. Samfundet bevægede sig dermed fra små til større grupper. Efterhånden blev generel tillid til fremmede (nogle, du ikke har mødt før) nødvendigt, fordi det ikke længere var muligt at kende alle mennesker - i modsætning til tiden før sidste istid hvor der typisk var stor skepsis over for fremmede. Mødte man en fremmed fra en anden gruppe i en skov, løb man som regel sin vej (medmindre det var kærlighed ved første blik).

Overskudsproduktion og arbejdsdeling dannede grundlag for handel over afstand og mellem forskellige lande. Danskerne har siden vikingetiden været et dynamisk handelsfolk. Hedeby var handelscentrum i Nordeuropa og formodentlig arnested for stærke handelsnormer. Uskrevne regler var nødvendige i en ikke-skriftlig kultur, hvor runeskrift var forbeholdt et fåtal. Her opstod generel tillid sandsynligvis af nødvendighed, fordi ikke alle handelsfolk kendte hinanden på forhånd. Hvis en handelsmand, der ikke holder sit ord, får et dårligt ry, vil det hurtigt spredes i handelskredse og bevirke, at færre vil handle med ham i fremtiden. En ”snyder” vil altså ikke alene få direkte skældud af ”offeret”, men vil også tjene mindre fremover som følge af dårligere omdømme. Dermed kan handelsnormen om ordholdenhed opretholdes i de fleste tilfælde. Meget sigende for danskerne som handelsfolk er, at navnet København er afledt af Købmandshavn.

Samtidig sker der en tilsyneladende tilfældig, men for Danmark historisk set heldig kombination af disse handelsnormer med moderne statsdannelse. Særligt bønderne efterspurgte i vikingetiden beskyttelse mod konkurrerende vikingebander. Disse ”omstrefjende banditter” plyndrede vilkårligt, så bønderne ikke turde investere. Skulle bønderne for eksempel så, når de ikke vidste, om de kunne høste? Her sker en tidlig statsdannelse i Danmark med monopolisering af volden. De militært stærkeste vikingehøvdinge viste sig stærke og nok til at monopolisere volden. En fredelig orden med stærke institutioner og veldefineret ejendomsret blev dermed tilvejebragt af de tidligere omstrefjende banditter, som kunne tjene mere på at slå sig ned, beskatte og blive konger. Nu blev det muligt at øge produktionen, fordi det ikke længere var muligt at stjæle andres ejendom (Svendsen, 2008). Stigende produktion gjorde både kongen og lokalbefolkningen rigere, hvilket igen gav øget tillid til institutionerne. Forskere fra Aarhus Universitet (Christian Bjørnskov, Gunnar L.H. Svendsen og undertegnede), har netop indledt et fælles forskningsprojekt, der blandt andet skal søge at finde sammenhængen mellem danskernes tillid og vikingesamfundet.

Ud over disse historisk betingede rødder til det danske guld via handelsnormer og institutioner, som holder ejendomsretten i hævd, har kvaliteten af de danske velfærdsinstitutioner formodentlig også en effekt. Uddannelse, omfordeling og lighed skaber også tillid. Man kan for eksempel forestille sig, at lighed giver færre sociale konflikter og mindsker risikoen for at blive overfaldet på gaden af en ludfattig person, som intet har at tabe. Velfungerende offentlige institutioner fri for korrupsion og lovovertrædelser er også med til at skabe de nødvendige rammer omkring opbygning af tillid i velfærds-samfundet.

Svaret på spørgsmålet om, hvor det danske guld stammer fra, kan således være en blanding af historiske rødder og velfungerende institutioner. Gunstige historiske forhold sikrede et fundament af tillid, som velfærdsstaten kunne bygges på. Lande med megen social kapital har således kunnet opbygge og vedligeholde omfattende velfærdssystemer, netop fordi de høje tillidsniveauer har medført, at de fleste har bidraget, og kun relativt få kørt på frihjul. Lande med høj tillid får en konkurrencefordel, fordi de sparer ressourcer – størstedelen af befolkningen behøver myndighederne ikke at overvåge, når gratist-problemet og risikoen for snyd er lille.

Hvis andre generelt opfører sig ordentligt, sparer almindelige mennesker en masse udgifter til advokater eller private hære til at hente de penge hjem, som køberen pludselig nægter at sende. Sådanne ressourcebesparelser giver en international konkurrencefordel i forhold til lande med omfattende snyd, hvor folk hele tiden skal gardere sig mod at blive taget ved næsen.

4. To udfordringer

4.1 Udkantskommune

Tilflytning af folk på overførselsindkomster er et stigende problem for mange udkantskommuner, ikke mindst den tidligere Ravnsborg Kommune på Nordvestlolland hvor man åbent taler om de ”forkerte” tilflyttere, nemlig københavnere på overførselsindkomster som forværrer kommunens i forvejen elendige økonomi. Gnidninger mellem lokale og tilflyttere mindsker evnen til at samarbejde på tværs af grupper.

Vores undersøgelse bestod i et 5-ugers feltarbejde i foråret 2003, og udfordringen var at etablere samarbejde mellem disse to grupper. Det kræver ikke blot det traditionelle fokus på forsiden af social kapital, men også på det der kaldes bagsiden af social kapital (Svendsen og Svendsen 2006).

Overordnet afslører undersøgelsen en både fysisk og mental kløft mellem lokale og tilflyttere, især mellem de indfødte og ”københavnere”. Den deraf opståede mistillid og distance – forstærket af sladder, negativ medieomtale og symbolsk vold – fører til gruppeisolation og en modarbejden hinanden, der viser sig som overdreven mistillid til fremmede. Der er altså også ghettoer på Lolland.

Det giver forøgede transaktionsomkostninger i form af et ekstraordinært stort træk på de offentlige institutioner og behandlesystemet. Foreningslivet forekommer her at kunne medvirke til at fremme dannelse af nye sociale netværk og dermed integration. Gennem de sidste 150 år har foreningerne været der, hvor forskellige landbogrupper mødes, hvad enten der skulle løses praktiske opgaver eller laves kulturelle arrangementer. Sådan er det stadig, også i Ravnsborg Kommune. Om end nyttige i mange henseender, bliver foreningerne blot en ”undskyldning” for at have noget neutralt at mødes om og ad den vej lære hinanden at kende. For tilflytterne er det en nærliggende mulighed for at komme ind i varmen.

Sådanne bevægelser er per definition stærkt inkluderende og ”udadvendte” netværk og vil derfor ligeledes kunne medvirke til at forklare, hvorfor Danmark har mest generel tillid i verden. Et sådant både økonomisk og kulturelt stimulerende civilt engagement finder vi også i USA, hvor opkomsten af ildsjæle og mødesteder på tværs af sociale skel kulminerede i sidste halvdel af 1800-tallet ligesom i Danmark. Putnam har beskrevet, hvorledes sådanne civile dyder voksede og nævner i den forbindelse et lokalt forsamlingshus i New Bedford, Massachusetts, i 1829. Grundlæggeren Thomas Greene beskrev formålet med mødestedet således:

Vi kommer fra alle lag, stænder og klasser i samfundet for at lære fra os og selv lære noget igen. Mens vi blander os med hinanden under denne beskæftigelse, skal vi lære

hinanden meget bedre at kende; vi skal komme af med mange af de fordomme, som uvidenhed eller overfladisk kendskab [partial acquaintance] til hinanden har givet næring til (...). I de grupperinger og sekter, vi er opdelt i, kommer vi til tider til at lære at elske vores bror på bekostning af ham, som vi i mange henseender ikke betragter som en bror (...). Vi vil forhåbentligt kunne vende tilbage til vore hjem og ildsteder [fra forsamlingshuset] med venligere følelser over for hinanden, fordi vi har lært hinanden bedre at kende (citeret fra Putnam 2000: 23; egen oversættelse).

Danmark har en stolt tradition for civilt engagement, navnlig i landdistrikterne, der stadig er dybt præget af en 200-årig foreningstid, hvor storhedstiden er andelstiden fra omkring 1870 til 1970 (hvor de lokale andelsforeninger og -bygninger blev nedlagt en masse). Putnam ser i *Bowling Alone* (2000) den amerikanske borgerrettighedsbevægelse i 1960'erne som en af de vigtigste opbygninger af generel tillid i amerikansk historie. På lignende måde skal man se den danske andelsbevægelse som et af de vigtigste tillidskabende projekter gennem anden halvdel af det 19. århundrede frem til omkring 1970 (Svendsen og Svendsen, 2006).

Det, at folk kender nogen, der kender nogen, der kender dem igen, kalder Coleman (1988) en "cirkelslutning", noget han knytter tæt til opbygning af positiv social kapital. Cirkelslutning opstår, når så godt som alle inden for et område lærer hinanden (og hinandens børn) at kende, hvilket skaber fælles normer, social kontrol, fungerer som et redskab for hurtig, fælles handling og skaber et trygt miljø. Det gælder i idealsamfundet om at vægte denne lokale tillid optimalt i forhold til generel tillid.

Moderne foreninger på Lolland sikrer, at tilflyttere og lokale mødes regelmæssigt og får en chance for at lære hinanden at kende og hermed gøre sig "tillidsværdige" i hinandens øjne – eller, vel også til tider, få bekræftet deres fordomme. Feltarbejdet peger i retning af, at det er vigtigt, at *begge* parter er imødekommende og nærmer sig hinanden. "Tilflytterne skal opdrages", som en lokal siger. Men omvendt må tilflytterne i en vis udstrækning også "opdrage" på lollikkerne. Øget bevidsthed i kommunen om vigtigheden af åbne mødesteder, der sikrer et miks af grupper, kan formentlig styrke denne gensidige opdragelse (Svendsen og Svendsen, 2006).

4.2: Indvandring

Udformningen af den moderne velfærdsstat og regler for indvandring har afstedkommet megen offentlig debat i både Danmark og resten af Europa (se Baldwin-Edwards 2002). En konsekvens af velfærdsstatens lighedsprincip og dertil hørende velfærdsydelse har været masseindvandring fra fattige, ikke-vestlige lande. I Danmark er antallet af indvandrere fra ikke-vestlige lande over to årtier (fra 1980 til 2001) steget fra 152.958 til 415.331 personer el-

ler fra 3,0 til 7,7 procent af den samlede befolkning. Familiesammenføring udgjorde den største kategori indtil starten af 80'erne, hvor asyl også fik en fremtrædende rolle. I dag er de fem største etniske grupper fra Tyrkiet, eks-Jugoslavien, Irak, Libanon (palæstinensere), Pakistan og Somalia. Arbejdsløsheden blandt ikke-vestlige indvandrere er tre gange så høj som for indfødte danskere – selv efter længerevarende ophold (Nannestad, 2004). Integration via arbejdsmarkedet er generelt slået fejl på grund af indvandrernes manglende uddannelse, kvalifikationer, diskrimination samt incitamentsproblemer som følge af velfærdsydelse.

På grund af marginalisering på det danske arbejdsmarked og etablering af parallelsamfund kan man derfor frygte, at indvandrerne er ”fremmedgjorte”, så de alene stoler på deres egne etniske grupper og ikke har generel tillid til danskere eller andre etniske grupper. Et projekt under SoCap (2005), ledet af professor Peter Nannestad, skulle derfor afdække tillidsniveauer blandt de fem største grupper af ikke-vestlige indvandrere/flygtninge i Danmark.

Tillidsspørgsmålet lyder: “Mener De, at man kan stole på andre mennesker, eller mener De, at man ikke kan være for forsigtig i forhold til andre når det drejer sig om (1) ...indvandrere/flygtninge fra Deres egen etniske gruppe, som nu bor i Danmark, (2) ... indvandrere/flygtninge fra andre lande end Deres eget, som nu bor i Danmark, (3)...danskere her i landet, (4)...jøder her i landet, (5)...katolikker her i landet.”

Tallene peger på tillid snarere end mistillid i forhold til danskere. Tyrkere stoler mere på danskere end på deres egen etniske gruppe (36,1% mod 34,5%). Det samme gør palæstinensere og jugoslaver. Pakistanere stoler lidt mere på deres egen etniske gruppe (39,2% mod 38,3%), hvorimod somaliere stoler mest på deres egen gruppe (80,2% mod 71,9%). Vedrørende tillid til jøder og katolikker i Danmark stoler tyrkere, pakistanere og jugoslaver næsten lige så meget på dem som på danskere i almindelighed, hvorimod somaliere og palæstinensere har mindre tillid; specielt palæstinensere har lav tillid til jøder (30% mod 69% for alle danskere). Generelt er tillidsniveauet mellem forskellige etniske grupper næsten på niveau med tilliden til egen etniske gruppe (Nannestad, Svendsen og Svendsen 2006).

Selvom vi kan observere parallelsamfund i Danmark, synes de ikke umiddelbart at være en hæmsko for opbygning af tillid og samarbejde på tværs af gruppeskel. Bemærk også, at tillidsniveauerne er langt højere end de generelle tillidsscorer fra indvandrernes hjemlande. Tyrkiet scorer 10%, Pakistan 26% og Bosnien 22% (tillidsundersøgelserne blev ikke gennemført i Libanon og Somalia).

Resultatet tyder på, at alene det at opholde sig i Danmark giver en positiv tillidseffekt. Hvorfor det? En forklaring kunne være, at da de fleste danskere har

generel tillid, oplever indvandrerne, at de sjældent bliver snydt. Den stærke samarbejdsnorm i Danmark opretholdes af sociale sanktioner, som – kombineret med gevinsterne ved gensidigt samarbejde – kan forklare, hvorfor indvandreres tillid til danskere og andre etniske grupper er høj i Danmark. Dette resultat vil nok kun gælde, så længe antallet med generel tillid er i overtal. Kommer de i undertal, vil det ikke længere kunne betale sig at samarbejde, fordi den sociale sanktion vil svækkes, og der vil være højere risiko for at blive snydt.

Selvom tillidsniveauet er højt blandt etniske grupper, er der fortsat et stykke op til den danske verdensrekord på 78%. På kort sigt kan ”catch-up effekten” for indvandrere eventuelt styrkes ved at stimulere til deltagelse i frivillige organisationer samt integration via arbejdsmarkedet.

5. Konklusion

Udgangspunktet var forundring over, at velfærdsstaten fungerer og blandt andet sikrer økonomisk omfordeling til fordel for socialt udsatte. Spørgsmålet var: *hvordan* flyver humlebien? Svaret var: de nordiske landes beholdninger af generel tillid, som også giver konkurrencefordele i globalt perspektiv. Vi er altså så heldige at leve i Tillidssamfundet Danmark. I en international undersøgelse har vi blandt andet spurgt folk, om de har ”generel tillid” til andre. Generel tillid måles som den procentdel af befolkningen, der svarer ja, når man spørger om de mener man kan stole på de fleste andre mennesker. Vi kan på det grundlag rangere Danmark i forhold til 85 andre lande angående generel tillid. Resultatet er slående. Danskerne er verdens mest tillidsfulde folk: Vi så, at tre ud af fire stoler på de fleste andre mennesker, og at de fire nordiske velfærdsstater skiller sig ud i toppen med mere generel tillid end alle øvrige lande. I Brasilien, det lavest rangerede land, stoler mindre end én ud af 20 på andre mennesker.

Fremtidens store udfordring i en globaliseret verden bliver at bevare og styrke denne danske verdensrekord. Tillid kan være netop den faktor, som forklarer, hvordan velfærdsstaten kan hænge sammen. Mere overordnet kan tillid vise sig at være den ”glemte” produktionsfaktor, når et lands rigdom skal forklares. Men i det øjeblik borgerne mister tiltroen til, at deres medborgere bidrager, fordi de ser flere og flere køre på frihjul, eller at korrupsion breder sig, så begynder en ond cirkel af skatteunddragelse, færre skatteindtægter og dermed færre penge til velfærdsydelser, hvilket igen vil svække tilliden til systemet, føre til yderligere skatteunddragelser, osv. Det danske guld kan derfor hurtigt bortødsles, hvis normerne bag den høje tillid og lave korrupsion forsvinder.

Den danske velfærdsstats to store udfordringer er social marginalisering i udkantskommuner og tillid blandt etniske grupper. Social marginalisering i

danske udkantskommuner blev eksemplificeret ved Ravnsborg kommune på Lolland. Dette feltstudie afslørede både en fysisk og en mental kløft mellem lokale og tilflyttere, især mellem de indfødte og ”københavnerne” på overførselsindkomster. Den deraf udsprungne mistillid og distance førte til gruppeisolation og en modarbejden-hinanden og overdreven mistillid til fremmede. Det giver transaktionsomkostninger i form af et ekstraordinært stort træk på offentlige institutioner. Konklusionen var, at foreningslivet vil være en perfekt platform, der kan fremme regelmæssig ansigt til ansigt kontakt og herigennem integration.

Den anden udfordring var marginalisering af indvandrere på arbejdsmarkedet og etablering af parallelsamfund. Stoler indvandrere i Danmark kun på deres egne etniske grupper snarere end på danskere og andre etniske grupper? Vi søgte at afdække tillidsforholdene, og dermed de potentielle samarbejdsrelationer, mellem danskere og de 5 største etniske grupper. Resultaterne afslørede snarere tillid end mistillid i forhold til danskere. Alene det at bo i Danmark giver en positiv tillidseffekt, sandsynligvis fordi indvandrerne oplever, at det kan betale sig at samarbejde, fordi langt de fleste danskere har høj generel og institutionel tillid. Så selvom vi kan se fremvækst af parallelsamfund i Danmark, synes de ikke umiddelbart at være en hæmsko for opbygning af tillid og samarbejde på tværs af gruppeskel. Selvom tillidsniveauet var relativt højt blandt etniske grupper i Danmark i forhold til de enkelte gruppers oprindelseslande, var der fortsat et stykke op til den danske verdensrekord. Igen var anbefalingen, at en ”catch-up effekt” for indvandrere vil kunne styrkes ved at stimulere deltagelse i frivillige organisationer.

Et vigtigt fremtidigt spørgsmål er dog, hvordan velfærdsstaten med de rigtige institutioner og normer på længere sigt kan klare sig i en globaliseret verden. Hvad hvis korrupsionten stiger eller der sker et normskred? Stiger for eksempel antallet af ”gratister”, altså næssere eller folk, der kører på frihjul, som i stigende grad modtager velfærdsydelse uden at betale skat, vil indkomstskatten i sidste ende stige til 100 procent. Så vil humlebien falde til jorden med et brag, og resultatet vil efter al sandsynlighed blive større ulighed i samfundet til skade for de svageste. Problemet er, at brændstoffet i form af generel tillid er et kulturelt stof, som skal overføres til nye generationer, fx gamle dyder som ”et ord er et ord”, ”man skal yde før man kan nyde”, ”frihed er det bedste guld”, og man bør ”udvise samfundssind” snarere end ”ingen kvaler, systemet betaler” og ”her betaler staten dig for at sove længe om morgenen”.

Lenin sagde engang, at ”tillid er godt, men kontrol er bedre”. Jeg vil foreslå det omskrevet til: ”Kontrol er godt, men tillid er billigere”. Social inklusion, her målt som tillid til andre, giver Danmark en international konkurrencefordel i forhold til lande med lav tillid, hvor folk ikke tør stole på andre.

Derfor vil velfærdsstaten og hensyntagen til socialt udsatte også kunne overleve på længere sigt, hvis korrupsionen holdes nede, og normerne om social sammenhængskraft opretholdes. I en globaliseret verden kan tillid vise sig at blive det vigtigste konkurrence-parameter i det ny årtusind.

Litteratur:

Baldwin-Edwards, M. (2002): "Immigration and the welfare state: A European challenge to American mythology". MMO Working Paper No. 4.

Coleman, J.S. (1988): "The Creation and Destruction of Social Capital: Implications for the Law". *Journal of Law, Ethics & Public Policy*, nr. 3, s. 375-404.

Fong, C.M., Bowles, S. og H. Gintis (2004): "Reciprocity, Self-interest and the Welfare State". To appear in Jean Mercier-Ythier, Serge Kolm and Louis-André (eds.) *Handbook on the Economics of Giving, Reciprocity and Altruism* (Amsterdam: Elsevier).

Inglehart, R., Basáñez, M., Díez-Medrano, J., Halman, L., Luijckx, R. (2004): *Human beliefs and values: A cross-cultural sourcebook based on the 1999-2002 values surveys*. Siglo XXI Editores, México, D.F.

McCrae, R.R., Terracciano, A., W. Ruch (2005): Personality profiles of cultures: Aggregate personality traits. *Journal of Personality and Social Psychology*, 89, 407-425.

Nannestad, P. (2004): "Immigration as a challenge to the Danish welfare state?" *European Journal of Political Economy*, 20, 755-67.

Nannestad, P., G.L.H. Svendsen og G.T. Svendsen (2008): "Bridge Over Troubled Water? Migration and Social Capital". *Journal of Ethnic and Migration Studies* (JEMS), Volume 34 Issue 4, 607-31.

Putnam, R.D. (2000): *Bowling Alone - The Collapse and revival of American Community*. New York, Simon & Schuster.

Rosenberg, M. (1956): "Misanthropy and Political Ideology," *American Sociological Review*, 21, 690-695.

SoCap (2005): Database færdiggjort 1. Juli, 2005. Kontakt forfatteren for yderligere information.

Svendsen, G.T. (2008): *Lobbyisme i EU*. Samfundslitteratur, København.

Svendsen, G.T. og G.L.H. Svendsen (2006): *Social Kapital: En Introduktion*. Hans Reitzels Forlag, København.

Transparency International (2008): http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/2007 (access date May 21, 2008).

Veenhoven, R. (2006): *World Database of Happiness, Distributional Findings in Nations*, Erasmus University Rotterdam. Findes på: www.worlddatabaseof-happiness.eur.nl

10. De udsatte og etikken

Af Uffe Juul Jensen, filosof og professor.

Nogle få meter fra indgangen til Café Nero i Highgate Village i London sidder en ældre mand på en trappesten og beder diskret forbipasserende om en skilling. Han sidder på en trappesten og ikke på jorden. Han har ikke – som mange tiggere – et papbæger eller en hue foran sig. Umiddelbart kan man få det indtryk, at det bare er en ældre mand, der er blevet træt og tager sig et hvil efter en lidt anstrengende vandring ad Highgate Hill. Men når man jævnlige passerer stedet, finder man ud af, at han har en fast station her.

En søndag i januar møder jeg ham indenfor i Café Nero. Han har købt sig en kop kaffe og placerer sig i den dybe lænestol ved siden af mig. Den ældre herre er ikke hjemløs. Han fortæller, at han bor i nærheden og flere af ugens dage indtager sin plads på trappestenen ved siden af Café Nero. Jeg spørger ham, om han ikke får nogen form for pension. Han svarer bekræftende, men tilføjer, at det er så lidt, at han for at klare sig må supplere sin indtægt ved at bede forbipasserende om nogle overskydende mønter. Han tilhører åbenbart en gruppe, som kunne kaldes ”fattige ældre”.

Jeg passer mit arbejde, skriver noter i min sorte notesbog ind imellem afbrudt af en konversation med manden. Hvad bestiller du, spørger han. Jeg forklarer, at jeg er filosof med særlig interesse for håndteringen af sygdom og sundhed, velfærd og ”det gode” liv i samfundet. Jeg fortæller videre, at jeg skriver på en bog om det moderne sundhedsvæsen og om, hvordan man kan sikre et mere retfærdigt sundhedsvæsen og samfund. Jeg er her for en periode, fordi det nationale engelske sundhedsvæsen (NHS) i sin tid var en model for opbygningen af andre sundhedsvæsen. Herunder også det danske. Jeg undersøger bl.a., hvordan de ideer om solidaritet, som i sin tid var bærende i NHS og også i det danske, for tiden er under forvandling. Mange af disse ændringer er sket, efter at Blair og New Labour kom til magten i 1997. Jeg fortæller ham, at mange ændringer, som en konservativ-liberal regering i disse år gennemfører i Danmark, synes at være direkte kopier af New Labours politik. Jeg interesserer mig bl.a. for, hvordan tidligere forbilleder om solidaritet erstattes af ideer om personlig ansvarlighed. Jeg undrer mig over, at danske politikere og planlæggere ikke synes at have sat sig særligt grundigt ind i ændringerne af NHS og de problemer, bl.a. i form af øget ulighed, som disse ændringer – ifølge kritikere – har medført.

Den gamle mand betragter mig skeptisk, mens jeg fortæller. Han ryster opgivende på hovedet og siger til sig selv bare: ”philosophy”, som for at an-

tyde afstanden til hans virkelighed. Jeg har – måske af misforstået taktfuldhed – undladt at fortælle ham, at jeg netop i dag havde tænkt mig at bruge morgenen på Café Nero til at lave udkast til en artikel med etiske overvejelser i relation til socialt udsatte grupper som f.eks. hjemløse, ensomme, psykisk syge og isolerede ældre.

Vand fra hanen

En af de unge piger, der er ansat i caféen, samler kopper sammen. Den gamle henvender sig til hende og beder om et glas vand fra hanen. Hun begiver sig til den anden ende af caféen og skænker vand i et af de opstillede plasticrus fra den kande, der står på bordet med små poser med sukker, servietter etc.

Min sidemand er ikke tilfreds. Da hun giver ham bægeret med vand, siger han med vred stemme: ”Jeg bad om et glas vand fra hanen”. Den unge pige ser forbavset på ham, fortsætter med at samle brugt service, mens hun venligt siger: ”Jeg skænkede fra den kande, vi har stillet frem til alle gæsterne her”. Jeg sekunderer pigen og fortæller, at jeg også drikker vand fra den samme kande. Han ænser næppe mit forøg på at mægle, ser vredt på den unge pige og siger fast: ”Du er hensynsløs.”

Jeg føler umiddelbart en vis sympati for den venlige unge pige og tænker ved mig selv: Hvem er det, der er hensynsløs her? Har vi her et eksempel på det, som en del politikere og kommentatorer gennem de seneste årtier har indvendt mod velfærdsstaten og dens forsøg på at skabe et mere menneskeligt samfund med sociale sikkerhedsnet, støtteordninger etc. ? Det er blevet hævdet, at denne statslige omsorg har skabt grobund for en krævementalitet, at vi er kommet dertil, at borgere ikke blot insisterer på deres ret til at modtage offentlige serviceydelser, men at de tilmed kræver en særlig omsorg, ja under tiden særbehandling i forhold til andre medborgere. Mere principielt er der blevet argumenteret for, at velfærdsstatens rettighedstænkning underminerer borgernes personlige ansvar.

Er det, hvad jeg her oplever, et levende eksempel på? Ser jeg – bare godt en mile fra Highgate Cemetery hvor Marx ligger begravet – konsekvenserne af filosofi og ideologi, som har villet ændre sociale betingelser, snarere end at tage udgangspunkt i den enkelte borgers personlige ansvar som forudsætningen for et menneskeligt samfund. Hvem er de udsatte? Gamle, som min bordherre, som nu kræver særbehandling? Eller den unge pige som arbejder for en beskeden løn i Café Nero, men blot høster utak for sin hjælpsomhed? Eller er vi alle udsatte, også os akademikere og forretningsfolk og unge familier af den højere middelklasse, som kommer her søndag formiddag for at drikke deres café latte. Vi betaler for vores egen kaffe, vi henter selv det vand, som caféen har stillet frem og bidrager til en fredelig og hyggelig atmosfære

i caféen, kun midlertidigt afbrudt af gæster som den gamle mand eller hjemløse, der kommer til caféen for at sælge det seneste nummer af *The Big Issue*, de engelske hjemløses blad.

Optrinnet distraherede mig, men jeg distraheres også af en ung mand, der kommer for at dele løbesedler ud med opfordring til at deltage i en demonstration mod det israelske angreb på Gaza. Jeg har netop tidligt denne morgen læst nyeste nummer af *The New Statesman*. Den ansete engelske journalist John Pilger¹ kritiserer mediernes og intellektuelles påfaldende tilbageholdenhed om de lidelser, den udsatte palæstinensiske befolkningsgruppe netop gennemlever. Hvorfor er akademikere, lærere og forskere tavse, når de hører, at et universitet bombes, og de palæstinensiske universitetslæreres organisation appellerer om støtte, spørger Pilger.

Det er undertiden frugtbart at blive distraheret i sin tænkning. Pilgers kritik kan give anledning til lidt selvransagelse. Skulle man hellere rette opmærksomheden mod udsatte gruppers ufattelige lidelser ude i verden end sidde her og fundere over, hvem der er mest udsat – en ældre londoner med små midler, en måske udsat person som man er villig til at forstå og undskylde, eller den unge pige som han helt åbenbart behandler hensynsløst?

Den etiske udfordring bliver imidlertid ikke mere overskuelig, endsiges løst, ved at kaste blikket ud i den store verden og til diskussionen om, *hvem* der er mest udsatte, og *hvem* der er mest ansvarlige.

Var dette en unuanceret politisk stillingtagen fra Pilgers side? Kan den intellektuelle tavshed i en sådan situation ikke være berettiget, et udtryk for en forståelse af, at når kanonerne brager og bomberne falder, kan det være svært at overskue spørgsmål om skyld og ansvar. I morgenavisen foran mig præsenteres det israelske standpunkt: Var det ikke først israelere, der levede i risiko for at blive ramt af Hamas' raketter, spørger man.

Intellektuelle og mange andre har protesteret mod overgreb og brud på menneskerettigheder i Sudan og Kosovo og mange andre steder. Men er der måske netop situationer, hvor den etiske bedømmelse og fordømmelse må holdes tilbage, fordi sagerne er for komplicerede og sammensatte; situationer hvor vi er ude af stand til at vurdere, hvad der er ondt og godt, hvad der er retfærdigt, og hvad der er overgreb?

Hvem er de svage og udsatte?

For præcist 25 år siden udgav jeg en bog *Moralsk Ansvar og Menneskesyn*². Bo-

1. *New Statesman*, London, 8. januar 2009

2. *Moralsk Ansvar og Menneskesyn. Holdninger i Social – og Sundhedssektoren*. Munksgaards Forlag, København, 1983 (2. udvidede udgave København 1991)

gen var bl.a. et forsøg på at belyse baggrund for og indhold i samfundsmæssigt forankrede forbilleder om støtte til sårbare og svage grupper. Den skulle bl.a. belyse spørgsmålet, om vi som samfund og fællesskab har et ansvar for syge og sårbare, og spørgsmålet hvordan vi skulle forvalte forholdet mellem den enkeltes ansvar og fællesskabets ansvar. Bogen blev læst af mange og kom i flere udgaver og mange oplag. Kærnen i bogen var, at solidaritet ikke bare er en abstrakt politisk parole udspreddt for bestemte ideologiske og politiske formåls skyld. Tværtimod har det baggrund i et forbillede for ansvarlighed, som er forankret i almindelige menneskelige relationer. Vi er vævet ind i en mangfoldighed af afhængigheds-relationer til hinanden, situationer hvor vores fysiske eksistens eller vores eksistens som personer og samfundsborgere beror på andres støtte, omsorg, pleje etc. Forestillingen, at mennesket er et selvforvaltende væsen, hvis ikke vi bestandig blev udsat for alle mulige private og professionelle støtte-foranstaltninger, holder ikke. Svaghed er ikke bare en tilstand hos bestemte grupper, som uforskyldt eller selvforskyldt er ude af stand til at deltage i det samfundsmæssige liv. Svaghed er et alment menneskeligt vilkår. Overlægen, sundhedsministeren eller den filosoferende økonom, der fra en styrkens position sætter spørgsmålstejn ved, om behandling er en menneskeret, kan den dag i morgen selv være den svage eller sårbare, hvis liv og person beror på andres hjælp og støtte.

Bogens argumenter vandt genklang hos mange professionelle og ganske almindelige læsere. Den affødte imidlertid også en del polemik og diskussion. Et af de tilbagevendende spørgsmål var: *Hvem* er de svage? Kan du opstille kriterier, så vi kan få den sag afklaret?

Disse spørgsmål havde en direkte relevans for en diskussion, som netop i de år tog fart i relation til hele den offentlige sektor i almindelighed og til sundhedsvæsenet i særdeleshed. Hvordan skal vi prioritere indsats og forbrug af ressourcer? Hvem er svagest: patienten hvis overlevelse måske beror på, om han får et nyt hjerte, eller patienter med hofteproblemer hvis dagligdag bliver vanskeliggjort eller slået i stykker, hvis de ikke får en ny hofte? Hvem skal vi være solidariske med: Gamle mennesker som ikke får tilstrækkelig pleje, og som måske sidder i deres små lejligheder mere eller mindre som indespærrede i et fængsel, eller studerende som må tage arbejde og forsinke deres studier, fordi den statslige uddannelsesstøtte ikke er tilstrækkelig. Kritikere indvendte, at et princip om ansvaret for den eller de svage er af tvivlsom interesse eller uden betydning, hvis det ikke kan være et redskab til at besvare den slags spørgsmål.

Her sad jeg nu i Café Nero i Highgate Hill og blev distraheret i mine overvejelser om den lovede artikel om etikken og de udsatte. Er spørgsmål om de udsatte og samfundets håndtering af udsatte overhovedet en sag, hvor etiske overvejelser er mulige, endsige relevante? Hvilken pension eller of-

fentlig støtte skal gamle have? Er det ikke et politisk spørgsmål, der må diskuteres og besvares i en politisk og dermed også i en samfundsøkonomisk kontekst. Den gamle mand på Highgate så hverken udhungret eller forarmet ud. Han brugte de penge, han fik af forbipasserende til bl.a. at købe kaffe på Café Nero. Hvor meget burde den engelske stat eller London give ham? Mens vi stiller sådanne spørgsmål, rammer recessionens tredje bølge det engelske samfund hårdt. Man forudsiger millioner af arbejdsløse. Staten bruger enorme summer for at afbøde virkningerne. Er det tiden til *etiske* overvejelser og pensionsniveauet, eller er det et problem, som må behandles sagligt og nøgternt sammen med andre politiske problemer? Er intervention med etiske argumenter i så komplicerede sager ikke direkte udemokratisk? Og er det forstyrrende for rationel politisk debat og holdbare løsninger på politiske problemer, at medierne – om end langsomt og modstræbende – viser billeder af dræbte og lemlæstede kvinder og børn efter de israelske angreb på Gaza og dermed bidrager til en kraftig etisk fordømmelse af Israel?

Fokus på de udsatte – væk fra den universelle velfærdsstat?

Jeg bliver distraheret af alle disse spørgsmål, men vender tilbage til min notesblok og den opgave, jeg havde sat mig denne søndag morgen i London. Det slår mig, at ”udsathed” er et af de forholdsvis nye ord i den samfundsmæssige debat og forskning. Jeg har skrevet om ”svage grupper” ”samfundsmæssig afhængighed” og ”sårbarhed” og ”sårbare grupper”. Hvad vinder vi ved nye måder at tale og tænke om problemer på? Hvornår afspejler sådanne ord og udtryk ideologiske konjunkturer, som måske kan bidrage til at lukke vore øjne for sider af problemerne? I de seneste års diskussion om omstilling af velfærdsstaten er der undertiden blevet argumenteret for, at tiden er løbet fra den universelle velfærdsstat. Dens bærende princip, at rettigheder – bl.a. retten til fri adgang til sygdomsbehandling – må gælde *alle* borgere, er blevet anfægtet. Nogle argumenterer for, at det i længden er for dyrt og vil kræve stigende skatter, hvis princippet skal opretholdes. Samme diskussion er rejst på en lang række andre velfærdsområder (bl.a. børnecheck, ældreomsorg, adgang til uddannelse). Der er argumenteret for, at velfærdsstaten bør koncentrere sin indsats om de *allersvageste grupper*. Hvis man er et lidt kritisk gemyt, kan man få den mistanke, at man ved at acceptere og inddrage sig på diskussionen om de udsatte, allerede – måske uden at ville det og uden det er blevet diskuteret – bidrager til at stille spørgsmål ved grundlaget for den universelle velfærdsstat.

Ordenes magt – magt over ordene

Sproget har en vældig kraft. Magten over ordene har betydning ikke bare i politisk diskussion, men også i politisk praksis. Det er derfor ikke sært, at mange

af de begreber, der indgår i diskussion om offentlig velfærd og omsorg, er udsat for strid, at de – som man siger i England – er ”highly contested”. Det gælder generelle ord som ”sundhed”, ”sygdom”, ”velfærd”, ”de svage”, men også mere specifikke ord som ”sårbarhed”, ”empowerment” og ”udsathed”. At deltage i en kamp om indhold og definitionsret af centrale sundheds- og socialpolitiske ord er således en del af en politisk og etisk diskussion og strid. Det er muligt, at nogle forsøger at give ”udsathed” en særlig etisk og politisk valør. Måske skal ordet tjene til at trække nye grænser: Her er nogle – de udsatte – som vi skal hjælpe, resten må klare sig selv eller sørge for at få tegnet deres forsikringer. Man kan imidlertid også bidrage til at give ordet et indhold, så det hjælper til at rette opmærksomhed mod en særlig slags problemer og særlige etiske og politiske udfordringer, som velfærdsstaten står overfor i dag.

Det etiske blik for dem, der er sat udenfor

Jeg kender ikke den gamle mand på trappestenen i Highgate. Jeg har ikke noget filosofisk eller videnskabeligt princip, jeg kan anvende til at afgøre, hvor svag eller sårbar eller udsat han er. Jeg er henvist – som vi ofte er om medmennesker i dagligliv eller professionel praksis – til at skønne. Han fortalte kun brudstykker fra sit liv og hverdag. Derfor må jeg lave min egen fortælling og bygge mit skøn på den.

Den gamle var – som mange andre gamle og yngre – *udsat* i en næsten bogstavelig forstand af ordet. Han var sat udenfor. Han har haft et job engang, men i øvrigt taget sig af sin nu afdøde mor. Han havde ikke noget bestemt at stå op til mere. Han havde kun en meget begrænset omgangskreds om overhovedet nogen. Han var ikke deltager i det samfundsmæssige liv, hverken i en snævrere eller bredere sammenhæng. Han lever i et samfund, hvor identitet ikke nødvendigvis er bundet op på produktion, men han havde gennem pension så lidt mellem hænderne, at han var afskåret fra at gøre det, som også kan give identitet og deltagelse: at være forbruger³. Det søgte han at afhjælpe ved at sidde på trappestenen, få nogen kontakt med de forbipasserende og ved at sikre sig nogle pund så han også kunne blande sig med gæsterne i Café Nero. Det er sikkert, at hans insistensen på at få vand fra hanen var et udtryk for hensynsløshed. Det er mere interessant at overveje, hvorfor *han* syntes, det var hensynsløst af den unge pige ikke at give ham det.

Hvordan skal vi forholde os til den psykiatriske patient, der bebrejder politiasistenten i Station City, når denne ikke vil hjælpe ham med et bestemt forehavende, f.eks. at holde øje med naboer som den psykiatriske patient opfatter som truende? Betjenten ved, at det er en ubegrundet frygt. Måske optræder

3. Zygmunt Bauman: *The Individualized Society*. Polity Press, London, 2001

den psykiatriske patient uforkammet, men betjenten vil næppe have mange anfægtelser eller problemer af den grund. Udfordringen for os er imidlertid, når patienten eller klienten opfatter betjenten som hensynsløs og fuldmægtigene i ministeriet for hensynsløse, når de ikke besvarer hans utallige henvendelser. Kan vi bare afvise dette som urimeligt, eller bør det give os anledning til at spørge om grunden til denne borgers oplevelse af manglende kontakt og imødekommenhed hos myndighedspersoner, professionelle og andre?

Når vi på dansk taler om "udsathed", er det i virkeligheden en forening af to ord, der er centrale i den engelske debat om de sociale og menneskelige udfordringer i dagens samfund: "distress", som måske bedst kan oversættes med ordet nød, og "exclusion". Det er et ord, der kan fange såvel noget subjektivt, noget på de berørtes side (distress dvs. nødlidende), og noget objektivt der henviser til deres placering i samfundet: ikke at være deltager i det samfundsmæssige liv ("exclusion"). Dermed er det også et ord, der ikke i sig selv anviser løsninger, men som peger på en etisk opgave. Når vi skøner, at medmennesker er udsatte, kræver det en anstrengelse fra vores side. Det peger på nødvendigheden af konkrete analyser og vurderinger angående magtforhold og mulig undertrykkelse.

Hvor meget energi og hvor mange penge skal vi ofre på udsatte grupper (f.eks. vore hjemløse), når vi lever i en verden, hvor mennesker er udsatte for naturkatastrofer, som gør titusinder eller hundredetusinder hjemløse; eller hvor mennesker er udsat for krige og terror, der bestandig kaster en truende skygge over millioners liv? Hvordan skal vi afveje de indespærrede palæstinaeres udsathed med udsatheden hos borgere i Israel, der risikerer raketangreb? Skal vi helt opgive at tage etisk stilling til de lidelser, udsatte grupper gennemlever, hvis vi ikke har nogle generelle principper, som gør det muligt at måle eller fastslå omfanget af lidelsen, eller hvis vi ikke kan foretage målelige sammenligninger?

I filosofi som i dagligliv er det almindeligt accepteret, at man ikke kan holdes ansvarlig for noget, som er uden for ens kontrol. Man er ikke forpligtet ud over sine evner, som det lyder i en lidt folkelig form. Et "bør" forudsætter et "kan", som filosoffer udtrykker det.

At anlægge et etisk perspektiv på menneskelig lidelse forudsætter ikke et abstrakt etisk princip til måling af udsathed eller til endegyldig fordeling af ansvar. Vi er ikke henviste til at afstå fra etisk stillingtagen, fordi mængden af udsatte grupper synes så overvældende, at vi ansigt til ansigt med den må erkende vor magtesløshed. Udsatte individer og grupper er en etisk udfordring, også selv om vi ikke har absolutte kriterier til at måle og veje grupperes udsathed og den manglende mulighed for at løse alle problemer om udsathed.

Vi kan altid stille spørgsmålet, hvad det er for menneskeskabte forhold, som

gør individer eller grupper udsatte. Vi kan spørge, om manglende opmærksomhed og dermed manglende indsats bidrager til at ud-sætte personer og grupper i forhold til deltagelse i det samfundsmæssige liv. På denne måde er der også altid en mulighed for at overveje handlemuligheder for at forbedre de udsattes situation eller måske endda forebygge den.

Vi er alle udsatte, men nogle er mere udsatte end andre

Goderne er skrøbelige. Når vi knytter tætte bånd og udvikler måder at være afhængige på – i ægteskab, venskaber, i arbejdsliv, politik og meget andet – gør vi os sårbare og udsatte for tab og lidelser. Det giver os ikke grund til at udforme en etik, der advarer mod at knytte bånd for at forebygge at blive udsat for tab af ens kære, af ens venner eller af ens arbejde. Heldigvis forholder det sig sådan, at de fleste er i stand til – ofte med andres eller professionelles hjælp – at overvinde de lidelser, som kan være forbundet med tab af de goder, som er forbundet med tætte menneskelige relationer. Vi er alle udsatte, men nogle er mere udsatte end andre. Det er de færreste, der bliver hjemløse efter alvorlig sygdom, skilsmisse, arbejdsløshed eller andre sociale kriser eller katastrofer. Men vi ved, at nogle gør. Vi ved også, at dårlige sociale og økonomiske vilkår øger sandsynligheden for, at mennesker ikke kan overvinde kriser. Når bestemte grupper (”hjemløse” psykisk syge, ensomme gamle, forskellige minoritetsgrupper) bliver udsatte, er der ofte mange forskellige faktorer, der ligger bag i form af udelukkelse fra deltagelse i fællesskab med andre i familier, netværk, arbejds- eller samfundsliv. Vi er i stand til at udpege sådanne generelle træk, og det er en etisk opgave at undersøge, hvordan den afmagt, der følger med den sociale udelukkelse, isolation eller stigmatisering, har baggrund i forhold, som vi, der er stærke og aktive, har mulighed for at belyse og kæmpe imod.

Betegnelsen ”udsatte grupper” behøver således ikke bare få lov til at indgå i rækken af sproglig konstruktion som diagnoser og stigmatiseringer, som i tidens løb er sat på de utilpassede og anderledes. ”Udsathed” bør ikke få karakter af en diagnose, der tilskriver en indre svaghed, en langsomhed, mangel på tilpasningsevne eller forandringsparathed, en klods om benet på samfundet. Vi kan tænke om og forholde os til de udsatte netop som individer og grupper, som vi – med den måde vi har indrettet os på – har sat udenfor. Med dette perspektivskifte rettes blikket ikke først og fremmest mod de pågældende med henblik på at opspore deres manglende evner eller styrke. Den rettes mod os andre, mod den måde vi indretter samfundet og dets institutioner på. Vi har mistet mange af de ord, som tidligere er blevet brugt til at rette blikket mod samfundet og dets organisering og dets institutioners produktion af afvigere: undertrykkelse og en deraf følgende social ulighed.

Disse overvejelser vil kollideres med mange af de humanistiske idealer, som

bestandig ledsager politiske tiltag for netop at komme de udsatte til undsætning eller forebygge, at flere bliver udsatte. Indvandrere testes i paratviden om samfundsmæssige forhold i Danmark. Man regner med, at man derved kan bidrage til at fremme integration og forhindre eksklusion. Der indføres tests i vore skoler, for at undgå at nogle tabes. Men der er videnskabelige undersøgelser, der anfægter denne tænkning og praksis, og som peger på, at den kan medvirke til at fastholde mennesker i svaghed og afmagt⁴.

Vi behøver konkrete vurderinger, som ikke blot vedrører tilsigtet, men ofte utilsigtet udøvelse af magt og kontrol, udbytning og konsekvenserne heraf i form af sårbarhed og lidelse (distress) og manglende anerkendelse, disrespekt – og forbindelserne mellem disse to henholdsvis subjektive og objektive forhold.

Etikken kommer for alvor i spil, når den kritiske tænkning retter sit blik på magt og ulighed i magt og den undertrykkelse, som kan ledsage magtudøvelsen. Undertrykkelsen kan ske på mangfoldige måder: I form af konkrete tvangsforanstaltninger over for psykisk syge og gennem f.eks. beskæftigelseslovgivningen kan der via fratagelse af ydelser udøves indirekte tvang). Den kan foregå mindre direkte gennem den måde institutioner fungerer på (som f.eks. i test-praksis i uddannelsessystemet), hvor rutiner og praksisser, der angiveligt skal bidrage til at effektivisere, systematisk – ofte ganske utilsigtet – vil vanskeliggøre enkelte personers eller grupperes deltagelse eller forringe deres udviklingsmuligheder og deltagelse i samfundslivet.

De udsatte kan reagere på mangfoldige måder mod den åbne eller skjulte magtudøvelse, som de er udsat for. Deres handlinger kan fremstå som ubehøvede, krævende, aggressive, og det vil være forståeligt, hvis de kritiseres. Men dette bør ikke føre til en etisk relativisme og en opgivende konstatering af, at vi som mennesker åbenbart altid er lidt etisk anløbne, og at ingen har noget at lade næsten høre. I vores stillingtagen til udsatte grupper – i en snæver national sammenhæng eller i det store internationale politiske spil – er det blikket for magten og magtforholdene, som er et barometer på, om vi anlægger et etisk perspektiv eller ej.

Jeg fortsætter med at nedfælde mine overvejelser i min notesbog, efter at den gamle mand har forladt Café Nero. I en tiltrængt pause læser jeg i går-dagens *The Guardian*. Avi Shlaim⁵, der er professor i internationale relationer ved universitetet i Oxford, har skrevet en opsigtsvækkende artikel. Shlaim

4. McDermott, Ray: Hvordan indlæringsvanskeligheder skabes for børn, i Højholt & Witt (red), *Skolelivets socialpsykologi*, UngePædagoger, København 1996

5. *The Guardian*, London, 7 januar 2009

har tjent i den israelske hær i midten af 1960'erne. Han skriver, at han aldrig har anfægtet den israelske stats ret til at eksistere inden for grænserne fra før 1967. Men nu må han sige fra over for Israel. Han ser Israels politik over for palæstinenserne i Gaza som et klassisk eksempel på kolonial udbytning. Man har gjort palæstinenserne til vandbærere, billig arbejdskraft og et marked for israelske varer. Man forstår, at det næppe har været let for Shlaim at skrive denne velargumenterede artikel midt i den højspændte politiske situation. Men læsningen af den bekræfter, at en etisk stillingtagen til udsatte grupper ikke baserer sig på abstrakte etiske principper eller personlige værdier, men kommer til udtryk i et særligt blik for en verden med ubønhørlig magtanvendelse og undertrykkelse.

Etik af denne verden

Der er aldrig skrevet og talt så meget om etik i det danske samfund som gennem de sidste 25 år. Der opstår bestandig nye specialiserede forgreninger af den etiske interesse, diskussion og forskning. Vi har bioetik, neuroetik, miljøetik og mange andre former for etiske knopskydninger, der har baggrund i den teknologiske og samfundsmæssige udvikling. Denne etiske interesse har ofte baggrund i en bekymring om den udsathed, som vi alle som menneskehed står overfor. Interessen er velbegrunderet og forståelig. Nye medicinske teknologier rejser store spørgsmål om, hvordan vi skal forholde os til livets begyndelse og livets afslutning. Disse diskussioner har ikke kun akademisk interesse, men har relevans for hver borger, for planlæggere og beslutningstagere.

I den samme periode er den sociale ulighed fastholdt eller øget nationalt og internationalt. Magtanvendelse og udbytning tager nye former. Filosoffer og andre har da også bidraget til at kaste lys over begreber som retfærdighed og menneskerettigheder. Men disse diskussioner har ofte været løsrevet fra konkrete vurderinger af og stillingtagen til den ulige fordeling af rigdom, magt og indflydelse nationalt og i verden som sådan. En ny samfundsmæssig og politisk interesse for sammenhængen mellem udsathed, magt og ulighed kan bidrage til at give den etiske debat og forskning en ny drejning.

Et møde med en gammel mand på en café kan bidrage til at vise forbindelser mellem den dagligdag, hvor vi bestandig møder og overvejer etiske udfordringer, og den store verden af samfunds- og verdenspolitik, som for længe har været underforsynet med *konkret* etisk diskussion og stillingtagen.⁶

6. For bidrag til en sådan drejning af den etiske opmærksomhed se bl.a. Raymond Geuss: *Philosophy and Real Politics*. Princeton University Press. Princeton 2008.

11. Rapport fra en lukket afdeling

Af Tøre Jacob Hegland, tidl. professor.

Den følgende beskrivelse, og nogle tilløb til analyser, er lavet på baggrund af min egen indlæggelse på et psykiatrisk sygehus omkring januar 2001. Den første afdeling, hvor jeg var indlagt i ca. tre uger, spiller hovedrollen. Det var en i princippet lukket akutafdeling, hvor de fleste patienter var tvangs-tilbageholdte. Den anden afdeling, hvor jeg var indlagt i ca. to uger, var en i princippet åben afdeling, hvor nogle af patienterne dog havde restriktioner på deres udgange. Jeg vil enkelte gange henvise også til denne afdeling, men ikke i sammenligningsøjemed. Dertil var de to afdelinger alt for forskellige, ikke mindst med hensyn til intern kultur, patientgruppens sammensætning samt patienternes funktion og opholdstid.

Jeg har haft, og har stadigvæk, enkelte betænkeligheder med at skrive denne ”deltagerobservationsrapport”:

- Nogle af beskrivelserne og kommentarerne kan blive opfattet som en generel – og måske i nogle tilfælde personlig – kritik af personalet. Pletvis er det måske umuligt helt at undgå, men jeg har forsøgt at lægge hovedvægten på den organisatoriske struktur og institutionskultur, som personalet (og på deres vis også patienterne) var indlejret i, og som i meget høj (og for mig forbløffende) grad var bestemmende for deres adfærd og normer. At min psykose hurtigt blev slået ned, og at jeg fik god kontakt til nogle enkelte medarbejdere, skaber også en taknemmelighed, der kan gøre mig noget usikker.
- Nogle læsere vil formentlig anse observationerne som fordrejede, forstørrede eller misforståede på grund af min egen sygdomssituation – en akut mani. Som manisk er man jo i høj grad ”verdens midtpunkt”. Her er jeg imidlertid mindre betænkelig. Jeg blev indlagt med en mani, som slog ud i fuld blomst nogle dage før indlæggelsen (som jeg gjorde voldsom modstand imod), og som via medicinering blev bragt nogenlunde under kontrol i løbet af den første tid på afdelingen. Herefter var jeg stadig præget af manien, men med en intakt (måske til dels skærpet) observationsevne (dog med rastløshed og koncentrationsbesvær). Jeg har ikke de store betænkeligheder ved at fremstå som nogenlunde pålidelig ”deltagerobservatør” fra en væsentlig del af indlæggelsesperioden, selvfølgelig med forbehold for

både selektivitet og subjektivitet. Det er ikke ”sandheder”, der præsenteres her, men **mine** oplevede virkelighedsbilleder.

- Jeg har tidligt overvejet, om jeg efterfølgende burde skaffe mig nogle ”neutrale” data fra institutionen, med hensyn til hvorledes den formelle organisation var, medarbejdernes antal og fordeling på faggrupper, vagthold mv., patienternes antal og fordeling på kategorier, opholdstid osv. (hvis det nu havde været muligt). Noget af det jeg oplevede, kunne måske forstås og fortolkes anderledes, hvis det blev sat ind i en bredere kontekst. Imidlertid har jeg bevidst valgt at afstå fra dette, fordi det nemt ville forstyrre de ”rene”, oplevede deltagerobservationer, som jeg gerne ville formidle så autentiske som muligt, og ikke som en efterrationaliseret, objektiveret beskrivelse.
- Endelig vil nogen vel finde det betænkeligt, at man eksponerer sig selv som ”psykisk syg” eller ”sindslidende”. Angsten for stigmatisering – som jo er reel nok for mennesker, der er/har været udsat for psykiske lidelser – gjorde jeg imidlertid op med, da jeg første gang (for 3-4 år siden) blev ramt af en mani, gennemlevet under støtte fra familie og venner og med lægelig/medicinsk og terapeutisk bistand. Siden da har jeg bl.a. brugt mig selv som eksempel i foredrag, undervisning osv., og enkelte gange har det vel også hændt, at mennesker med psykiske problemer selv har turdet eksponere sig, efter at jeg – der jo besidder en vis status – har gjort det. Så denne betænkelighed eksisterer ikke for mit vedkommende.

Næsten alt det, som fremlægges her, er skrevet i perioden fra slutningen af februar til begyndelsen af maj 2001, da indtrykkene fra indlæggelsen stod rimeligt klare i min erindring. Derefter lod jeg det ligge i nogle måneder for så at foretage den endelige udskrivning og finpudsning i efteråret – i september-oktober – med begivenhederne lidt mere på afstand.

Det viste sig ikke nødvendigt at lave nogen væsentlige justeringer. Blot er sprogbrugen enkelte steder dæmpet en smule ned; et halv års tid tidligere var jeg nok emotionelt mere berørt af den lukkede afdeling, end jeg var i efteråret. Og så er der tilføjet nogle supplerende, mere konkrete oplysninger og detaljer, som jeg kort efter indlæggelsen anså som en slags selvfølgelig almenviden. Når jeg nu også er mentalt ude af sygehusets – in casu den lukkede afdelings – højst specielle ”univers” (det har taget sin tid!), kan jeg godt se, at noget af det jeg skrev i foråret måtte virke lidt indforstået på de fleste udenforstående. Og det er jo en rapport **fra**, og ikke **til** en psykiatrisk afdeling.

Akutafdelingen; fysiske rammer m.v.

Man kom ind i afdelingen gennem en slags ”sluse”, aflåst i begge ender. I ”slusen” var der et bord og to-tre stole, hvor besøg af pårørende og venner ofte foregik. Der var også et besøgsrum i tilknytning til slusen, hvor besøg kunne finde sted under diskrete former. (En medarbejder var ofte til stede, hvis den indlagte betragtedes som urolig, besværlig eller aggressiv. I de første dage var dette vel tilfældet for mit eget vedkommende).

Inden for slusen var der så selve afdelingen, relativt langstrakt og korridorlignende. Det korridoragtige var bl.a. frembragt af, at to store rum var afsat til henholdsvis opholdsstue (for især patienterne, hvor der bl.a. er TV, servering af kaffe, småkager m.v.), samt et stort kontor for personalet (hvor man bl.a. holdt langvarige møder med psykiaterne samt drøftelser i forbindelse med vagtskifte). ”Korridoren” og dens fortsættelse havde enestuer for patienterne på begge sider (der var dog også to flerpersoners stuer), relativt primitivt udstyret (lille plads til personlige ting m.v.). Herudover var der bad og toiletter for henholdsvis kvinder og mænd samt nogle ”forrådskamre”.

Lige inden for ”slusen” var der i øvrigt et stort og pænt spiserum, der var aflåst uden for spisetiderne. At man her skulle spise varm middag ca. kl. 12.00, noget der i øvrigt også var tilfældet på den åbne afdeling, undrede mig såre. Jeg fik heller aldrig nogen forklaring på hvorfor. Patienterne fandt sig i det, men var næppe tilfredse. Jeg har tre forklaringer på denne arkaiske middags-placering: Et levn fra bondekultur- og højskoletraditioner o.l. (højt usandsynligt), en rationel tilpasning til ”mad-personalets” arbejdstider (det meste af maden blev bragt, men der skulle også serveres og vaskes op) eller en (overleveret gennem en institutionskultur, formentlig ubevidst) socialisering af patienterne til nogle hospitalsrutiner: Man skulle vide at indrette sig på, at man var på institution, og at der her gjaldt andre regler end i ”verden udenfor”. Altså en disciplineringsmekanisme.

Der var flere rum/faciliteter, end jeg har nævnt ovenfor, bl.a. et køkken og et rum for sygeplejerne til bl.a. mediciner og fordeling af disse. Vigtigere for patienterne var nogle småborde med stole hist og her samt et større, rundt bord i en slags niche, hvor fem-seks personer kunne sidde sammen. (Her var også ”patienttelefonen” placeret). Betydningen af denne niche skal jeg komme tilbage til.

Personalet og patienterne

Der må tages det forbehold, at oplysningerne – også de mere ”konkrete” – er baseret på egne observationer og oplevelser. Altså ingen systematisk informationsindsamling; dog gjorde jeg spredte notater undervejs, for jeg var helt fra indlæggelsen af klar over, at jeg nok kom til at skrive noget fra mit ophold.

(Jeg husker i øvrigt, at jeg under selve indlæggelsen – før jeg blev klar over, at jeg ville blive tvangstilbageholdt – udbrød noget i retning af, at ”nu får jeg endelig anledning til at observere en psykiatrisk afdeling indefra – det har jeg længe været interesseret i!”)

På den lukkede afdeling var der sædvanligvis 6-7 daglige **medarbejdere** til stede, lidt færre på natholdet. Under spidsbelastningerne (som f.eks. forekom i den første tid jeg var der, op mod og i forbindelse med nytår) blev der indkaldt nogle flere. Jeg oplevede det som et morgen-formiddagshold og et eftermiddags-aftenhold, samt natholdet. (der kan have været glidende overgange, som jeg ikke lagde mærke til).

Et typisk hold var et par sygeplejere, samt 4-5 ”menige” medarbejdere (social- og sundhedsassistenter, plejeuddannede, samt nogle enkelte med andre baggrunde). Sygeplejere havde en vis autoritet, uden at den slog særlig markant igennem. Herudover var der nogle medarbejdere, der kom og gik, f.eks. køkken- og rengøringspersonalet. Og så var der selvfølgelig **lægerne** (de bliver omtalt sådan, ikke som psykiatere), der var tilknyttet det større afsnit (med flere afdelinger), og med deres faste arbejdsplads geografisk adskilt fra afdelingerne. De kom (som oftest enkeltvis) til planlagte, langvarige møder med medarbejderne (tilsyneladende med udgangspunkt i journalen), af og til også akut (men det akutte blev oftest håndteret pr. telefon). Det var yderst sjældent, at lægerne havde personlig kontakt med patienterne i det daglige.

Andre personalegrupper/professioner end de ovenfor nævnte optrådte stort set ikke i de tre uger, jeg befandt mig på afdelingen. Én gang dukkede der en socialrådgiver op for en kort bemærkning. Altså billedligt talt, for det lykkedes mig ikke – på trods af visse anstrengelser – at finde ud af hendes rolle. Psykologer var totalt fraværende – fandtes de overhovedet?

Patienterne var en yderst broget skare, fra unge indlagt efter f.eks. selvmordsforsøg, oftest med yderst diffuse, psykiske symptomer, til midaldrende/ældre mænd med en konfus og forvirret adfærd. Nogle af de yngre havde abstinenser efter perioder med stort alkohol- og stofmisbrug, kombineret med psykiske problemer. Der var tilfælde af relativt ”almindelige” depressioner, og der var ”mærkelige” tilfælde, som det er vanskeligt at beskrive andet end som enkelt-cases:

Den ca. 60-årige dame der pludselig dukkede op og vandrede op og ned ad ”korridoren”, mens hun klamrede sig til en bylt med personlige ejendele. Hun talte stort set sort, men insisterede dog på, at hun havde hjerneskode, og at hun **ikke** ville bort fra afdelingen. Hun holdt sig derfor langt væk fra ”slusen” – for derfra ville hun blive sendt til et sted, hvor man anbragte folk i ”kasser”. Det sidste slap hun dog for, for efter mange timers vandring var

hun træt nok til at acceptere at gå i seng (interimistisk arrangeret), og ved hjælp af noget medicin faldt hun i dyb søvn. Næste dag var hun forsvundet – forhåbentlig ikke til ”kasserne”.

Eller den ældre kvinde som blev rullet ind i hospitalsseng til et forbløffet personale, som mente, at dette måtte være en misforståelse. Sengen blev stående midt i korridoren, mens det blev diskuteret, hvad man dog skulle gøre. Efter et blik på kvinden kunne det umiddelbart se ud, som hun snarest burde visiteres til et begravelsesfirma, hun så absolut mere død end levende ud. Efter nogle timer havde personalet fundet en mere passende placering, og så forsvandt ”kvinden i sengen” – hvilket dog ikke forhindrede, at samme procedure gentog sig næste dag: Pludselig stod sengen med kvinden der igen. Masser af drøftelser på ny, og så var seng og kvinde væk.

Nåh – disse par eksempler er meget ekstreme. Men generelt var der et meget bredt spektrum af ”tilfælde”, der rykkede ind på afdelingen, og personalet gav da også udtryk for, at man især i denne periode oplevede den som et slags krisecenter med døgntilbud (det var jo ved jule- og nytårstid): ”De fleste andre tilbud er tydeligvis lukkede i denne periode, så dermed bliver vi mere en slags nødhjælpfunktion end under ”normale” forhold”, som en af medarbejderne sagde. Efter mit skøn var det under halvdelen af patienterne, som ”hørte hjemme” på en akut, lukket modtageafdeling på et psykiatrisk sygehus. Og heldigvis var det også således, af enkelte hurtigt blev sendt videre, eller udskrevet til eget hjem/familie. Men der var også adskillige, som blev der i mindst lige så lang tid som jeg, altså ca. tre uger, fordi de havde ”ondt i livet” (oftest med depressive, angstprægede eller paranoide symptomer), uden anden behandling end medicinsk dæmpende/sløvende samt beskyttet (og reguleret) tilværelse. Flere gange hændte det også, at patienterne blev forflyttet til en anden afdeling, for så hurtigt at dukke op igen.

Nogle observationer fra dagliglivet

De allerfleste af disse observationer er hentet fra den akutte modtageafdeling. Lidt af det passer nok også på den åbne afdeling, der imidlertid var mere nuanceret og vanskeligere at danne et ”billede” af.

Det mest iøjnefaldende – i hvert fald for mig, der også er en slags organisationsforsker – var, at medarbejderne i overvejende grad indtog en opsyns- og kontrolfunktion, tilsyneladende i den bevidste eller ubevidste hensigt at få patienterne til at falde ind i en (ikke særlig expliceret) patientrolle. En række rutiner (måltider, kaffeservering, medicinuddeling, sengetider, som i øvrigt blev liberalt administreret, osv.) var led i denne disciplinering samt forskellige påbud og forbud incl. tildeling af privilegier. (F.eks. fik jeg selv efter nogen tid tildelt afdelingens eneste værelse med eget toilet og bad samt et lille skrive-

bord – måske fordi jeg nok så fredsommeligt skrev og læste en del, efter at den akutte mani havde sluppet grebet).

Blandt forbudene/påbudene var f.eks.: Ikke tale alt for højt, opføre sig ”dannet” (i en diffus forstand), lade være med at henvende sig til bestemte patienter, ikke opholde sig på hinandens værelser (især ikke hvis det drejede sig om det modsatte køn, det var **helt** forbudt), bruge ”kontaktpersonen” hvis der var noget man ønskede (hver patient havde én af personalet som kontaktperson, men de skiftede jo hele tiden efter vagter og arbejdstider), holde sig væk fra indgangen til personalekontoret, ikke opholde sig for meget tæt på ”slusen”, ikke låne penge til andre patienter. Ens egne penge, større antal cigaretpakker, telefonkort m.v. var deponeret på personalekontoret og blev udleveret i portioner ved henvendelse til kontaktpersonen, der også sørgede for indkøb af yderligere cigaretter, slik, cola osv.

Mange af disse kontrolfunktioner kan selvfølgelig logisk begrundes, men for personalets vedkommende syntes de at være institutionaliserede og rutinerede, bundet op på regler og vaner. Dette gav lille rum til afvigelser og for tættere kontakter til patienterne. Ved en umiddelbar betragtning kunne det synes praktisk, i den udstrækning afdelingen i hvert fald i princippet skulle have som hovedfunktion at være en modtagestation, hvorfra patienterne relativt hurtigt skulle sendes videre, evt. efter at akutte symptomer var blevet afdæmpet medicinsk. Men virkeligheden på dette tidspunkt var altså noget anderledes, bl.a. opholdstiderne taget i betragtning. Konsekvensen blev, at patienterne generelt set befandt sig i en ”vi-dem-situation” i forhold til personalet, og vice versa¹. Om der var en slags tilsigtet ”systemlogik” i dette, tør jeg ikke sige. Fraværet af **omsorg og samtale** i mere end en overfladisk og ”teknisk” forstand var i hvert fald påfaldende.

Lad mig uddybe dette lidt nærmere, uden at det skal opfattes som nogen kritik af de enkelte medarbejdere eller af personalegrupper som sådan. Med ganske få undtagelser var medarbejderne både kompetente og rare mennesker. De var imidlertid – af årsager der for os patienter ikke var nemme at begribe – tilsyneladende afskåret fra at indgå i en forstående, evt. empatisk præget kontakt med de enkelte patienter. Samtaler om ens problemer – aktuelt, sygdomsmæssigt, familiemæssigt osv. – fandt blot sporadisk sted, og slet ikke som noget medarbejderne tilsigtede, snarere som noget de fleste

1. ”Vi-dem-situationen” skal altså ikke opfattes som et formelt, organisatorisk/funktionsmæssigt begreb, for det var selvfølgelig indlysende, hvem der var patienter, og hvem der var personale. Det er snarere et socialpsykologisk/ sociologisk begreb som udtryk for gensidig social afstand mellem repræsentanter for to ”verdener”. Nok kunne man tale sammen om ”verden udenfor”, f.eks. under og efter en nyhedsudsendelse i TV, eller om ens hobbies og lignende. Men mere ”tæt” på, det var sjældent.

medarbejdere søgte at undgå. Og hermed tænker jeg ikke på de samtaler, der tilnærmer sig det psykoterapeutiske i en snævrere forstand. (Afvisning af lidt tættere samtaler kunne af og til blive begrundet med, at ”vi arbejder altså ikke med psykoterapi her”). Jeg tænker senere på samtaler, hvor patienten får udtrykt sig om sine frustrationer, forventninger, sorger og glæder såvel aktuelt/på afdelingen som mere generelt/”i livet”. Sådanne samtaler behøver man bestemt ikke nogen terapeutuddannelse for at kunne tage, og de har måske heller ikke nogen direkte, terapeutisk effekt. De kan imidlertid være tryghedsskabende for patienter, der er rykket ud af deres hverdag og pludselig finder sig spærret inde – i bogstavelig forstand – blandt en hel del mennesker, som de aldrig før har set, endelige kendt. Og ikke mindst: De kunne give medarbejderne – eller nogle iblandt dem – en indsigt der kunne formidles videre til dem, der tager de væsentlige beslutninger, nemlig lægerne: Beslutninger om mediciner, visitering til andre afdelinger eller institutioner, udgang, udskrivning osv.

Oftede undrede jeg mig over på hvilket grundlag sådanne beslutninger blev taget, når den væsentligste information måtte stamme fra observationen af patienters ydre adfærd: Rolig/uroelig, forvirret, koncentrationsevne, fysiske symptomer som rysten, fordøjelse o.l., døgnrytme, søvn osv. Denne ”ydre normalitet” må nødvendigvis have været et centralt grundlag for beslutningerne i afdelingen, ud over hvad journalen måtte indeholde af baggrundsoplysninger o.l. vedrørende patienten. For der synes heller ikke at være indbygget nogen samtaler mellem læge(r) og patient, bortset fra i forbindelse med en udskrivning eller forflytning. En eller to gange fik jeg selv etableret en kort samtale med en læge om min situation, men det var nærmest tilfældigt, og den kom hovedsageligt til at dreje sig om, hvad jeg i øjeblikket var optaget af: Hvor hurtigt kunne jeg komme ud.

Derimod var det altså nemmere af få lægesamtaler, når **de pårørende** anmodede om det. Én af disse samtaler resulterede i øvrigt i et skænderi mellem mig og min kone, hvor jeg følte mig forrådt af, at hun ikke ville gå ind på at lade mig udskrive. Det ville næppe have været fornuftigt, og lægen ville nok heller ikke have gået med til det. Men samtaler mellem læge, patient og pårørende er følsomme sager, især når patienterne i praksis har været afskåret fra at ”fremlægge sig selv” på tomandshånd med lægen. De pårørende kommer i en de facto magtposition, hvilket i værste fald kan betyde risiko for en formynderisk adfærd. (Lægen og de pårørende ”bestemmer over” patienten). I alle fald giver det åbning for unødvendige familiekonflikter.

Disse unødvendige familiekonflikter har jeg i øvrigt et nok så entydigt eksempel på – dog i forhold til de daglige medarbejdere og ikke til lægerne. Forholdsvis kort efter at jeg var blevet indlagt, kom min kone og søn på

besøg. Jeg var rasende over at være spærret inde – lå vist også i spændetroje² på det tidspunkt – og lod aggressionerne (og sikkert også meget andet) gå ud over dem. Da vi havde sagt farvel, blev det fra medarbejderside udtrykt over for min familie, at det nok var det bedste for alle parter, at de ventede nogle dage med at besøge mig på ny. **Men dette fik jeg slet ikke af vide.** Jeg var skuffet, såret og fortvivlet, over at de ikke kom, til trods for telefonopringninger og indirekte henvendelser. Følelsen af svigt i denne forbindelse havde jeg faktisk i mig helt til tre uger **efter** min udskrivning, da min kone en passant fortalte om medarbejder-henstillingen. Og hun var højst overrasket, over at ingen havde fortalt **mig** om dette. Hvorfor skete det så ikke? To nærliggende forklaringer: At man ganske simpelt havde glemt det. Eller værre, men logisk forståeligt: Hvis jeg var blevet oplyst om, at familiens fravær skyldtes en medarbejder-henstilling, så havde mine aggressioner selvfølgelig rettet sig mod medarbejderne, og ikke imod min kone. Og det kunne have været besværligt nok, da mine aggressioner over selve indespærringen på forhånd var ganske voldsomme. Men risikoen for – ved forglemmelse eller fortielse – at skabe mistillid i familien burde nok på et psykiatrisk sygehus veje temmelig tungt.

Det blev lige nævnt, at jeg på et tidspunkt lå i spændetroje. Det hændte mig tre-fire gange, fra et halvt til $\frac{3}{4}$ døgn hver gang. De første par gange var det isoleret set højst berettiget, et par andre gange var det nok temmelig unødvendigt. Det oplevedes snarest som afstraffelser, fordi jeg ikke ville ”makke ret” i forhold til reglerne og personalet. Generelt var jeg imidlertid meget forbløffet over den udstrakte anvendelse af bæltfiksering på afdelingen. Jeg havde i min naivitet forstillet mig, at sådanne fikseringer stort set var gået ud af brug i den mere generelle psykiatri til fordel for indelukning på et værelse med kvalificeret opsyn, evt. kombineret med medikamenter. Men nej, her blev fikseringen brugt nærmest dagligt, ikke åbenlyst som disciplineringsforanstaltning, men tilsyneladende som enkelt og praktisk redskab. Nu var jeg ikke selv særlig angst over for at blive fastspændt, det var selve **indespærringen** som var angst- og aggressionsfremkaldende. (Og i øvrigt gik der en vis sport i at vikle sig ud af læderremmene, det lykkedes for mig de fleste gange). Men jeg kan forstille mig, at for andre patienter med en anden psykisk konstruktion end min, kunne selve fikseringen virke stærkt angstprovokerende og fungere contraindicerende i selve behandlingsforløbet.

2. ”Spændetroje” var en sædvanlig metafor for ”fiksering” med bælte og evt. remme, i hvert fald blandt patienterne. Vi blev selvfølgelig ikke puffet ind i en trøje med løse ærmer bundet sammen bag ryggen, således som man i en historisk betinget, folkelig fantasi nemt kan forestille sig.

(Enkelte, især nogle formodede ”svingdørpatienter”, fandt sig imidlertid vil­ligt i fikseringen, nærmest som en forventet rutine.)

Under fikseringsepisoderne, men også når patienter var stærkt urolige, evt. med markante, psykotiske symptomer/udbrud, og de var blevet fortalt, at de **skulle** blive på deres værelse (ofte om natten), blev der placeret en medarbejder uden for døren, der kunne være halvt åben, evt. næsten lukket, men hvor medarbejderen af og til kikkede ind. Ud over kontrolfunktionen sørger medarbejderen for en række praktiske ting, som f.eks. vand, kaffe, medicin, at madras og sengetøj var i orden, at man kunne få forrettet sin nødtørft osv. Man kunne af og til få tilbudt en avis eller et ugeblad. Spørgsmål vedrørende indlæggelsen, sygdommen, opholdstid osv. blev som oftest kun besvaret med, at nu skulle man bare tage den med ro, og nu skal man slappe af bedst muligt, og så ordner alting sig efterhånden. (Der **fandtes** undtagelsestilfælde, men så blev det signaleret, at dette nærmest var irregulært).

Denne distancerede, praktisk orienterede kontakt mellem medarbejderen (der står betegnende nok ”vagt” i mine notater, og det har bestemt ikke noget at gøre med, at medarbejderen var ”på vagt”, f.eks. om natten) og patienten, i en situation hvor begge parter har rigtig god tid, og hvor patienten ofte har et stort behov for at tale, betro sig, beklage sig osv., synes underlig malplaceret både i en omsorgs- og behandlingsmæssig sammenhæng. Patienten har ofte et desperat ønske om at opleve varme, nærhed og tryghed, og gennem de samtaler der måtte udvikle sig, kunne medarbejderen måske også vinde nogen indsigt, der evt. kunne få betydning i behandlingsforløbet. En patient er jo ikke **kun** psykotisk, men også så meget andet og mere. Og måske kan en patient **netop** i stærkt pressede situationer formidle/røbe noget om sig selv, der på ny bliver fortrængt, når psykosen er slået ned eller fadet ud?

Lad mig nævne et par episoder, hvor distancen forekom åbenbart uhen­sigtmæssig:

En ung pige blev indlagt i en nærmest hysterisk, ukontrolleret tilstand. Lille, spinkel, så ud til at være 12-13 år, det blev imidlertid sagt at hun var 17. Hun bliver nærmest øjeblikkeligt placeret i et værelse, hvor hun stort set var isoleret i de par døgn, hun var på afdelingen. Højlydt, uhæmmet gråd det meste af tiden, afbrudt af perioder hvor hun døsede hen. Af og til heftige, delvis usammenhængende udråb: ”Nej – ikke der. Hold op med at gøre det så hårdt. Ikke så langt op!” osv. (Refereret fra en medpatient der boede i naboværelset, og ikke kunne sove på grund af gråden og råbene). Der var fast vagt i en stol uden for pigens værelse. Men ingen tilløb til trøst og samtale. Efter et par døgn var hun visiteret videre, formentlig til ungdomspsykiatrisk afdeling. Det fik vi – patienterne – ikke at vide, det var vigtigt at vi ikke ”blandede os” for meget. Episoden var nok dén, som skabte størst forargelse

i patientgruppen, og de få som havde været tættest på (jeg var ikke blandt dem) var nærmest rystede/fortvivlede. Den anden nat etablerede to-tre medpatienter i øvrigt deres egen supplerende overvågning af hende, ved at lytte og kikke til.

En anden episode: Ung pige fra en omegnskommune blev indlagt med diffuse problemer, bl.a. abstinenser efter længere tids blandingsmisbrug. Dybt ulykkelig og grædende, på en stilfærdig måde. Fik beroligende medicin og blev placeret i en seng på en stor stue med en tom seng i den anden ende, og ellers intet i det måske skræmmende lokale. Det sidste var i hvert fald mit skøn, så jeg skyndte mig at placere nogle huggede blomster og pottedplanter i vinduet og på det tomme natbord for til sidst at lægge en lille bamse (fra hendes åbne kuffert) i hendes armkrog (hun var nu stærkt dopet af medicin). Dette initiativ måtte ordnes i en fart, mens de fleste medarbejdere var i møde, for ellers risikerede jeg i det mindste af få voldsomt skældud (alene med en indlagt pige på et værelse). Dagen efter fortalte hun i øvrigt, at hun følte sig meget alene og ulykkelig, og at blomsterne og bamsen havde været til trøst. Denne første nat på afdelingen havde hun **ikke** heltidsovervågning. En medarbejder sad uden for døren dele af natten, og da en af patienterne – der troede at vide at hun var stærkt selvmordstruet – spurgte, hvorfor der ikke var bedre overvågning, fik han til svar, at det var umuligt, for ”det var ikke besluttet på medarbejdermødet”³.

Pigen fungerede rimeligt efter tre døgn – hvorefter hun blev udskrevet til egen adresse i hjemkommunen. Jeg fik anledning til at tage temperaturen på denne afgørelse: På forespørgsel sagde en af de erfarne medarbejdere i al fortrolighed til mig, at han var stærkt bekymret: ”Hun havner i sit gamle miljø, det hele gentager sig, vi burde have taget kontakt til kommunen”. Senere har jeg nærmest tilfældigt nævnt sagen for socialchefen i denne kommune, og han blev meget forbløffet: ”Det forstår jeg ikke. Vi har jo opbygget et godt beredskab for sådanne situationer, og det er jo rigtigt, at vi **har** et misbrugsmiljø, som hun nu formentlig er tilbage i.” – Så må man jo stille spørgsmålet om omsorg og samtale en gang til: Ville en tættere omsorg ikke kunne have åbnet for en fortrolighed, der måske ville have forhindret den hurtige beslutning (efter kun tre døgn indlæggelse) om en udskrivning til ingenting?

Et tredje eksempel, der drejer sig om en 68-årig mand, meget stilfærdig og nem at have med at gøre. Ikke noget med udad-ageren og fiksering her.

3. Jeg er efterhånden blevet lidt usikker på, hvorvidt det var over denne patient, eller den der blev omtalt ovenfor, at medpatienterne etablerede deres egen overvågning. Pointen er vel i alle fald nogenlunde den samme, overordnet set.

Tilsyneladende en middelsvær depression. Dybt ulykkelig, havde ikke ventet at komme på en lukket afdeling. De første, adskillige dage vandrede han omkring, ofte med tårer i øjnene og sagde gang på gang til dem, der ville høre: "Why am I here? This is a prison. Why doesn't anybody tell me anything? I am so unhappy...." – Hans klage over, at ingen ville fortælle ham noget, skyldtes til dels at han nærmest insisterede på at føre samtaler på engelsk. På min forespørgsel om hvorfor medarbejderne dog ikke kunne efterkomme dette ønske, svarede hans aktuelle kontaktperson noget kontant, at "han kan dansk lige så godt som os andre, har boet her sit halve liv. Så det er slet ikke nødvendigt". Nej, måske ikke nødvendigt, men hvorfor ikke alligevel tale med ham på hans "eget" sprog, når det nu var dette han foretrak i sin nuværende situation? Det var i hvert fald ikke vanskeligt at tale med ham på engelsk (efter de første, meget indesluttede dage) om hans baggrund: Hans tjeneste i de amerikanske styrker i Korea-krigen i halvtredserne, hans flytning til Danmark, hans danske kones død, og ikke mindst, hvor ensom han følte sig i et ældrebofællesskab, hvor han ingen interesser delte med de andre beboere, hans ønske om en rejse til USA, osv. Her var jo udgangspunkter for konstruktive samtaler, f.eks. om evt. støtte efter udslusning.

Medarbejdernes omsorg/samtaler var imidlertid koncentreret om det praktiske/plejemæssige: Sørgen for at han fik sine måltider (med diæt-kost, han var diabetiker), gøren opmærksom på servering af kaffe i opholdsstuen (med de sukkerfrie kager, som han hadede), invitationer til et slag kort med en medarbejder, sikring af at han fik nok søvn osv. Altså: Når der fornemmes en fortvivlet ensomhed og afmagt (der måske var årsagen til indlæggelsen, snarere end forårsaget af den?) så forstærkes den praktiske, "teknisk" orienterede omsorg, men der etableres ikke nogen kontakt på det "indre", personlige plan, udover det helt overfladiske. Måske kan det have været forsøgt under et møde med en af lægerne, men sådanne møder var jo så flygtige og kortvarige, samtidigt som lægerne, langt mindre end det faste personale på afdelingen, havde kunnet danne sig noget indtryk af patienten som person.

På baggrund af de ovenfor beskrevne observationer og eksempler turde det være logisk, at der måtte eksistere et vi-dem-forhold mellem patienterne og medarbejderne. I hvilken grad medarbejderne på **deres** side oplevede sig som medlemmer af et fælles "vi", har jeg imidlertid vanskeligt ved at vurdere.

Patientkollektivet⁴

I løbet af den første tid jeg opholdt mig på afdelingen, opstod der – tilsyneladende spontant – en patientgruppering, der samledes i ”nichen” omkring det runde bord, med patienttelefonen i baggrunden. Den bestod til at begynde med af nogle yngre mænd og kvinder samt mig selv. Enkelte var psykisk ude af balance (bl.a. jeg), andre tilsyneladende rimelig fungerende. De fleste havde baggrund i stof(mis)brugs- og beslægtede miljøer, et par havde tidligere været HA-supporters o.l. Alle – undtagen jeg – befandt sig på siden af ”normal-samfundet”. Senere sluttede flere sig til, bl.a. en muslim (i øvrigt veluddannet og velintegreret i det danske samfund).

I udgangspunktet var det behovet for hygge, fællesskab, menneskekontakt, der samlede gruppen. Der blev drukket spandevs af kaffe, slik og kager blev skaffet til veje, og luften var konstant tyk af cigaretrøg. Der blev spillet kort, og der dukkede af og til en guitar op. En næsten forbløffende åbenhed gjorde sig gældende med hensyn til personlig baggrund og problemer (enkelte kendte i øvrigt hinanden ”udefra”), øjeblikkelig situation med hensyn til indlæggelse osv., og en udpræget tolerance gjorde sig gældende med hensyn til adfærd og holdning. Diskriminerende ytringer (hvad angik etnicitet, religion, aldre, udseende osv.) blev konstant imødegået.

Ud over ”patientkollektivets” helt åbenbare funktion som et fællesskab omkring menneskelig kontakt, hygge og samvær i en forstående og åben atmosfære, så fyldte det en række andre funktioner, i udgangspunktet især for ”kernegruppen”, efterhånden også – i varierende grad – for stort set hele patientgruppen ved afdelingen. Det bliver oversigtligt hvis jeg beskriver disse funktioner punktvis:

4. Betegnelsen ”kollektiv” om uformelle parallelsystemer blandt de undergivne/”prisgivne” inden for formelle organisationer, kan i skandinavisk samfundsforskning føres tilbage til den norske sociolog Sverre Lysgaards afhandling ”Arbejderkollektivet” fra 1961. Her drejede det sig om de underordnede arbejdere i en industrivirksomhed. Blandt kendte undersøgelser af kollektiv-lignende systemer i **totalinstitutioner** kan nævnes Johan Galtungs ”Fængselssamfundet” fra 1959 og Thomas Mathiesens ”The Defences of the Weak” fra 1965 (også om fængsler), samt Yngvar Løchens ”Idealier og realiteter i et psykiatrisk sykehus” fra 1965, i øvrigt alle norske. Det fortjener også at nævnes, at en af mine kolleger ved Aalborg Universitet relativt for nylig har beskrevet og analyseret et brugerfællesskab i og omkring et støttecenter for sindslidende: Søren Kristiansens ”Interaction Processes in a Community Care Center” fra 1998. Hvis jeg skulle have valgt at gå videre med en egentlig faglig analyse af ”patientkollektivet”, ville det selvfølgelig også have faldt naturligt at referere til centrale, internationale inspirationer fra fremragende forskere som f.eks. Erving Goffman og Michel Foucault. En sådan analyse har jeg imidlertid fravalgt i denne lille publikation, der fortrinsvis skal fremstå som en ”rent” oplevelsesbaseret beskrivelse, suppleret med nogle umiddelbare, personlige refleksioner.

Forsøg på at etablere en vis egenkontrol, det vil sige over for ”dem” (de daglige medarbejdere, ledelsen). Den vigtigste mekanisme var udveksling af oplysninger, f.eks. hvilken af medarbejderne der var til at tale med, og hvilken man absolut måtte være forsigtige overfor. Hvem man kunne betro sig til uden risiko for misbrug af oplysninger, hvem ville tage sig af indkøb udefra på en ordentlig måde, hvem kunne håndtere en besøgssituation med en vis fingerspidsfølelse (hvem skulle f. eks. få lov til at besøge en, og hvem ville man helst ikke se). Med hensyn til lægerne: hvilke holdninger (behandlingsmæssigt etc.) havde de enkelte (f.eks. at lytte til en med hensyn til medicinering), hvem kunne man være åben overfor, hvem var liberale med hensyn til udgang, hvem kunne det **overhovedet** lykkes at få kontakt til, osv. (Oplysningerne om lægerne/psykiaterne syntes at flyde på tværs af afdelinger inden for afsnittet, nok også på tværs af større dele af det psykiatriske sygehus, bl.a. via patienter der forflyttedes, blev genindlagt osv.).

Tage sig af hinanden, i form af emotionelle og praktiske omsorgsfunktioner. Trøst til de ulykkelige, opmuntringer (f. eks. om at deltage ved bordet, både i ”nichen” og i opholdsstuen, spille kort eller erobre TV’et for at se en bestemt film) til de nedtrykte eller sløve. Mere planlagt: At holde øje med patienter der så ud til at være i krise (f.eks. kigge til dem om natten, jfr. det tidligere eksempel), finde veje til akut at ændre medicinering (ved at påpege alarmerende symptomer over for sygeplejerner, ved at afgive noget af sin egen medicin, hvilket lod sig gøre på trods af kontrol, ved at informere patientrådgiveren osv.). At bidrage til at der så pænt ud på de enkeltes værelser, at dele bøger, blade osv. med hinanden, sørge for at folk ikke glemte at komme til måltiderne (her gjorde personalet også hvad man kunne), sørge for cigaretter og slik til dem, der havde glemt at købe eller ikke havde penge. Og altid kontakte nyankomne, både for at signalere at der var medpatienter der kerede sig om dem, og for at bidrage med vigtige, uformelle oplysninger om afdelingen.

Det skal præciseres, at omsorgsfunktionerne – som der her kun er nævnt enkelte eksempler på – næsten systematisk blev udstrakt fra ”kernen” i patientkollektivet til **alle** medpatienter. Jeg har en fornemmelse af, at dette skyldtes, at omsorgsfunktionerne var **så åbenbart nødvendige**, fordi de ikke var adækvat indbygget i medarbejdernes arbejdsroller, og måske også fordi nogle af kernegruppens medlemmer havde tidligere erfaringer fra samme eller lignende afdelinger, evt. fra andre typiske totalinstitutioner, én af dem var f. eks. overflyttet fra et fængsel.

Planlægning af forbudte aktiviteter foregik mere eksklusivt og gedulgt inden for selve kernegruppen. Det drejede sig hovedsageligt om to forhold: Hvorledes man evt. kunne flygte fra den faktisk temmelig godt sikrede af-

deling, og hvorledes man kunne skaffe vin, spiritus eller stoffer udefra. Disse planlægningsaktiviteter var tidvis temmelig intense, men bragte sjældent resultater. At de havde en vis mentalhygiejnisk effekt, tør imidlertid været hævet over tvivl. Det er f.eks. mindre belastende at være spærret inde, når man ved – eller tror at man ved – at man i givet fald selv kan skaffe sig ud. Jeg deltog i øvrigt selv aktivt i denne planlægning, der dog forblev på planlægningsstadiet. Og da jeg en dag fandt en udvej, som jeg **troede** ville kunne lykkes, så overtalte et par andre deltagere i kernegruppen mig til **ikke** at tage væk. Det ville være usolidarisk, og vi hyggede os jo så godt sammen! Og hermed blev det.

Umiddelbart skulle man tro, at interessen for at få adgang til spiritus eller stoffer ville være stor, på en afdeling hvor adskillige havde baggrund som stofbrugere, og nogle med abstinenser fra et langvarigt overforbrug af alkohol. Og der **var** en betydelig optagethed af rusmidler, med en udstrakt åbenhed om hvad man brugte og ikke brugte (ecstasy o.l. var det eneste stof, man generelt tog både praktisk og principiel afstand fra), med lange personlige historier om glæder og sorger ved brug af både lovlige og ulovlige narkotiske stoffer, alkohol og hash. Der var også nogen uforpligtende planlægning af, hvorledes man kunne smugle stoffer ind på afdelingen (det ville være relativt nemt via besøgende), men planerne blev mig bekendt aldrig bragt til udførelse. Så vidt jeg kan bedømme, opfattede de fleste indlæggelsen som en anledning til at få en tiltrængt, stoffri periode (og for nogle ganske få, til dels i periferien af ”kernegruppen”, som begyndelsen til nedtrapning/ behandling mod stoffrihed). Med den ganske massive medicinering som man blev udsat for, var det akutte behov for yderligere stoffer måske heller ikke særlig påtrængende.

Med hensyn til alkohol lå det lidt anderledes. Her var der en markant interesse i at få smuglet vin eller spiritus ind. Ikke i store mængder, men dog noget, til at hygge sig med. Jeg tror i øvrigt, uden at kunne stå inde for det, at muligheden for at få en lille en, eller et par glas vin, også repræsenterede introduktion af en slags ”normalitet” i institutionssammenhængen, dvs. som en symbolsk funktion. At skaffe vin, øl eller spiritus til veje var imidlertid praktisk besværligt, og man gjorde sig heller ikke voldsomme anstrengelser. Ved et par eller tre tilfælde lykkedes det (én gang var jeg selv den aktive udøvende), men det var begrænset til små mængder. På den åbne afdeling, hvor jeg var i et par uger, var det i øvrigt nemt at tage spiritus med ind. Det skete alligevel i meget lille udstrækning.

Generelt kan man sige, at der var megen **snak** om stoffer og alkohol, men i praksis ikke noget udbredt **ønske** om at introducere rusmiddelbrug på afdelingerne. På akutafdelingen var det især patientkollektivet, der opretholdt

denne situation (selvfølgelig understøttet af restriktionerne). På den åbne afdeling var det de enkelte patienter (patientkollektivet var her mere opsplittet og utydeligt), men de fleste havde jo udgang og kunne evt. nyde deres vin og øl hjemme eller ude i byen.

Sammenfattende kan det konkluderes, at stoffer og alkohol **ikke** var noget problem, og at patientkollektivet snarere bidrog til denne situation end modvirkede den. Det overraskede i hvert fald mig en smule.

Patientkollektivets funktioner - navnlig på den lukkede afdeling - kan måske bedst illustreres ved ét markant eksempel, som jeg vil beskrive forholdsvis detaljeret: **Håndteringen af problemer omkring anvendelse af patienttelefonen:**

I et skab tæt ved den tidligere omtalte "niche" var der placeret en automattelefon, som patienterne skulle benytte, hvis de telefonerede "ud af huset", og hvortil man også kunne ringe ind udefra. (Skabet kunne låses, og det var lukket om natten. Jeg husker imidlertid, at skabet også på andre tidspunkter blev låst, i tilfælde af markant uro blandt patienterne. På mig virkede det som en slags kollektiv afstraffelse). Når den ringede - med en lyd der kunne høres over det meste af afdelingen - var det sædvanligvis **patienterne**, der skulle svare og finde den, som opringningen var møntet på. Når man skulle ringe ud, skulle der benyttes telefonkort, som kunne købes hos personalet (helst via kontaktpersoner).

Der var flere problemer med dette: Når personalet sjældent keredede sig om at tage patienttelefonen ved ringning (det lå tydeligvis uden for deres arbejdsområde, men **nogle** gjorde det dog alligevel), var telefonkontakten udefra ganske simpelt afhængig af, at der eksisterede en vis solidaritet eller ansvarfølelse blandt patienterne. Det var der også - efter min vurdering ikke mindst på grund af patientkollektivets eksistens - men det krævede faktisk en vis indsigt og konduite. Ofte måtte man f. eks. vide hvem der ringede, for at en medpatient overhovedet ville tage telefonen. Der skulle evt. aftales et nyt opringningstidspunkt, med forklaring af hvorfor det ikke passede lige nu, og man skulle af og til lave et skøn over hvornår det passede, om vedkommende patient selv ville/kunne ringe tilbage, til hvilket telefonnummer, hvilken person osv. Og når der skulle ringes ud, enten for at besvare en tidligere henvendelse eller som et selvstændigt initiativ, så var bl.a. spørgsmålet om man nu havde et telefonkort med tilstrækkelig taletid på, eller om det var muligt at købe et (havde man penge, havde man telefonkort tilgængelig til salg, var der åbent for salg osv.). De sidste problemer medførte evindelige transaktioner med køb, salg, "lån" osv. inden for patientgruppen, men på en eller anden måde blev de løst i de fleste tilfælde. Personalet kunne dog generelt ikke lide disse transaktioner; når man havde brugt sine kort eller sine penge, så måtte man give

afkald på telefonopringningerne. Formentlig en slags ”opdragseshensigt”, der næppe kunne fungere særlig pædagogisk på en lukket afdeling med en betydelig forvirring og angst, især blandt nyttilkomne patienter.

De ovenfor nævnte dagligdags håndteringer af patienttelefonitjenesten overskyggedes imidlertid af det problem, at automattelefonen delvis var ude af funktion. Det havde den været i flere uger, da jeg blev indlagt, og funktionsproblemerne forværredes næsten dagligt: Hvis man skulle slå et nummer, måtte det gøres **meget** hurtigt for at der ikke skulle blive brud, og telefonen ”åd” tællerskridt i et stadigt accelererende tempo. Efterhånden skulle man være nok så fingerfærdig for at kunne telefonere ud (mange måtte have hjælp fra medpatienterne), og ved intens brug måtte telefonen ”hvile” en tid for at kunne arbejde igen. Selvfølgelig beklagede vi os til medarbejderne, hvis reaktion var, at det vidste man godt, og fejlene var for længst anmeldt til telefonselskabet, der endnu ikke havde reageret. ”Ansvaret er deres, ikke vort”, som det udtrykkeligt blev sagt.

Nåh, med nogen gensidig hjælp blandt patienterne klaredes de fleste ud af huset-samtaler, indtil telefonen i praksis var brudt sammen hvad brugen af telekort angik. I denne situation prøvede nogle af os gentagne gange at få lov til at bruge en af afdelingens ”officielle” telefoner, under påberåbelse af at man dog havde en slags ret til at tage kontakt med omverdenen. Men nej, det var ikke tilladt (ved ét enkelt tilfælde fik jeg dog lov til at bruge en sygeplejers telefon). – Så indtraf miraklet: Én af patienterne, der havde indvandrerbaggrund, havde længe været dygtig til at hjælpe os med at håndtere den genstridige telefon. Og da den de facto var brudt sammen, og i bedste fald åd telekort i samme hastighed som de blev puttet ind, påtog han sig først at håndtere vore opringninger ved selv at lave opkaldet, hvorefter vi fik røret. Efterhånden blev det lidt anstrengende med al den service. Så instruerede han nogle i ”kernen” af patientkollektivet i, hvorledes man kunne ringe op **uden** kort og dermed uden betaling, på et apparat der tilsyneladende var funktionsudueligt. Ved hjælp af både skriftlige og mundtlige instruktioner samt praktiske øvelser kunne man slå nogle bestemte numre, få en stemme fra Sydøsteuropa på engelsk og så anmode om det danske nummer. Det gik lynhurtig, det var kompliceret (jeg lærte det aldrig), men det virkede. Og det var gratis, både for os og for sygehuset, men næppe for et eller andet anonymt telefonselskab. Skidt med det. Hovedsagen er, at patienternes gensidige hjælpsomhed og eksistensen af et patientkollektiv (der i hvert fald gennem nogen tid bragte denne tekniske indsigt videre til nye patienter), sikrede den telefoniske forbindelseslinie til ”verden udenfor” for dem, der var tvangstilbageholdt. Men telefon-affæren forstærkede/fastholdt selvfølgelig vi-demrelationen mellem patienter og personale, på godt og ondt.

Afslutningsvis nogle ord om patienttelefonsystemet på den åbne afdeling: Her var telefonen teknisk velfungerende, og det var en mønttelefon, der overflødiggjorde telekortkøberi og -låneri. Telefonen spillede også en langt mindre rolle for de fleste af patienterne, fordi de havde udgang. Man så sandelig havde man problemer her også, og både patienter og personale var irriterede: Telefonen lå langt væk fra de vigtigste opholds-, kontor- og spisearealer, så der blev et evindeligt renderi. Og ringeapparatet på patienternes telefon og personalets hovedtelefon havde nogenlunde samme styrke og tone, med daglig forvirring til følge. Sådan havde det vist været længe, og sådan så det ud til at fortsætte - -.

Nogle spredte indtryk

På den lukkede afdeling kom der en uafhængig **patientrådgiver** og besøgte de patienter, der var tvangstilbageholdt. En venlig og kompetent folkeskolelærer der havde tid til at tale med de enkelte om deres situation, behov, rettigheder, om de havde klagepunkter, forholdet til pårørende (som hun gerne tog kontakt til), osv. Alvorligere klager kunne hun formidle til Patientklagenævnet, mindre problemer håndterede hun ad hoc, der hvor det var muligt. Den vigtigste funktion var dog, at **man havde en person, der ikke tilhørte "systemet", at tale med. Dette fungerede både som en lettelse og som en betryggelse.**

Den udefrakommende patientrådgiver, der altså slet ikke tilhørte sygehusorganisationen, satte imidlertid **afdelingens** stort set fraværende indsats for at koble patienterne til støttende/hjælpende instanser i "verden udenfor" forud for og ved udskrivning i relief. Det syntes som om de eneste hjælpeforanstaltninger, man kunne finde ud af at oplyse om eller henvise til, var funktioner der enten var knyttet an til sygehuset selv, eller mere eller mindre lægeligt/sundhedsorienterede tiltag, f.eks. praktiserende læger, alkohol- og stofmisbrugsbehandling osv. Hele det socialpsykiatriske område med væresteder, støttende boformer, støtte- og kontaktpersoner, klub- og foreningsaktiviteter osv. eksisterede, så vidt jeg kunne bedømme og erfare, ikke i det lokale univers, som afdelingen udgjorde. Én enkelt gang kom der en vikar, der tilfældigvis havde sit daglige arbejde netop i socialpsykiatrien. Jeg spurgte vedkommende, om mit indtryk var nogenlunde korrekt, og i så fald, hvorfor? Og jeg fik til svar, at det var rigtig nok, "men sådan er det bare ---". Ikke at jeg kan påvise, at nogen enkelte patienter burde være sat i kontakt med et bestemt socialpsykiatrisk tilbud. Men det var dog en yderst varieret patientgruppe, det drejede sig om, hvoraf nogle blev udskrevet efter ganske kort tid. Og patienterne er jo ikke "kun" deres diagnosticerede sygdom ---.

Lokaliteterne har jeg tidligere beskrevet, funktionsmæssigt og rumligt. Med de store investeringer, bl.a. statslige, som der i snart mange år er blevet

gjort i forbedringer af de bygningsmæssige forhold på de psykiatriske sygehuse, fremtrådte afdelingens standard som noget – ja, deprimerende. Lettere nedslidt, nussede møbler, nøgne værelser, hospitalsagtigt præg. Personalet og i nogen grad patienterne gjorde såmænd det, de kunne for at gøre det rart og hyggeligt, men der var bestemt brug for en gennemgribende indsats for at gøre det hele mere hjemligt og ”afinstitutionaliseret”. Hvis det overhovedet er muligt, når det bygningsmæssige rationale er det traditionelt hospitalsmæssige: De lange gange, hospitalssenge, ”behandlingsfunktionalitet”. Når en ny patient træder ind, så véd han, at her er det ens sygdom, der står i centrum, og når personalet træder ind i deres roller, så fortæller hele ”landskabet” dem, at de er der for at tage sig af nogle, der er syge. På den åbne afdeling var hovedindtrykket i øvrigt noget af det samme, på enkelte punkter dog bedre. Man kunne fristes til at tro, af den lidt triste standard havde fået lov til at udvikle sig og overleve, fordi de senere års bygningsmæssige investeringer inden for psykiatrien hovedsageligt har satset på **enestuer** til patienterne. Om ikke her hvor jeg var indlagt – og hvor der jo var adskillige enestuer, men næppe via synderlige investeringer – så andre steder. ”Enestuer til alle” har jo gennem lang tid været et slags mantra, og nærmest et ultimativt kvalitetsmål. Det er måske ikke sikkert, at dette har fungeret ubetinget heldigt. Og der er jo trods alt forskel på en ”sovesal”, og en hyggelig, to- eller tresengs stue. Måske skulle man have muligheder for at vælge?

Refleksioner og tilløb til konklusioner

Det kan selvfølgelig diskuteres, hvor langt man kan eller bør gå med hensyn til generaliseringer og konklusioner på grundlag af oplevelser og observationer under et ca. tre ugers ophold på en afdeling. Det drejede sig om en meget intens periode på det personlige plan, fyldt med nye indtryk, personkontakter og erfaringer. Og afdelingen selv, den lukkede, var i dele af samme periode, omkring jul og nytår, præget af megen turbulens, ind- og udskrivninger, viderevisitationer, pres på personalet på grund af overbelægning, vikarindkaldelse osv. Både jeg, som skriver dette, og det system jeg beskriver, var altså i **ekstreme situationer**.

Det drejer sig imidlertid samtidigt om **autentiske situationer**, hvor det ekstreme på den ene side kan åbne for indsigt i noget, der ellers ville være upåagtet eller tilsløret, og som på den anden side selvfølgelig kan medføre en vægtning af det atypiske eller episodiske på bekostning af det sædvanlige eller almene.

At der hovedsageligt er tale om **subjektivt** oplevede erfaringer, understregede jeg allerede i indledningen, hvor jeg konkluderede, at jeg i det meste af perioden kunne optræde som en rimelig pålidelig deltagerobservatør. At del-

tagerobservatøren er en ”ægte” deltager – i dette tilfælde en ”rigtig” patient – gør selvfølgelig situationen end mere autentisk, samtidig som det bliver særlig vigtigt at understrege det subjektive i erfaringerne/observationerne og det ekstreme i situationerne. Eller måske alligevel ikke? **Netop** fordi jeg var patient, vil læseren nok være ekstra opmærksom på det subjektive og situationsbestemte i de fremlagte ”data” og tilløbene til analyser, modsat rapporter fra ”udefrakommende” observatører, der eventuelt påberåber sig eller tillægges en form for neutralitet eller objektivitet? Og **netop** fordi jeg var patient, vil jeg måske være ekstra omhyggelig med at præcisere de subjektive og situationsafhængige præmisser, og tage højde for dem i hvad jeg fremlægger? Jeg lader disse spørgsmål stå åbne, idet jeg dog vil postulere, at pålideligheden og gyldigheden af det her skrevne må vurderes ganske som ved enhver anden – her udpræget kvalitativ – samfundsvidenskabelig undersøgelse. Blot vil jeg gentage, hvad jeg tidligere har nævnt, at der **ikke** er gjort noget forsøg på at fremskaffe andre informationer end dem, jeg erfarede på den lukkede afdeling (og nogle enkelte fra den åbne). Det ville i efterforløbet måske have været muligt at tilvejebringe f.eks. noget skriftlig materiale fra psykiatriforvaltningen, men jeg har foretrukket at bygge udelukkende på det oplevende og skete, i min optik. Så det bliver mest ægte, tror jeg nok. At det alligevel ikke kan undgås, at det skrevne er påvirket af mine erfaringer fra forsknings- og udviklingsarbejde på bl.a. det psykiatriske og socialpsykiatriske område gennem 10-15 år, er imidlertid et grundvilkår som må accepteres. Især på de følgende sider vil denne præmis gøre sig gældende. Ikke som et forbehold, men snarere som en understregning af at jeg dog har en vis faglighed at støtte mig til.

Med hensyn til **behandlings- og organisationskultur**, skal man ikke tilbringe mange dage på en afdeling som den jeg var indlagt på, før det uden for enhver tvivl bliver klart, at det var en lægeligt styret hospitalsafdeling, med de biologisk-medicinske behandlingsmetoder som de enerådende. For en del af de akut indlagte patienter var koncentrationen om medicinering ganske givet en nødvendighed, eller i det mindste hensigtsmæssig i den første tid: I mit eget tilfælde skulle den akutte mani slås ned, før en videre behandling kunne iværksættes, for andre skulle der interverneres hurtigt i forhold til akutte, evt. selvmordstruende, og ofte samtidigt diffuse, psykotiske tilstande. Men – som jeg har påpeget tidligere – så fulgtes denne første indgriben i akutsituationen **ikke** op af nogen som helst systematisk vidensindsamling via samtaler med den enkelte patient. Nogle oplysninger havde man nok via journalmateriale bl.a. fra indlæggelsen, eventuelt også fra enkelte samtaler med pårørende m.v., men ellers baserede man sig, så vidt jeg kunne bedømme, udelukkende på medarbejdernes observationer af patienternes ”ydre adfærd”, evt. suppleret

med kliniske prøver i forbindelse med medicineringen. Blot noget så enkelt som information til patienterne om medicinens forventede virkninger og bivirkninger samt inddragelse af patienternes subjektive oplevelser af medicineringen foregik mere tilfældigt end systematisk/rutinemæssigt. Når hertil kommer, at den vagthavende psykiater hver dag holdt et længerevarende møde med tyngden af det tilstedeværende personale på det store kontor, hvortil patienterne kunne kigge ind udefra, men ikke henvende sig – så var billedet af den objektiverede patient, **genstanden** for behandlingen, allerede nogenlunde klart.

Fraværet af egentlige samtaler mellem patienter og medarbejdere, der evt. kunne have skabt dialoger omkring sociale og personlige forhold, oplysninger om ens eget forhold til og oplevelse af sygdommen, opholdet på afdelingen osv., kan vel langt hen ad vejen forklares med det biomedicinske rationales hegemoni, således som det er skitseret ovenfor, incl. lægernes ultimative beslutningsmonopol. Hvis det havde været udbredt – eller blot ønskeligt/accepteret – at personalet gik ind i samtaler med patienterne om personlige og/eller sygdomsrelaterede forhold, så ville det enten have kommet i konflikt både med autoritetsstrukturen og det rådende behandlingsparadigme, eller det ville have været uden betydning for behandlingen – med risiko for en forstærket afmagtsfølelse hos både medarbejdere og patienter.

Men er dette tilstrækkeligt for at forklare **hele** den udprægede ”vi-dem”-holdning mellem patienter og medarbejdere, også hvad angår de mere menneskelige/omsorgsprægede kontakter? Kontakter der eventuelt kunne have skabt et ”varmere” klima for patienterne, med nogen bedre omsorg for de ulykkelige, enkelte nye håb for de forvirrede og frustrerede, lidt mere ro for de aggressive, lidt bedre forståelse for egen situation og fremtidsudsigter osv. Selv om det overordnede behandlingsrationale var det biologisk-medicinske, så bør man vel alligevel ikke helt se bort fra, at der kan være en vis sammenhæng mellem f.eks. patientens subjektive oplevelse af den kontekst, han er placeret i, og effekterne af den medicinske behandling? Jeg tror da bestemt heller ikke, at sådanne tanker var fremmede hverken for nogle af psykiaterne og for i det mindste de mere erfarne blandt det daglige personale, og der var da også enkelte episoder, hvor empatiske og ”direkte” relationer mellem medarbejdere og patienter manifesterede sig. Men det forblev på episodeplanet. Et par gange spurgte jeg nogle erfarne og involverede medarbejdere, hvorfor det hændte så sjældent, og fik det lidt resignerede svar, at ”det er jeg jo ked af, og vi havde for resten mere af den slags for år tilbage”.

Jeg tror **ikke**, at den biologisk-medicinske behandlingsorientering samt det markant hierarkiske beslutningssystem kan være **hele** forklaringen på fraværet af et empatisk og personligt støttende miljø på afdelingen, selv om den

kan forklare manglen på en mere eksplicit inddragelse af patienterne i deres egen behandling. Bemærkningerne om at ”der var mere af den slags før” antyder en ændring i ”organisationsklimaet”, og de episodiske tilfælde af mere tætte og støttende ”møder” mellem medarbejdere og patienter understøtter også en formodning om, at der stadig kunne findes ”rester” af tidligere, mere empatisk prægede relationer mellem ”os” og ”dem”. Det er muligt, at man også kan søge en del af forklaringen i, at afdelingen efterhånden havde fået **et stadig ”vanskeligere” klientel**, hvor vogter-rollen blev stedse mere dominerende for de daglige medarbejdere, og denne rolle kan jo kun med stort besvær kombineres med en støttende omsorgsrolle. Dette ved jeg ikke nok om til at kunne udtale mig med sikkerhed. **Personalemangel/underbemanding, for dårligt uddannet personale** osv. fremhæves ofte som argument, når ”klimaet” i en organisation bliver for dårligt. Umiddelbart tror jeg ikke, at det var tilfældet her. Dertil var der trods alt for mange tættere kontaktmuligheder til stede mellem patienter og personale, uden at disse muligheder blev udnyttet i nogen større udstrækning. Derimod er der næppe tvivl om, at **afdelingens fysiske udformning** bestemt ikke var lavet for at fremme kontakten mellem medarbejdere og patienter. Der var få ”naturlige mødesteder”, og de der var, var ”for offentlige”. Den tidsmæssige placering – gerne midt på dagen – af det langvarige **behandlings- eller journalmøde** eller hvad man nu skal kalde det, var bestemt uhensigtsmæssig, for det var ofte netop på denne tid af dagen, at den uformelle kontakt mellem patienter og medarbejdere nemmest kunne finde sted. Og så den måske mest nærliggende forklaring; at det **var en lukket afdeling med udprægede akutfunktioner**, hvor det væsentlige nødvendigvis måtte være opsyn, medicinering og pleje (i snævrere forstand). Men det er vanskeligt at købe en sådan eventuel forklaring, når man i nogle uger har levet sammen med patienter, hvor flertallet netop i denne akutte krisesituation havde et nærmest desperat behov for dyberegående, menneskelig omsorg og kontakt.

Jeg kan altså ikke finde nogen enkel forklaring på de udprægede ”vi-dem”-relationer mellem patienterne og personalet som grupper betragtet, ledsaget af det næsten lige så udprægede fravær af personligt omsorgsprægede eller forstående/oplysende samtaler mellem personale-medlemmer og patienter. Det må – i min optik – dreje sig om en række forskellige årsagsfaktorer, der over tid har virket sammen om etablering af **en dominerende afdelings- og organisationskultur**.

Lad mig i den sidste forbindelse bemærke, at der i min tilgang nok har været en større opmærksomhed på ”vor” – patientgruppens – rolle som en slags ofre for denne dominerende kultur, end på den situation, som de daglige medarbejdere befandt sig i. Måske disse **også**, som enkeltpersoner eller

gruppe bevidst eller ubevidst oplevede sig som relativt magtesløse ofre for den samme kultur? Den mulighed må bestemt tages i betragtning, hvis der skulle laves mere dybtgående analyser af en afdeling som den her omtalte.

Det er velkendt fra institutions- og organisationsforskningen, at når sådanne organisationskulturer har sat sig fast, så er det uhyre besværligt at ændre på dem.⁵ At der var **behov** for ændringer i den afdeling, jeg her har koncentreret mig om, betragter jeg som evident ud fra de foregående beskrivelser. En nærmere diskussion af, hvilke ændringsimpulser der alligevel eventuelt kunne have slået igennem, ligger imidlertid uden for dette notats primære hensigt. Hvad jeg har tilsigtet er at give et nogenlunde kvalificeret øjebliksbillede af situationen på en psykiatrisk afdeling i Danmark i begyndelsen af 2001, set fra patientside. Var den ønskelig? Var den enestående? Hvis ikke, hvad så?

5. Allerede i begyndelsen af 70'erne, da jeg først gik i gang med en egentlig forskning i "totalinstitutioner", blev jeg opmærksom på en påfaldende ubevægelighed ("modstand mod forandringer") i organisationer, der samtidig var præget af en bureaukratisk-hierarkisk administration, og af én dominerende profession med kontrol over den faglige autoritet. I udvikling af fælles – eller i det mindste overlappende – normer og værdier mellem disse to magtsystemer kan der udvikles ret ubevægelige organisationskulturer. Jeg brugte den gang somatiske sygehuse som typiske eksempler på sådanne tendenser. (Senere er begreber som "professionsbureaukrati" o.l. blevet anvendt som betegnelse på fenomenet).

Antologien indeholder bidrag fra 10 forskere og samfundsdebattører. Det er Rådet for Socialt Udsattes håb, at antologien kan virke inspirerende for studerende, praktikere og politikere inden for social-, sundheds- og arbejdsmarkedsområdet i forhold til nye måder at tænke og agere på.

Der bliver bl.a. sat lup på følgende temaer:

- Hvem er de socialt udsatte?
- Individuelle og strukturelle årsager til udsathed.
- Har vi fattigdom i dagens Danmark?
- Hvad er forskellen på samfundets syn på personer med et handicap og på socialt udsatte?
- Er et job i almindelighed det samme som beskæftigelse til socialt udsatte?
- Er der grænser for virksomhedernes sociale ansvar?
- Er social integration en produktiv faktor?
- Hvad betyder mangel på anerkendelse?

